

MAGYAR NYELVTAN
TÁRSAS-LÉLEKTANI ALAPON

IRTA
KARÁCSONY SÁNDOR

EXODUS KIADÁS

MAGYAR NYELVTAN
TÁRSAS-LÉLEKTANI ALAPON.

KARÁCSONY SÁNDOR:
A NEVELÉSTUDOMÁNY TÁRSAS - LÉLEKTANI ALAPJAI

I.

A NYELVI NEVELÉS ÉS A TÁRSAS-
LÉLEK ÉRTELMI MŰKÖDÉSE

ELSŐ KÖTET

MAGYAR NYELVTAN
TÁRSAS-LÉLEKTANI ALAPON

EXODUS KIADÁS.

MAGYAR NYELVTAN

TÁRSAS-LÉLEKTANI ALAPON

IRTA

KARÁCSONY SÁNDOR

EXODUS KIADÁS.
BUDAPEST, 1938.

Felelős kiadó: Szabó Imre.

52837 — Bethánia-nyomda, Budapest, VIII. ker., Gyulai Pál utca 9. szám

Felelős: Horváth János.

ELŐSZÓ.

Ez a könyv sohasem születhetett volna meg, ha sok jó ember nem volna a világon. Nem is ajánlhatom egy valakinek, hiszen olyan sokaknak tartozom hálával — Isten után — érte. Még talán felsorolnom sem sikerül úgy őket, hogy senki se hiányozzék.

Talán sohasem lettem volna pedagógus, ha már a földesi elemi iskolában két áldott nevelői lelkületű tanítóm nem lett volna: *Papp Imre* és *Vincze József*. Nem ébredt volna bennem érdeklődés a nyelv iránt, ha nem *Gulyás István* Rendszeres magyar nyelvtanát használtuk volna a középiskolában s nem a könyv szerzője, továbbá *Révész Lajos* és *Kulcsár Endre* a magyar nyelv- és irodalom-tanáraim. Már ők felhívták figyelmemet *Szinnyei Józsefre* és *Simonyi Zsigmondra*, akik később a budapesti egyetemen professzoraim lettek, s akiknek nagyon sokat is köszönhetek, igaz, hogy *Melich Jánossal*, *Gombocz Zoltánnal*, *Schmidt Józseffel* és *Petz Gedeonnal* kell osztozkodniok hálámban, akiknek szintén nagyon sokkal vagyok adósuk. Ez utóbbiaknak köszönhetem sok minden egyéb között az eligazítást az egyetemes nyelvtudományban, ennek következtében azt is, hogy *H. Pault* egy féléven át hallgathattam, *W. Wundt* szellemével társaloghattam és *Ch. Bally* kalauzolása mellett különösebben semasiologiai és stilisztikai tanulmányokat folytathattam. Ez utóbbi érdeklődésemnek köszönhettem később, már mint középiskolai tanár, *Zlinszky Aladár* barátságát (és nem egy finom, gondolatkeltő stilisztikai megfigyelését). Ez a szellemi környezet okozta azt is, hogy bár

utóbb érdeklődésem más területre irányult, a nyelv életének figyelemmel tartása és a vele foglalkozókkal való állandó törődés mai napig kedves gondjaim közé tartozik. Valószínűleg ezt a különleges egyéni helyzetemet honorálta felettes hatóságom is, mikor tíz esztendővel ezelőtt engem, a par excellence paedagógust, a *M. T. Akadémia Szótári munkálataihoz* rendelt munkatársnak. *Gyűjtő barátaimmal* naponként találkozni külön segítség volt számomra e munka közben, mert igen magas színvonalú szellemi életközösséget biztosított s észrevétlenül érlelte többször ismétlődő baráti eszmeváltás formájában problémámat.

Mint elméleti pedagógus, már nem vagyok ilyen szerencsés és holdog helyzetben. Rendkívül tiszteltem és nagyon nagyra becsültem professzoromat, *Fináczy Ernőt*, baráti szeretettel és igaz nagybecsüléssel viseltetem *Imre Sándor* iránt, becsülettel és hűségesen szemmel tartom tudományszakom egész *magyar, német, francia és angol nyelvű irodalmát*, sokáig még szerettem volna hinni is azt, hogy *Schneller István* tanítványa vagyok, rendkívül szimpátikusak előttem az *új nevelés ligájába* tömörült pedagógiai irány képviselői Magyarország- és világszerte, mégsem merem ideírni, hogy ezt, vagy azt a gondolatomat kifejezetten ennek, vagy annak a tudósnek vagy tudományos iskolának közvetítésén keresztül nyertem.

Annál mélyebb hálával hadd nyugtázzak mindent, amivel mint gyakorlati pedagógust szinte elhalmoztak azok a nagyon jó emberek, akikkel munka-, sőt életközösségben teltek el legértékesebb éveim. *Felettes hatóságom* kivétel nélkül mindig segítségemre volt, mindenki a küszködő és lelkiismerete ellen cselkedni képtelen, transcendens erők szolgálatában álló, egyedül Istennek igazán engedelmes emberiségért látta és kímélte, segítette és szerette bennem: *Rottenberger* ezredes, a máhr. weisskircheni katonai főreáliskola, *Henneberg* ezredes, az ugyanottani lovassági hadapródiskola, *Kovács Ernő* ezredes, a kassai katonai főreál- és hadapródiskola parancsnokai, *Sándor Vence*, a kassai állami főreáliskola igazgatója, különösen pedig *Pintér Jenő*, a Budapest fővárosi tankerület királyi főigazgatója és *Lengyel Miklós* a budapesti Zrínyi Miklós gimnázium igazgatója. Pályatársaim közül, (akik egyébként valamennyien kedves, jó barátoknak bizonyultak, mihelyt közösségi életre nyílt velük alkalmam) problématudatokat és az alkotó lelki munkával velejáró szenvedésemet is nagy szeretettel osztották meg mindenkor velem *Frey Ferenc* kassai,

Dittrich Vilmos budapesti, *Szele György* szatmárnémeti-i, *Fehér Gábor* és *Fehérné Popovics Margit* nyíregyházi, *Árokhátné Szalay Margit* budafoki tanár urak és úrnők. Testületeknek is köszönettel kell adóznom. A *Szülők Szövetsége*, az *Individuálpszichológiai Egyesület*, a huszas években *Ravasz Árpád* körül tömörült *budapesti tanárcsoport*, a *debreceni Tanítótestület* és a *debreceni református Presbiterium* egy-egy alkalommal kifejezetten a nyelvi nevelésről kért tőlem előadást, sőt a debreceni tanítótestület még mintatanítást is tartatott velem az elemi iskola ötödik osztályos növendékeivel. A *Nemesné M. Márta* vezetése alatt álló *Családi Iskola* első gimnazista magántanítványai között adott számomra alkalmat, hogy nyelvi nevelési elveimet a gyakorlatban minden akadálytól úgyszólván teljesen menten érvényesíthessem.

Köszönet illeti meg volt *középiskolás tanítványaimat*. Nélkülük elméleti síkon mozogtam volna mindvégig. De ők tíz-tizenkétéves korukban olyan eredményt mutattak fel nyelvi téren, hogy meg kellett változtatnom addigi nézeteimet a tíz-tizenkét éves gyermekek értelmi kapacitása felől. Szerencsés tanár voltam a társaságukban, hiszen minden jóra, szépre és igazra kapható közösség voltak. Gyakorlati formában is bizonyították nekem, ami elméletileg egyre világosabbá vált számomra, hogy az egyéniség autonóm. Minden készségük és alkalmuk megvolt, hogy az egyéniségükön rés támadhasson és ezen a résen át módosulhasson az egyéniségük. Ha ez nem történt meg, csak az az oka, hogy nem történhetett meg.

Azok közül, akiket valamilyen vonatkozásban inkább nevezhetek tanítványaimnak, mint pályatársaimnak, külön köszönet illeti *Szóllósy István*, *Pógyor István*, *Szathmáry Lajos*, *Környöczy László*, *Lükő Gábor*, *Heltai Miklós*, *Pásztor Imre*, *Barczán Endre*, *Szabó Imre* és *Kondor Imre* urakat, akik e könyv megszületésének gondja és terhe körül már évek óta külön kivették a maguk részét fölösen. Ugyanebbe a kategóriába hadd sorozzam a M. E. K. Diák-szövetség éveken át szorgalmasan dolgozó *Pedagógiai Szemináriumát*, az úgynevezett *Kiskoszmályi Kört*, a BKIE tagjaiból rekrutálódott *Továbbképző Tanfolyamot* és last but not least *debreceni egyetemi hallgatóimat*, akik hét féléven keresztül abszolutorium és tanári oklevél természetes határkövein jóval túlra elkísértek s kísérek még ma is bizonyára nem egy magántanárt bennem, hanem a tudományos munka szent lázában munkatársakat igénylő szerény „elő“-munkást.

Legutoljára hagytam azokat, akik nélkül az eddig megköszönt segítség részben hasztalan jelentkezett, részben nem is jelentkezhetett volna, megfelelő alkalom nem léteben. Hálásan köszönöm *Megyercesy Béla* és *Zsinka Ferenc* halott barátaim emlékének, hogy kényszerítettek folytatnom a sokszor bizony terhes tudományos munkáit. Köszönöm *Tankó Bélának*, hogy e tekintetben örökösnek érezte magát s mai napig olyan baráti hűséggel őrködött azon, hogy kedvem ne szegjék esetleges és óhatatlan alkállyok az igazság keresésében, mint kortársaim és tudományos érdeklődésű osztályosfeleim közül senki sem. Hálásan köszönöm *Mitrovics Gyulának* és a *debreceni egyetem egész filozófiai professzorátusának*, hogy kitüntető elkötelezéssel magántanárrá habilitált. Tanulmányból, egyéni gondolatok izzó látatömegéből, gyakorlati nevelőmunkából és súlyos tapasztalatok tanulságából sohasem vált volna könyv, ha a debreceni egyetemen hirdetett előadásaimra készület közben és az egyetemi órákon alakot nem kényszerült volna öltetni. Emberileg is érthető, ha hálás szívem ebben a pillanatban mégis három csoport felé árad legmelegebben, a *hű barátok* felé (*Brunner Emil* zürichi theol. professzor, *Lechniczky Gyula* budapesti tanítónőképző intézeti tanár, *Máday István* budapesti ideg orvos, egyetemi magántanár, *Kiss Lajos* nyiregyházi vármegyei múzeumigazgató, a már egy vonatkozásban említett *Tankó Béla* debreceni egyetemi professzor urak felé), akik várják tőlem ezt a könyvet, a *debreceni egyetem bölcsészeti fakultásának professzorai felé*, akik lehetővé tették számomra a munka elmélyítését és *egyetemi hallgatóim* felé, akiknek körében ez a munka valóban végbement.

Higgyék el e hosszú névsorba foglaltak, ennyi jószándék és segítő energia működése közben a szerzőnek alig maradt egyéb feladata, mint amit ténylegesen el is végzett: hűséges és engedelmes regisztrálása a rajta átfutó erők összjátékának, semmivel sem több, mint leolvasható végeredmény: ez a tanulmány.

BEVEZETÉS.

I.

Arra kérem azokat, akiknek ez a könyv kezükbe kerül, ne olvassák úgy, mintha nyelvtan volna. Úgy se olvassák, mintha nyelvtani vezérkönyv volna. Tehát se nyelvészeti, se módszertani szempontból ne nézzék, mert különben megcsalódnak és meg is fognak botránkozni. A könyv ugyanis feldolgozott anyaga mellett is pedagógia s nincs kizárva, hogy nyelvtannak is, módszertannak is kifogásolható. Nem hibájából, hanem természetéből kifolyólag.

Most is, mint mindig, csak egyetlen egy probléma érdekelt: a nevelhetőségé. Lehetséges-e a nevelés? — ezt az egy kérdést vettem fel. Az jött ki végeredményképen, hogy bizonyos körülmények között és egy nagy megszorítással igenis, lehetséges a nevelés. Később még látni fogjuk, milyen összefüggés kényszerített ezt mondani, de ki kellett mondanom, hogy az egyféleképen (és egyéb-féleképen nem) lehetséges nevelésnek szükségképen nyelvinek is kell lennie. A lehetséges nevelés szükséges, hogy — többek között — nyelvi nevelés is legyen. A kérdés itt elágazott s addig nem adhattam érdemleges választ egyéb kérdés-ágazataira, míg lehetőleg kimerítően meg nem válaszoltam legalább ezt az egyik alkérdést: ha szükséges, hogy nyelvi is legyen a lehetséges nevelés, hát milyen legyen?

Ettől kezdve a probléma új fogalmazásban előlről kezdődött. Lehetséges-e a nyelvi nevelés? Megint csak az jött ki végeredményképen, hogy bizonyos körülmények között és egy nagy megszorítással, igenis, lehetséges a nyelvi nevelés. Azt is látni fogjuk még később, milyen összefüggések szorítottak rá ennek a kimon-

dására, de kénytelen voltam megállapítani, hogy az egyféleképen (és egyébféleképen nem) lehetséges nyelvi nevelésnek szükségképpen mindvégig meg kell maradnia materialiter is nyelvinek, vagyis mivel a nyelv forma, tehát a nyelvi nevelés is formális kell, hogy legyen és maradjon. Utolsó megfogalmazása a kérdésnek ezek után így hangzott: ha ilyennek kell lenni a nyelvi nevelésnek, milyen tehát? A feleletet a kérdésre ennek a könyvnek a fejezetei tartalmazzák. Ismétlem még egyszer: nem a nyelv rendszerét adja tehát e könyv, nem is a nyelv tanításának a módszerét, hanem egy szempontból végiggondolja a nevelés lehetőségét. Nem tudom, van-e ezek után gyakorlati jelentősége, bár annak idején diákkoromban, később, mikor tanár lettem és most is, hogy iskolába járó gyermekek apja vagyok, minduntalan tapasztalnom kellett és kell, hogy a nevelést tanuljuk és gyakoroljuk eléggé és eleget, de, sajnos, nagyon keveset gondolkozunk róla. Azt sem tudom, kedvet kapnak-e néhányan végigjönni velem s fognak-e néhányan az én gondolatrendszeremben örömet és szabadon mozoghatni, de megint csak arra kérem a másvéleményre jutókat, a nevelhetőségről váltsanak velem eszméket, ne módszerről és ne grammatikáról.

II.

Talán ad az Isten egyszer még időt, módot, alkalmat, kedvet és erőt, hogy részletekbe menően közölhessem gondolataim rendszerét a nevelhetőség problémájáról azoknak, akiket az ilyesmi érdekel. Most csak annyiról számolok be, amennyi a könyv megértéséhez elengedhetetlenül szükséges.

A nevelés lénye azért vált számomra problematikussá, mert minduntalan meg kellett győződnöm viszonylagos meddő voltáról. Nem azokról az esetekről szólok, ahol hozzáértés vagy jószándék hiányzik, még csak nem is az úgynevezett nehéz esetekről, ahol ellenséges erők keresztezik s eleve bénítják vagy paralizálják a pozitív erőket. Ilyenkor érthető, sőt megnyugtató a csőd. De egyre inkább kínozni kezdett a gondolat, hogy a nevelés olyankor is hatástalan vagy ellenhatású kiváltó vagy indifferens hatású, ha összes előfeltételei megvannak. Egyetlen okot ismerhettem el igazi okának, csak azt, hogy minden ember, tehát a növendék is, autonóm lény s a maga egyéniségében nevelhetetlen, a nevelés pedig legtöbbször éppen erre a zárt, hozzáférhetetlen egyéniségre szeretne és szokott irányulni. Elkezdve már a csecsemőnél, fel egészen a legmagasabb szellemi kiképzésig, minden nevelő beavatkozás és ráhatás ezt az egyéniséget munkálja, mennél egészségesebb-

nek, ügyesebbnek, ellenállóbbnak próbálja kiművelni az egyéni fizikumot, s mennél finomabbnak és gazdagabbnak az egyéni lelket. Szoktatással és gyakoroltatással, alkalomnyújtással és példaadással mindent elkövet, hogy az „ép test“-ben „ép lélek“ lakozzék, tehát nemes érzések, tiszta gondolatok és céltudatos karakter. Kénytelen voltam belátni, hogy mindez a sok jószándék azért nem sikerül, mert nem sikerülhet. Az egyén autonóm.

Ilyen irányú gondolataimat azonban minduntalan megzavarta egy máshonnan induló gondolatsor. Ha nem sikerülhet a nevelés, miért sikerül mégis? Mert sikerül. Nemcsak a tapasztalat bizonyítja, hiszen a tapasztalatnak így gondolkozás közben vajmi kevés bizonyító ereje van, de bizonyítja az a szükségesség, hogy az egyéniség mégis növekedik és evidens, hogy nem önönmagából. Ha nem onnan, akkor kívülről. A külső hatások pedig, különösen eleinte, olyan nagy mértékben nevelő tendenciájúak, hogy az egyéniség mégis csak ezekből növekedik, noha autonómiája, pozitív eseteket véve, sértetlen marad. (Éri ezt az autonómiát sérelem nagyon is gyakran, az ilyen hatások azonban a nevelés szempontjából vagy indifferensek, vagy negatívak, vagy valami egyebet, nem nevelést eredményezők.) Ez a megállapítás kényszerített egy újabb feltevéésre, arra, hogy ilyenkor a nevelő ráhatás mindig indirekt. Az egyéniség nevelődött, de autonómiáját megőrizve, tehát valahogy más módon, mint ahogy a nevelő ráhatás szándékolta.

Nem juthattam volna idáig, ha az egyéni lélek autonómiáján csak egy hajszálnyi repedést is feltételezhettem volna. De az az egyéniség, amely nem egyéniség, elviselhetetlen hazugságként kíváncszott volna kifelé igazságaim világából. Errefelé valóban egyszersmindenkorra minden kijárási megszünt számomra és így minden megoldási lehetőség is. A feltehető (és tapasztalható) indirekt nevelő ráhatást nem magyarázhattam másból, mint az egyéni lélek „társas“ lelki funkcióinak erőáttételes munkájából. Megvallom, először igazán csak a lelki élet érdekelt, mert csak ott tudtam tájékozódni. A „társas testi“ funkció különben is groteszkül hangzó kitétel lett volna. De aztán megint csak meg kellett magamat adnom. Nemcsak a lelki egyéniség autonóm és így nevelhetetlen, hanem a testi is. Még a csecsemő szemmel látható, úgyszólván naponkinti testi gyarapodása is „indirekt“ hatás, pedig a nevelés ott még aztán szinte semmi más hatással nem osztozkodva és „direkt“ akar érvényesülni. Nem akarok most még bizonyítani, mert a tételtem ebben a pillanatban csupán ennyi: indirekt kell, hogy legyen a hatás, mert nem lehet direkt. Az egyén autonóm.

A tapasztalat inkább zavart, mint segített. A tapasztalati világ tele volt legázolt autonómiákkal, deformált és nem a maga életét élő egyéniségekkel. Csak később, mikor már igazságok fényes világát vehettem rájuk, ez igazságok tiszta fényében mutatkozott minden egyes egyén fölényesen és mindenkor győztesen autonómnak. Sokat kellett harcolnom a tradícióval is. Egész nevelésem, már t. i. a pedagógiai, szakirányú, tudományos nevelésemet értem alatta, ellene mondott annak a feltevésnek, mintha az egyén autonómiája abszolút zárt s a ráirányuló nevelő ráhatás abszolút meddő volna. Konzervatív hajlandóságú ember létemre nehezen is viselhettem el azt a tudatot, hogy az eddigiek tévedtek. Még ma is állom, hogy csak akkor lehet igazam, ha az eddigieknek is igazuk van.

Sem a tradíció, sem a tapasztalat „nem-tiszta“ formái, sem a hipotézis, hogy az egyéniség mégis csak növekedik a nevelés következtében, nem üthettek rést azon az egyetlen feltevésen, hogy az egyén autonóm. Arra kellett haladnom megoldást keresőn, azon az egy szálon, amely eddig adódott, hogy az egyéni lélek „társas“ funkciói olyan erők, amelyek az autonómia körén belül képesek feldolgozni a kívülről, a „másik ember“-től jövő hatásokat az egyén számára. Ez a szál vezetett arra a feltevésre, hogy az egyén autonóm és csak „társas“ funkcióin keresztül nevelhető. A „társas testi“ kitétel még mindig kerülve (kár nélkül, hiszen később kiderült, hogy implicite úgyszemint benne foglaltatik ama másik kitételben), kimondandóvá ért a tétel: csak a „társas“-lélek nevelhető (az egyéni nem).

Ez a „társas“-lélek nem tévesztendő össze a tömeglélekkel. Az egyéni lélek ez, de nem önmagában véve és önmagára nézve, hanem a másik ember felé fordultában. Az ember társas lény s autonómiájának strukturája társas lény voltától is függően, ahhoz is viszonyulva alakult olyanná, amilyen. Az egyéni lélek életérzése, érzelme és akarata funkcionálisan más, mint volna, ha egyedülálló lényként élne a világon. Vannak életérzések, érzelmek, gondolatok, szándékok, amelyek nem volnának, vagy mások volnának, ha nem élne az emberrel egy közösségben a „másik ember.“ Éhségérzete volna akkor is, tulajdonérzete nem volna. Örömeérzete volna, műélvezete nem. Képzetei volnának, nyelve nem. Tervei, szándékai, cselekedetei nem irányulhatván másik emberre, társadalmi gesztói nem volnának. Lehetne hite, de nem lehetne vallása.

Jog, művészet, nyelv, társadalom, vallás mind az egyéni lélek funkciói, de csupa olyan funkciója, amely a másik embertől függően, ahhoz viszonyulva, azzal együtt lehetséges. Az egyéni lélek erői mind, életérzés, érzelem, értelem, akarat és vallásos érzelem (hit), változatlanul ugyanazok a lelki erők, amelyek az egyéni lélek életét jelentik, mindössze abban különböznek a többi életérzéstől, érzelemtől, értelmi munkától, akaratnyilvánulástól és vallásos érzelemtől, hogy ezek a másik emberrel közös lelki munkák, tehát credményük is a másik ember lelki tartalmával közös lelki tartalom. Örömet például érezhet az egyén mindenkitől függetlenül, művészi örömet azonban csak szimbólum kelthet, a szimbólum pedig mindig két egyén, a műalkotó és műélvező, közös lelki munkájának az eredménye.

A nevelhetőség egyetlen lehetősége ez a „társas“ lelki funkció. A „társas lélektan“ a nevelés gondolata számára valóban filozófia propaedeutika, mert ennek kategóriái egyedül adják meg számára az egyedül elképzelhető modus vivendi-t; nélkülük erről a holtpontról mozdulni sem tudna. Az egyéniség autonóm, de vannak olyan megnyilvánulási formái, amelyek csak egy másik, szintén autonóm egyéniséggel közösen, kölcsönösen, egymásban, egymással és egymásra nézve nyilvánulhatnak, amely funkciókon át tehát a ráhatás s így a nevelő ráhatás is nemcsak lehetséges, de szükséges is, mert elengedhetetlen előfeltétel számukra a „másik ember“. Sem az életérzés, sem az érzelem, sem az értelem, sem az akarat nem nevelhető tehát, de igenis lehetséges a jogi, művészi, nyelvi, társadalmi és vallásos nevelés.

III.

Ebben az összefüggésben a nyelv a „társas“ lélek értelmi funkciója. Ha lehetséges egyáltalában nevelés, akkor szükséges, hogy az nyelvi is legyen. Szükséges pedig azért, mert különben elképzelhetetlen az értelemre eredményes nevelő ráhatás. Ennek a tételnek az érvényességéből két másik tétel érvényességére következtethetünk.

Az egyik, már az eddigiek alapján, aktuális volt és kifejtésre várt. Sokszor le kellett ezt a kifejezést írunk: funkció. Eddigi tárgyalásunk során alig esett szó lelki tartalomról, mindig csak lelki funkcióról, lelki erőről, lelki munkáról beszéltünk. A nevelésre vonatkoztatva ez azt jelenti, hogy lelki tartalom közlésével nevelni nem lehet. Van lelki tartalom, ez azonban mindig az egyéni lélek autonóm területén tárolt egyéni tulajdon, bár nagyrészt a társas lélek erőhatásain keresztül jutott oda. Még tovább mehetünk s ki-

jelenthetjük, hogy ki is azokon keresztül jut a lélekből. De hatástalan, legfeljebb indirekt hatású a „másik ember“ felé mint tartalom. Nevelő hatása sincs, vagy az is csak indirekte van.

Ezt a tételt nemcsak azért kellett kifejtenuünk, mert egyik láncát képezte gondolatsorunknak, hanem legfőképen azért is, mert talán egy kísértés sem annyira megejtő nevelési gyakorlat közben, mint a tartalomközlés, a „tartalmi“ nevelés kiméréja. Az iskolákban majdnem mindenütt ez a nevelés folyik. Aki sok képmárt végignézett, aki sok könyvet végigolvasott (még inkább, aki sok könyvnek ismeri a tartalmát), aki sok zeneművet végighallgatott, vagy lejátszott, aki sok adatot felhalmozott emlékezetében, annak az értelme, vagy a művészi érzéke kiművelt, nevelése egy bizonyos mennyiségen túljutva, befejezettnek tekinthető.

A nevelésnek az az egyetlen lehetősége, amelyet mi megismertünk, csak annyi engedményt tehet ennek a felfogásnak és gyakorlatnak, amennyiben eddig is már beszélnünk kellett indirekt nevelő ráhatásról. Aki sok képtárat végignézett, kaplatott nevelő hatást, de csak azért, mert forma és tartalom elválaszthatatlanok egymástól s a műalkotásokban mindenütt jelenvaló szimbolum lépten-nyomon társas lelki funkciót váltotta ki a tartalommal jóltartott lélekből. Egyszerűen az történt, hogy a műveken keresztül szimbolumokban beszélő, láthatatlanul is érvényesülő művész mint „egyik ember“ érintkezést keresett és talált mint „műélvező“-vel, a „másik emberrel“, ami szóbanforgó „tartalmi“ nevelő hatásnak kitett passzív hősünkkel, ez a társas viszony, ez a működésbe jutott közös társas lelki funkció hatott nevelően, nem a szándékolt „tartalmi“ nevelő ráhatás. Hasonló folyamat kezdődött és játszódott le minden olyan esetben, mikor a nevelő ráhatás „indirekt“ eredményeket mutathat fel. A tartalom sohasem nevel ugyan, de mégis mindig nevel, mert formális nevelő erejét még akarva sem lehetne kiküszöbölni.

Az egyik keresett tétel most már könnyen felállítható. A szükségesnek talált nyelvi nevelés is funkcionális, erőművi, formai lehet csak. Nyelvi tartalommal sem lehet nevelni. A nyelv is csak mint forma, mint erő, mint erőhatás nevel. Azt jelenti ez, hogy a társas lélek értelmi vonatkozásban csak abban az esetben nevelődhetik, ha a nevelő és növendék társas érintkezésében „nyelv“, élő nyelv támad. A nevelő és növendék beszélnek. Ez a tényleg beszélt nyelv, ez nevel. Az, *amit beszélnek*, csak azzal hat nevelőleg, *hogy beszélnek*. A növendék nyelvi nevelése akkor kezdő-

dött meg és ment végbe és csak akkor tekinthető befejezettnek, ha egyéni képzet- és gondolatvilága kifelé hatni tud a másik emberre, befelé pedig képes állandóan gyarapodni a „másik ember“-től nyert képzetekkel és gondolatokkal. A nyelv az a jelrendszer, amely ezt a kölcsönhatást közvetíti és ha a növendéknek rendelkezésére áll ez a jelrendszer, van neki ilyen és élni is tud vele, akkor kapott nyelvi nevelést. A nyelvi nevelés olyan nyelvi nevelő ráhatás, amely nyelvet teremt ott, ahol nem volt nyelv, vagy csak fogyatékos nyelv volt, vagy ösztönös nyelv volt, amely bizonyos értelemben csak ezúttal tudatosult.

A másik tétel negatív máris ott rejtőzik ebben az egyikben. Nem lehetséges tartalmi nevelés. A nyelvi tartalom is legfeljebb csak indirekte nevel. Akkor tehát illuzórius minden olyan az értelemre irányuló nevelő ráhatás, mely a kultúrát, mint tartalmat akarja a növendék autonóm egyéni lelki kincstárába felhalmozni és elraktározni. Hiszen, így állván a dolog, nevelői munkánk jókora hányada, mindenesetre a nagyobbik fele hiábavaló erőlködés.

A már említett megszorítást hadd alkalmazzam itt újból. A helyzet nem ilyen vígasztalan, mert a tartalom formája mindig hat indirekte. Ha — mondjuk — a nevelő magáért az „olvasmányért“ elrecitál egy szép költeményt, a nyelvi viszony ott is beáll, csak éppen nem a nevelő és növendék, hanem a költő és az olvasóközönséggé változott növendék között. Különösen eleven a nevelő hatás akkor, ha valami módon, ködösen és homályosan, ösztönösen és egyéb elemekkel keverten, de mégis tudatosan valahogy a nyelvi viszony a növendék lelkében spontán, magától. Ilyenkor a fogalmazás talán nem is történik meg, de a hatásoknak kitett és hatások erejétől tétován meginduló növendék rájön, hogy itt valamiképen *nyelv van jelen*. Attól kezdve — legtöbbször függetlenül iskolától, szülőktől — a növendék elkezd olvasni és megmenekülni. Az iskolának különösen az önképzőkörében jelentkeznek seregesen a nyelvnek ezek az orozvakeltjei, kutyaúszói és vadevezősei. Ezek aztán egymást részesítik tartalmi helyett formai nyelvi nevelésben, nem csoda, ha zavaros és egy kicsit levantei-tengerész dialektust fejlesztenek — inkább intuitíve, mint tudatosan.

De hármilyen előzékenyen hangsúlyozzuk ezt az enyhítő körülményt, a főtételek érvényét csöppet sem gyöngfíti. Nehezebben, hosszabb idő elteltével, több áldozattal és mindezek fölött még akkor mindig csak problematikusán fejlődhetik a kultúrunka

aktív munkatársává az a nevelő hatásnak kitett egyén, akivel az eddigi kultúrát próbálják közölni, mint az, akivel a jelrendszert, a kultúra formális elemét, a nyelvet funkcionáliter közlik és új munkatársként osztják meg meg a terhét.

Eddigi eredményeinket fogalom össze.

A nevelés lehetséges, de csak a társas lélek funkciói útján. Ha az értelemre is akarok hatni nevelőleg, akkor a nevelésnek nyelvnek is kell lennie, mert a társas lélek értelmi funkciója egy jelrendszerben mozog, két ember munkája és ezt nevezzük nyelvnek. A nyelvi nevelő ráhatás nem is lehet más, mint funkcionális, a nevelő és a növendék beszélése formájában. Az élő nyelv, miközben él, hal, ha a beszélő két ember munkaközösségében az erő nem egyforma megosztású, természetszerűleg hat nevelően az erősebb felől a gyöngébb felé. Az értelem minden egyéb vonatkozásában egyéni lelki adottság, tehát autonóm, ennél fogva nevelhetetlen. A kultúra átadása az utókornak szintén csak nyelvben lehetséges, az új kultúra a nyelv közegén át galvanizálódik át a régi generáció pólusától az új generáció pólusához.

A nevelhetőségnek, specialiter a nyelvi nevelés szükségességének és lehetőségének a tételein keresztül jutottunk a nyelvhez s ettől kezdve az így felfogott nyelv volt az a fogalom, amellyel további gondolataink során dolgoznunk kellett.

IV.

Ez a „nyelv“, amelynek fogalmával gondolataink során ezentúl dolgoztunk, természetszerűleg azonos volt a tényleges „nyelv“-vel, amellyel társas érintkezés közben élni szoktunk, de nem volt azonos azzal a „nyelv“-vel, amely a nevelés idők folytán kialakult fogalmában mint egyik fogalmi jegy eddig szerepelt.

A mi eddigi eredményeink szerint a nevelés társas lelki, tehát jogi, művészi, társadalmi, vallásos és *nyelvi* funkció. Egy aktus, amely természetszerűleg mindig beáll, valahányszor a társak szerepe benne nemcsak annyiban különbözik, amennyiben társas lelki funkció közben az egyik ember szerepe mindig más, mint a másik emberé, hanem intenzitásban is különbözik. A nevelés aktausa tehát mindig beáll, valahányszor az egyik ember társas lelki funkció közben nemcsak egyszerűen a maga részét veszi ki a közös lelki munkából, hanem odaad magából valamit s a másik ember is, miközben a maga szerepét végzi, egyúttal el is vesz valamit, nyer, kap valamit (azt, amit az egyik ember odaadott, elvesz-

tett, átengedett). A par excellence nevelő aktusnak tartott „tanulás“ és „tanítás“ közben például irrelevans az, hogy a tanítás nyelvi formái a tanítás egyik pillanatában milyenek. Van úgy, hogy a nevelő kérdez (mikor például „kikérdez“) és a növendék felel, van megfordítva, hogy a tudnivágyó növendék kérdez és a nevelő közli vele válaszképen a maga legjobb tudását. A nyelvben mint formában mindig az „ad“, aki felel és mindig az „kap“, vagy „nyer“, akinek felelnek. Még a „kérdve-kifejtő“ tanítási módszer sem állíthatja tehát, hogy nevelés ezeknek a formáknak alapján történt. Nevelés azért történt, mert a nevelő, ha kérdezett, ha felelt, odaadott valamit magából, a növendék pedig, ha kérdezett, ha felelt, nyert, kapott valamit végeredményképen. Az a tény, hogy a növendék időnként „felelt“, tehát „közölt“, látszó szerint „odaadott valamit magából“, tisztán csak formális természetű. Nevelő célzata nem is az volt, hogy ezúttal a növendék adjon valamit a nevelőnek, hanem az, hogy a növendék alkalmat „nyerjen“ valamire s ezt az alkalmat megint csak a nevelő „adta“ neki. (Ez az adott és kapott alkalom arra volt jó, valószínűleg, hogy a növendék megkísérelhesse a „közlést“, tehát megbizonyosodhasson felőle, vagy bizonyosságát adhassa annak, hogy valami, a kultúrának egy része, egyéni lelke kincsévé változott egyfelől, másrészt birtokában van annak a nyelvi erőnek, amellyel lelkének ezt a tartalmát megint csak a másik ember rendelkezésére bírja bocsátani.) Ha ezt a pillanatot időben elmozdítjuk, tanuivá lehetünk a nevelés befejezésének. Tegyük fel, hogy a fenti jelenet egy egyetemi laboratóriumban játszódott le a professzor és geniális tanítványa között. Mikor ér véget a tanítvány nevelése? Abban a pillanatban, mikor a professzor fölénye, vagyis odaadó ereje megszűnt, vagy fölöslegessé vált, amely pillanatban tehát közöttük a viszony pusztán munkatársi lett. Ha továbbmenve, a tanítvány jutna új eredményekre, akár meg is fordulhatna a régi viszony s újabb nevelési aktus állna be, de új szereposztásban. Még egy korrekciót kell azonban tennünk. Ez a pillanat nem okvetlenül akkor áll be, mikor a növendék legelőször tesz valami új közlést s nem csak ismert relációkat recitál. A nevelő aktust és a nyelv formális szerepét sohasem szabad ennyire egynek vennünk, mert tények ellen vétkeznénk, ha nem vennők tekintetbe, hogy nyelvi viszony közben is az egyik ember és a másik ember nem kizárólag mint beszélő és hallgató állanak egymással szemben, hanem szimultán, ugyanakkor, mikor közös lelki munkájuk funkciója is, terméke

is: nyelv, ez a közös lelki munkatermék egyben jog is, művészet is, társadalom is, vallás is. Gondoljunk csak arra, hogy a nyelvi kategóriák parancsolta tiszta imperativust hányszor fogalmaztatja át velünk az a körülmény, hogy „nyelvünk“ egyben „társadalmi cselekedet“ is. (Ugy-e bár, kérem, lesz olyan szíves és méltóztatik néhány sorban... stb., ehelyett: írj!), sőt kell ahhoz bizonyos művészet is, ami sokat előszobázók életében öntudatlanul érlel szimbolumokat, hogy ez az átfogalmazás a társas lélek egész funkciója és teljesen ép terméke lehessen. (Iparművészet, de mégis művészet.) A nevelő aktus akkor fejeződik be, mikor a növendéknek ahhoz, hogy újat közölhessen, már nincs szüksége a nevelő „odaadására“, csak akkora mértékben van szüksége a nevelőre, amekkora mértékben az „egyik ember“ mindig igényli a „másik embert“ társas lelki munkaközösségben is, kultúr-munkaközösségben is, egyáltalában mindenféle munkaközösségben. Egész pontosan abban a pillanatban szűnt meg a nevelő ráhatás, tehát a nevelő aktus, mikor a nyelv megszűnt funkciójá, erőhatássá lenni, mikor a nevelő nyelvi úton odaadta anyagot a növendék teljes egészében megkapta, a maga egyéniségének szerves részévé tette, mikor a formából tartalom, a nyelvből kultúra lett nála. Ha még ehhez azt is hozzávesszük, hogy a nevelő aktus meg sem indulhatott volna, ha a nevelő lelkében is csak kultúra van és az nem képes átváltozni nyelvvé, kimondhatjuk, hogy a kultúra ott kezd nevelő hatást árasztani magából, ahol a nevelő nyelvvé válik és addig tart hatása, míg a növendék számára is nyelv. Nevelés és nyelv egyszerre kezdődnek és egyszerre is végződnek. Természetesen egyidejűleg nemcsak egymással kezdődnek és végződnek egyszerre, hanem joggal, művészettel, társadalom- és vallással is egyben. Nevelő aktus és társas lelki funkció kezdődnek és végződnek mindig egyszerre. Mint lelki forma lelki tartalomtól eredve és lelki tartalomba torkollva.

Ez a nevelés, amely a maga egészében mint nevelés mindig egyben nyelvi nevelés is, nemcsak az iskolában s ott nemcsak nyelvi órákon folyik tehát, hanem a mindenkori nevelő aktus egyik szerves része, mert a mindenkori „értelmi“ nevelés. Az iskola azonban mindenesetre klasszikus helye lévén a nevelésnek, a nyelvi nevelésnek is klasszikus helye s különösen klasszikus alkalmi a nyelvi órák. Ez a tény a magyarázata annak, hogy a nevelés eddigi fogalmában a nyelv mint fogalmi jegy didaktikai jellegű és a filológia körére szorított. Ha nyelvi nevelésre gon-

dolunk, közönségesen azt értjük alatta, hogy a nevelő a növendéket nyelvi nevelés közben oktatni szokta, anyanyelvének a törvényszerűségeit tudatosítja nála és gyakoroltatja vele, vagy pedig idegen nyelvek titkaiba vezeti be. Újabbán a fogalom köre valamit kibővült azzal, hogy beleértjük a nevelő ráhatás minden olyan esetét, amikor a nevelő a növendéket beszélni, fogalmazni tanítja s azt is nyelvi nevelésnek vesszük és a nevelő kötelességének tartjuk, mikor történelem, vagy kémia, vagy matematika tanítás és tanulás közben a növendéket képesítjük és elkötelezzük történelmi, kémiai, matematikai tudásának a közlésére. Ebből az elgondolásból keletkeztek újabbán a nem irodalmi tárgyú írásbeli, sőt érettségi írásbeli dolgozatok és az iskolai önképzőkörök szakosztályi munkálatai. Ez a kibővülés a lényegét érintetlenül hagyta. A nyelvi nevelés változatlanul nyelvtanítás maradt, legfeljebb egyre jobban „direkt módszerűvé“, munkaiskolává gyakorlatiasodott és modernült. Még azt is bajos volna tagadnunk, hogy bizonyos mértékben eredményesebbé is vált, de tegyük hozzá nyomban, csak azért, mert a direkt módszerben és még inkább a munkaiskola elvében nyelvtanítás közben is több minden elera és tartalom vált nyelvvé és a direkt módszer módszeres eljárása is, a munkaiskola elve is az eddiginél nagyobb percentben szorította rá a nevelőt az odaadásra, tehát nevelői aktusra. Nem a nyelvtanítás lett jobb, hanem a nyelvi nevelés érvényesülhetett jobban a részben megváltozott körülmények között.

A hangsúlyozandó tétel tehát, akármelyik oldalról nézzük, marad változatlanul ez: a „nyelv“, fogalma, amellyel ezután dolgozunk, nem azonos annak a „nyelv“-nek a fogalmával, amely a nevelés újra nem fogalmazott fogalmi tartalmában eddig is egyik fogalmi jegyként szerepelt. Szerintünk és számunkra a nyelv a kultúra formális eleme, a társas lelki értelem, pedagógiailag az egész didaxis. Mindvégig azonkívül egységben és soha ki nem szakítva abból az oszthatatlanságból, amiben van nyelv és nem-nyelv, egyik ember és másik ember, két abszolút zárt, autonóm egyéniség. Meglehet, hogy nagyon komplikált és nehezen megfogható ez a „nyelv“, de nekünk, ha a nevelésről gondolkozunk, mégis csak erre a nyelvre van szükségünk, mert nevelés közben csak ez a nyelv lehetséges, mert csak ez a nyelv használható.

V.

Könnyű volna most forradalmi magatartást erőltetnünk magunkra és azt a következtetést vonnunk le, hogy tehát fogalmazzuk újra, ami hiányosan vagy tévesen van fogalmazva és, ha nem lehet másképen, akár mondjuk ki *conditio sine qua non*-képen, hogy el kell törölni vagy új alapokra kell fektetni a nyelvtanítást és eltörlés esetén be kell vezetni a nyelvi nevelést, új alapokra fektetés esetén pedig összhangba kell hozni a kettőt.

Minderről szó sincs. Mindössze tovább kell fűzni gondolatainkat s előbbre jutni legalább egy lépéssel. Nincs szükség még radikális eljárásra sem, hiszen eddig is éltek a földön gondolkodó emberek és mindig ellenállhatatlan volt az igaz gondolat. Nem történt tehát eddig sem, nem is történik semmi rossz, nem is történhetik azon az egyen kívül, ha megszününk gondolkozni. Ha megszűnnénk gondolkozni.

A nyelvi nevelés „nyelve“ és a nyelvtanítás „nyelve“ nem különbözhetik egymástól, hiszen egyik sem lehet más, mint az emberi érintkezés közben funkcionáló „nyelv“. Ezt a tényieges, valóságos, élő nyelvet vizsgálja a nyelvtudomány is és ugyanaz a nyelv szerepel a nevelés tényleges, valóságos, eleven aktusában is. Miután mi a nevelésnek ezen a tényleges, valóságos, eleven aktusán gondolkodunk, gondolkozásunk tárgya a nyelvtudomány vizsgálatának tárgyával azonos.

Miután azonban mégis csak nem azonosak egymással a valóságos élet folyása, a nyelvtudományi vizsgálódás és a pedagógiai gondolkozás, kell lenni egy közegnek, vagy tudományos módszernek, vagy — divatos kitévelt használok — közös nevezőnek, ahol a három egyformán megmutatkozhatik. Ez, szerintem, a valóságos életben az egyik ember és a másik ember, a nyelvtudomány vizsgálódásai számára kísérleti társas-lélektan módszere, a pedagógiai gondolkozás számára a társas pszichológia mint filozófia propaedeutika. Csak az a nyelv nevel, amely a számbajöhető három lehetőségben egyformán ugyanaz. Tegyük hozzá mindjárt: Csak az a nyelv nevel, amely összes számbajöhető lehetőségeiben a maga egészében és részeinek egymáshoz és az egészhez való viszonyában mindig ugyanaz és minden változásra egyformán ugyanúgy reagál.

Nem olyan nagy szórszálhasogatás ez még gyakorlati vonatkozásaiban sem, mint amekkorának itt, gondolkozás közben, a gyakorlat embereinek látszhatik. Ha becsületesen kitarunk prog-

rammunk mellett és még mindig csak pedagógiailag gondolkodunk, nem módszeresen járunk el és nem nyelvtudományi szempontból fogadjuk a jelenségeket — és úgy képzeljük el most a nevelőt, hogy a növendéknek — mondjuk például — az igeragozást magyarázza nyelvtanítás közben, azonnal kitűnik, hogy nem egészen mindegy: pedagógiailag iskolázott gondolkodóként végzi-e el ezt a feladatát, vagy csak mint becsületesen szakképzett iskolamester. Megteheti, hogy a magyar nyelv keretén belül maradván, megtanítja a jelen, múlt és jövő időt s különösen és legfőképpen arra ügyel, hogy a tanulságok alapján a növendék megkülönböztesse, mikor kell a múlt idő -t ragját röviden, mikor hosszan írni. A 7 -v-tövű ige pótló nyújtásos hosszú -tt-jeire ismételten felhívja a figyelmet. Ha idegen nyelvet is tanít, akkor már nem gazdálkodhatja meg a tempus és a status actionis közötti különbséget, de még mindig megteheti, hogy praesens-t, imperfectum-ot, futurum-ot, perfectumot, plusquamperfectumot és futurum exactumot emleget s -- latin nyelv esetén — felsorolja taxative azokat a taxative felsorolható lehetőségeket, mikor a latin pl. imperfectum-ot használ. Ebben a két esetben minden a nyelvtudományban jártas egyén tarthatja őt elmaradott embernek, de ez valószínűleg nem fogja zavarni őt, mert úgy a helyesírást, mint a latinból-magyarra, vagy magyarból-latinra fordítást megtaníthatja növendékeinek igen jó eredménnyel. A másik eset az, mikor a nevelő tisztában van a nyelvtudomány jelenlegi állásával s az igazat és helyeset tanítja. Az igeragozást mint a szótan egyik fejezetét tárgyalja. Tehát az ige a névszók (főnév, melléknév, számnév, névmás, névelő, határozószó és névutó), kötőszó és indulatszó csoportjai mellett egyik csoportja a szóknak. Szófaj. Aztán következik: az ige fogalma, fajai, összetétele, képzése, ragozása. Itt következnek a személyragok, igealakok. Ez utóbbi fejezetben nagyon igaz és helyes meghatározása a tempusnak és actiónak. Ilyen megjegyzések, mint: A cselekvés állapota nem azonos a cselekvés idejével. Levelet írok: a levélírás munkájában benne vagyok: a jelenben folyamatos cselekvés. Viszont megírtam a levelet = készen vagyok vele (a jelenben befejezett cselekvés.) A tempusról megmondta már előbb: a cselekvés vagy történés háromféle időben történhetik: jelen időben, azaz a beszélgetés idejében, múlt időben, azaz a beszélgetés idejét megelőzőleg, jövő időben, azaz a beszélgetés ideje után. Meg kell még említenem azt az esetet is, mikor a nevelő nem törődhetik a módszeres el-

vekkal úgy, mint ez a két főntemlített pedagógus, akik között — a legjobbat feltételezve, hogy mind a kettő egyformán tisztában van a nyelvészet mai állásával, — valószínűleg az a módszerlani harc dúl, hogy melyik módon könnyebb a növendéknek megtanítani úgy az anyagot, hogy az annak gyakorlatilag is a leghasznosabb, legjobb tudásává váljék. Tegyük fel, hogy a nevelő a nyelvtudományt magát tanítja s nem könnyíthet vagy korrigálhat az igaz, vagy annak tartott tényeken egyéb szempontok kedvéért sem. Akkor ilyen kérdéseket kell döntésre érlelnie: vajjon az igeidők elmélete megfelel-e az igazi történeti felfogásnak, van-e igazán minden időalaknak külön hatásköre, vagy jelentésváltozások már eleve összezavarták a kategóriákat. Vajjon nem kísért-e a rendszer mélyén immanens időérték, tehát álcázott nyelvfilozófia, ami már megint nem nyelvtörténeti módszeres elv. És egyáltalában voltak-e a magyar nyelvben eleven igeidők oly nagy számban, mint ahogy nyilvántartani szoktuk azokat, vagy csak végzetük szerint és kényszerűségből kellett formálniok azokat a latinból magyarra fordító ősöknek. Ilyen gondok között dönthet a nyelvész és nevelő úgy is, hogy az igazi időbeli vonatkozás nem választható el a beszélő időbeli álláspontjától és hogy az a fő: a beszélő a maga álláspontjához mérten akkor, előbb, vagy majd történőnek (illetőleg történtnek vagy történendőnek) jelzi-e az ígében kifejezett történet.

A mi szempontunkból egyik verziónak sem lehet nevelő ereje, pedig az elsőnek módszeres szempontból igaza van, a másodiknak módszeresen is, tudományosan is igaza van, a harmadiknak pedig pláne igaza van tudományosan. Azonkívül mind a négy esetben a tényleges, valóságos nyelv szerepel. Hol a hiba akkor?

Sehol sincsen hiba, csak az az egy tény letagadhatatlan, hogy ez a nyelv, az élő nyelv és az életnek az a másik ténye, hogy én, a nevelő téged, a növendéket úgy oktatlak most a nyelvtanításra rendelt alkalmas időben, hogy valóban nevelési aktus álljon be, hárman három féle szempontú nyelvet vettek fel és vettek használatba. Az életben csakugyan el-elhangzik és valószínűleg hangzott is már el ez a jelen idejű ige, hogy: írok, sőt levelet írok. Ez az élet, ezzel és milliónyi egyéb darabkájával szuverénül és a nyelvi tanulmányoktól csak alig befolyásolva hőmpölyög a medrében tovább. A másik nyelv-ben, amellyel a nyelvtudomány foglalkozik, az ige dolga, rajta észrevett, róla tükröződő és őt illető sajtószó az is, hogy jelen és múlt ideje, mind

a kettőben folyamatos vagy befejezett státusu actiója van. Ezért aztán hiába beszélek róla a növendékkel, nem hatottam rá nevelőleg, mert csak az ige körül képződött tudása gyarapodott.

Azt mi is valljuk, hogy a nyelvi nevelés egyik fontos feladata, hogy a nyelv ténye tudatosuljon s e célból szükségünk van a nyelvtudomány minden eddigi eredményére. Többek között az igeragozásra, az igeidőre, sőt az igeidők problematikájára is esetleg. Erre vonatkozó tanításunknak azonban csak akkor lehet nyelvi nevelő hatása, ha közben szakadatlanul maga a nyelv tudatosul. Nem az ige a fontos, a kérdéses, hanem a nyelv. Az a nyelv, amit érintkezésben használunk, amit a nyelvtudomány vizsgál és kutat, miközben az igeidők kérdésével foglalkozik és az a nyelv, amelyet mi akkor is élünk, én az egyik ember, mikor read, te másik ember nevelő hatással voltam, vagy lehettem.

Élesehbszemű megfigyelők már ezen az egy példán észrevehették, miért nincs és mégis miért van ennek az iskolában tanított nyelvnek nevelő ereje. Nincs, mert az igének sem a status actionisa, sem a tempusa mint olyan, nem érdekes, nem aktuális és nem vonatkozik arra az élettényre, hogy én és te beszélünk és ez a nyelv. De mégis van nevelő hatása annak a grammatikai nyelvnek is, mert hiszen azt tanította a jelen időről, hogy az a beszélés ideje. Annak az ideje, hogy én és te beszélünk és ez nyelv. Nem kell tehát nekünk valami más egyébről beszélnünk a nyelvről szólunkban, mint amiről a nyelvtudomány is beszél. Az egyetlen kérése a nevelő gondolkozásnak az, hogy úgy beszéljünk a nyelvtudomány tényéről, hogy közben mindig arról beszéljünk, ami a nyelv. Az alap, amelyre mindig vonatkoztatunk mindent, ez a darabja legyen a valóságos életnek, hogy én és te beszélünk. De maga ez a tudatosulás se legyen önmagáért való, hanem csak arra jó, hogy lássuk ezt a másik tény is: én és te beszélünk és ezért, innen, így van kultúra. Én és te beszélünk és ez a kultúra. Én és te beszélünk, hogy ezután is mindig legyen kultúra. Az eredmény, a „termék“, a következmény, a gyümölcs már ne tudatosuljon, nem is tudatosulhat. De az a nevelő, aki nyelvórán és nem nyelvórán így beszél, ezt beszéli a növendékével, az — talán nem is tudja — de annyira oda kell, hogy adja magát és annyit kell közben nyernie a növendékétől, hogy feltétlenül nevelési aktus ment végbe közöttük.

E tudva, most már így állott előttünk a nyelvi nevelés problémája: kell, hogy legyen nyelvtanítás az iskolában, a neve-

lésnek, tehát a nyelvi nevelésnek is e klasszikus helyén. Ez a nyelvtanítás azonban csak akkor lehet gyümölcsöző, ha nyelvi nevelés, tehát csak olyan nyelvtanítás lehetséges az iskolában, amely nyelvi nevelés is.

Nyelvről és tanításról lévén szó, ilyen körülmények között sem taníthatok mást a nyelvről, mint amit a nyelvtudomány tanít. Nekem nem az a feladatom, hogy valami mást tanítsak, hanem az, hogy *azt* tanítsam *úgy*, hogy annak nevelő hatása legyen.

Most jutottam el tulajdonképpen a beszámolóig, hogy ez a könyv tehát miért úgy íródott meg, ahogy a könyvpiacon ezúttal kikerül.

VI.

Megszorításaim az adott helyzetből folyó tények voltak.

Pedagógiai gondolkozásom nem engedett más könyvet írnom, mint aminek nyelvi nevelő hatása van. Ez filozófiai megszorítás.

Nyelvi nevelés, érdemleges és eredményes csak az iskolában folyik. Az iskola nemcsak klasszikus helye a nevelésnek, hanem kultúrpolitikai adottság és kulturális eszköz is. Mint ilyen előírja, hogy a nyelvi nevelés helye és ideje, úgy, ahogy eddigi (pedagógiai) megszorításom más oldalról megadja: a középiskola három alsó osztálya. Az elemi iskola nyelvi nevelése túlnyomólag technikai jellegű, a középiskola hetedik osztályában (ahol újra mód nyílnék rá), már elkésett. Két biológiai életszakasszal késett el: a gyermekkorral és a pubertáskorral. Ez módszertani megszorítás.

Nyelvi nevelést csak nyelv adhat. Ez a nyelv ott él, ott lüktet, ott hat a valóságban. Abban a valóságban, hogy beszélünk, emberek, most is beszélünk én és te, ketten emberek, az egyik ember és a másik ember. Hol én vagyok a beszélő, hol te. De adva van a nyelvtudomány tényeiben is. Nyelvtudományi megszorítás, hogy miközben a valóságos nyelvet tudatosítom, nem mondhatok róla mást, mint amit a nyelvtudomány. Csak másképpen mondhatom.

A két utóbbi megszorítás azonban engedményeket is jelentett számomra. Az egyik engedményt a nyelvtudomány adta, amely maga is problematikus. Módom, alkalmam és egyben jogom is volt válogatnom s azt a megoldást fogadnom el, amely nem akadályozott céloim elérésében, sőt előresegített. Módom, alkalmam és jogom volt azonkívül a nyelvtudomány egyes tényeit figyelmen kívül hagynom, ha úgy éreztem, hogy igazak ugyan, de úgy, ahogy szó van róluk, nem jellemzők az alaptényre vonatkoztatva, más vonatkozásukban, viszont annál inkább. Csak néhány példát hadd említsek. Az ilyen tételeket például, hogy az ősi mondatforma a nomi-

nális, elfogadtam, mert a nomenhez vezetett, oda, ahova igyekeztem: a második személy megértéséhez. Azt az amúgy is problematikus tételt, hogy az igebeli idő abban áll: a beszélő csak a maga álláspontjához mérten (nem a beszélés időpontjához mérten) előbb történőnek (vagy történtnek, vagy történendőnek), akkor történőnek (vagy történtek, vagy történendőnek), majd történőnek (vagy történtnek, vagy történendőnek) jelzi-e az igében kifejezett történet, nem fogadhattam el. Érveim nyelvtudományi természetűek ugyan, ha nem azok volnának, nem tehettem volna meg jó lelkiismerettel, hogy egy szakembernek a véleményét, én a nem szakember, nem fogadom el, az azonban már igazán nem bizonyos, hogy tagadtam volna és skrupulusaim támadtak volna vele szemben akkor is, ha tisztán csak nyelvtudománnyal foglalkozom. Így ellenben nekem szükségem lévén a beszélés időpontjára, kénytelen voltam megappellálni a fenti tételt. Könnyen tehettem, mert a nyelvészet nincs e tekintetben egy véleményen és megtehettem, mert az ellenvéleményektől felbátorítottan magam is tettem néhány idevágó megfigyelést s a saját megfigyeléseim szerint is: a beszélő saját álláspontja felé minden egyes elmozdulása a beszélés időpontjának jelentésváltozásos, stilisztikai természetű nyelvi tüneténeke bizonyult. Meg vagyok róla győződve, hogy könyvem fejezetei grammatikai, nyelvtudományi szempontból is igazak, mégis ismételnem kell, hogy nem készülvén nyelvtannak, nem is akarnak nyelvtani fejezetek lenni.

VII.

A módszertani megszorítás is szolgált könnyítésekkel. Kötelességem volt ugyanis felvetnem a kérdést, vajjon megbírja-e egy tíz-tizenkét éves gyermek értelme mindazt, ami a nyelv fogalmában bennerejlik, ha nem ad usum Delphini beszélünk erről a nyelvről, hanem úgy próbáljuk tudatosítani, ahogy valóban, az igazságnak megfelelőleg van, él és élünk vele mi is. Előre feltettem, hogy akadáhat e könyv olvasói közül fölös számmal gondolkodó ember, aki a nyelv tényének illetén taglalását túlnehéznek találja majd. Az szolgált könnyítéssel, hogy képtelen voltam magam védelmére akármit is felhozni. Egy szóval sem állítom, hogy könyvem problematikája könnyű. De nékem igazán nem az volt a megoldandó tétel, mi a könnyű és mi a nehéz a nyelvi kategóriák közt. Nem is az, hogy mi való vagy mi nem való tízéves gyerekeknek. Nekem az volt a tétel, lehetséges-e a nevelés, lehetséges-e a nyelvi nevelés. Nos, az jött ki végeredményül, hogy a nevelhetőség megszorító határai között a nyelvi nevelés is megkísérelhető, természe-

tesen az általános megszorításokon fölül újabb megszorításokkal. Természetesen az is benne van implicite ebben a végeredményben, hogy — legalább is az én gondolatrendszeremben — másképen nem lehetséges a nyelvi nevelés, miután maga a nevelés sem lehetséges egyébféleképen. Ha valaki ezt másképen gondolja, azzal szívesen ülök le eszmeváltásra, lehet, a végén be kell látnom, hogy neki van igaza, örülni fogok minden olcsóbb megoldási lehetőségnek. De ha nem ennek a végeredménynek a helytelen voltáról vagy két (esetleg) többértékűségéről van szó, hanem csak arról, hogy ez vagy az nehéz a tízesztendősek számára, hát az ilyen ellenvetésre csak azt válaszolhatom, hogy akkor ne tessék vele tízesztendőseket kínozni. Én, a magam álláspontjáról, addig, míg egyetlen alaptétel tarthatatlansága érvek súlya alatt be nem bizonyul, igazán nem adhatok egyéb tanácsot, mint ezt: szerintem nyelvi nevelés csak így lehetséges. Ha ennek az emberélet tizedik évében akadályai vannak, tessék a nyelvi nevelést későbbre tenni. Ha ez valamilyen okból nehézségekbe ütközik, vagy lehetetlen, akkor tessék a nyelvi nevelésről eleve lemondani. Ha pedig, megint csak valami közelebbről meg nem határozott ok miatt a tízesztendőseket mégis csak kénytelenek vagyunk nyelvi tényekkel megterhelni, legalább ne higgyük, hogy ezáltal nyelvi nevelésben részesül, sőt ne higgyük, hogy nevelést kapott, mikor ezt kapta.

Magam nem tartozom azok közé, akik a nyelvi nevelést nehéznek, tízéves gyerek számára felfoghatatlannak tartják. Nem is vettem volna fel ezt a kérdést, ha általában véve tisztázott volna már az a másik kérdés, hogy ki tulajdonképpen az a tízesztendőse gyermek és mi neki könnyű, vagy nehéz. A tízesztendőse gyermek nagyon összetett valaki, akit én most nem óhajtok szétboncolni, de az bizonyos, hogy van neki nyelve, tehát nevelhető is nyelvében, ha azon a kérdésen egyszer már túljutottunk, hogy egyáltalában nevelhető. Bármennyire nem volt feladatomban (most sem tartom a magam feladatának, én nem akarok növendékeket nevelni ebben a könyvben, nevelőkkel szeretnék szót érteni, eszmét váltani, gondolatot cserélni a felől, hogy, ha nem akarnak lehetetlent, akkor nevelési aktusuk nyelvi is legyen), mégis iparkodtam tekintettel lenni arra az eliminálhatatlan külső körülményre, hogy tíz-tizenkét éves gyermekek azok, akik között nyelvi nevelés folyik. Nem a tények meghamisításával, vagy a problémák megkönnyítésével operáltam, ezek ugyanis nem-igaz eszközök lettek volna az igazság szolgálatában. Azzal az egy móddal éltem, amely rendelkezé-

semre állott: mindenütt és mindvégig ügyeltem arra, hogy az a valóságos, élő nyelv, amely közben mindinkább tudatosul, a tíz-tizenkét éves gyermek nyelve legyen; azok a relációk, az az élet, amely ezt a nyelvet közben megteremti, szintúgy a tíz-tizenkét éves gyermek relációhálózata és tényleges világa legyen. Ezt a megállapításomat méltóztassanak szó szerint venni és nem vonatkoztatni a nyelvi és nem-nyelvi tények megmagyarázására és meghatározására, szigorúan csak a felhasznált nyelvi, reláció- és életanyagra. Több engedményt nem tehettem, mert az már a lényeg rovására ment volna s azt az egyetlen célt tette volna illuzóriussá, amelynek szolgálatában az egész művet meg kellett írnom.

Szerencse, hogy nem is volt szükséges több engedményt tennem. Nem egyöntetű a tudományos felfogás a tekintetben sem, hogy kicsoda-micsoda az a tíz-tizenkét esztendőes gyermek. Az sem bizonyos tehát, csakugyan nehéz-e neki az, amiről mi azt állapítjuk meg, hogy nehéz s valóban könnyűeknek találja-e az ő érdekében megkönnyített feladatait. Tartozom azzal a vallomással, hogy nem mernék gyermekek számára a könyvemben találhatókhöz hasonló magyarázatokat és meghatározásokat adni, ha nem lettem volna kénytelen sok töprengés és lelki kínok közt, élettapasztalataim súlya alatt megtörve végre is elfogadni érvényesnek egyfelől a gyermekszerűség elvét, másrészt a gyermektanulmányozásnak azt a nagyszerű felfedezését, hogy az ember fejlődése életkorok szerint nem egyenes irányú és szakaszos, hanem újra meg újra kezdődő körvonalas, olyanforma, mint a fák évgyűrűi. Vanak tehát aggasztán-csecsemők és csecsemő adolescensek, nem mint aberrációk, hanem újabb fejlődési fázisuknak végefelé járók, vagy legkezdetén tartók. Innen magyarázhattam azt, ami eleinte engemet magamat is zavart, sőt megijesztett, hogy az ősök őszőnös ítélete miatt tartotta éppen a gyermekkor végét a nyelvi studiumok számára legalkalmasabb időszaknak. Az a nyelvi anyag, amelyet e kornak szántak, közben elavult, az a módszeres elv, amellyel a verses nemi szabályok és beemlézendő sentenciák javalóli éltek, megvénhedett és kimúlt a világból, a befejezése felé közeledő gyermekkor azonban megmaradt továbbra is egyszerre ropant konkrétnek és mégis bölcselkedőnek, alkalmasnak arra is, hogy a nyelvi nevelés nehézségeivel megbirkózhassék. A gyermektanulmányozás eredményei mellett úgy engedem érvényesülni a gyermekszerűség elvét, hogy közben sohasem úgy tekintem s nem is úgy kezelem a gyermeket, mint leendő adófizető polgárt, hanem

mindvégig mint tényleges tíz-tizenkét évest és nem a jövőre készíttem elő, hanem jelen szükségleteit elégittem ki. Nem tudom elképzelni, hogy más egyéb nevelné. Ebben a tekintetben odáig megyek az elv szigorú érvényesítésében (helyesebben: meg nem akadályozásában szabad érvényesülésének), hogy magát a nyelvet sohasem vagyok hajlandó mellékes cél elérésére segédeszközzül felhasználni. Úgy beszélek róla és rajta, mintha nem volna sem „helyesírás“, sem „olvasmány“, sem „idegen nyelv“ a tíz-tizenkétéves konkrét gondjai között. Ha nyelvről van szó, csak nyelvi gondjai legyenek. Eddig is súlyos terhe volt a nyelv problémájának, hogy nem önmagáért volt való, hanem mindig valami egyéb célnak áldozták fel már jóleve, még hamarabb talán, mint induláskor, vagy legjobb esetben is alig valamivel utána.

VIII.

Meg vagyok tehát győződve arról is, hogy könyvem módszertanilag is elfogadható (bár vitatható) elvi álláspontom áll és mozog, mindazonáltal ismétlem, hogy nem ilyenek készült. S most, eljutva a könyv tartalmának apologetikájáig, mielőtt arra rátérnék, szeretném bevallani, elképzeléseimben milyennek gondoltam a szerepet, melyet betöltendő lesz.

Marad minden a régiben. A tankönyvek, a tanterv, az utasítások, a felügyelet, a tanmenet, az óraterv nem változnak. A nevelő azonban úgy megy nyelvi órára, vagy nem-nyelvi órára a jövőben, hogy a nyelvi tényeket a nyelv alaptényéhez viszonyítja s állandóan tudatosítani igyekszik azt, hogy én és te beszélünk. És közben valóban beszél is növendékével (eddig inkább csak magyarázott neki, vagy kikérdezte). Maga ez a nyelvi élet, amely közben tudatosul is, ez fog nevelő hatást gyakorolni, ez válik a nevelés aktusává. Nem gondolom tehát, nem is örülnék neki, ha hallanám, hogy mégis megtörténik, ha ezt a könyvet mint mintaleckék gyűjteményét fognák fel azok, akik használni szeretnék venni s magyarázatait illusztrációképen vinnék be a nyelvi órákra. Ez a könyv nem ezért készült. Egyszerűen végiggondolja az eddig kifejtett gondolatsort a nyelvi tények legelemibb megnyilvánulásáig. Ha a nevelés nyelvi is kell, hogy legyen s ha a nyelv mint funkció, olyan jelrendszer, melynek segítségével én a beszélő megértethetem magam veled, te másik ember, akkor, mondjuk, az igeidők tudatosítása csak abban az esetben válthat ki nevelő hatást, akkor válik nevelő aktus szerves alkotóelemévé, ha aktualitásából újra megint egyszer ez az alaptény tudatosul.

Nem azt tudatosítom tehát, hogy az igén viszonzyszavak vagy jelek segítségével megadhatom a tempust is, a status actionis-t is, hanem azt tudatosítom, hogy akármiről beszélek, nem tudok függetlenül, szabadon beszélni róla, hanem csak ahhoz viszonyítva, hogy én beszélek veled. A tempus tehát nem egyéb, mint a beszéd állítmányához viszonyított igei állítmány, amely mint két állítmány egymáshoz képest mindig, ezúttal is vagy egyidejűség, vagy nem-egyidejűség (elő- vagy utóidejűség) Tempus praesens: a mondat állítmánya egyidejű a beszéd állítmányával, t. praeteritum: előidejű, t. futurum: utóidejű hozzáképest. Ugyanazt mondtuk, mint a nyelvtudomány, de nem az ígéről mondtuk, hanem magáról a nyelvről.

Miben rejlik ennek az így felfogott nyelvi ténynek a nevelő ereje? Először is: a „relatio“, meg az „idő“ olyan alkotó elemei az egyetemes létnek, amelyeknek értéke időálló. Az az egyén, akinek a figyeime áliandóan és már kezdettől fogva ilyen életértékekre irányul, értékelni is biztosabban tud, mint az, aki ugyanakkor kavicdarabokkal játszadozott. Azonkívül ezek a „részek“ nem is igazán „részek“, mert mindenkor az élet egészére utalnak. Az az egyén, akit állandóan az egyetemes lét ölel körül, élethebb életet él, mint az, akinek értékek dirib-darabja jutott csak osztályrészeül. Végül ezek az így tudatosult nyelvi tények a nyelvnek is mindenkor a nyelv egészét szimbolizáló organikus részei, amelyeket sohasem kell mint elhasznált és immár semmire se jó szemetet, elhajtani. Kíváncsi vagyok például, mitévő legyek a rendhagyó igék ragozási táblázatával az után, ha már a szóbanforgó idegen nyelven egy bizonyos beszédbeli ügyességet elsajátítottam? Vagy mitévő legyek a főnt példaként említett igeidőkkel később, stilisztikai, poetikai, irodalmi tanulmányaim során, holott azok is rendre mind nyelvi tanulmányok. Azt az észrevételt azonban, hogy nem tudok elképzelni semmit a kifejezés pillanatától függetlenül, mindent viszonyítanom kell ahhoz is, vihetem mindig magammal, mert a legösszetettebb nyelvi tényekre, tehát a szimbolumra, a költői mű-re; a költői ceuvre-re és az irodalomra vonatkoztatva epolyan érvényes, mintha egyetlen egy mondatra vonatkoztatom. A kosztüm és a színpad korrúsége, az archaizált nyelv és bizonyos drámai hatást kiváltó anticipációk például éppen olyan preteritumszerűségek a drámában, mint amilyen hatalmas „minden időkre érvényes“ szentencia praesens allűrjeivel ható az Amerikai Elektra, vagy mint ahogy az Ember Tragédiája falanszter jelenetében futu-

rum exactum a kutya, vagy az arany, vagy a jó konyha a múzeumot mutogató tudós beszámolójában. Az az egyén, akitől kezdettől fogva a legáltalánosabb definíciótól a legkisebb részletnek az egészre utaló erejéig mindig az egységes nyelv irányít és beszéltet, jobb nyelvi nevelést kapott, mint az, akinek nyelvszemléletében a sok részlet legfeljebb a mechanikus összetettségu gép egységéig állhat össze, ha ugyan valaha is összeáll.

Elképzelésemben ezek és ilyenfajta gondolatok töltik el azt az embertársamat, aki gondolataim útján végig elkísért, ugyanazt csinálja nevelő és oktató munkájában, amit eddig csinált, de talán nem egészen ugyanúgy csinálja. Ennyi az egész, amiért elkerülhetetlen lelki szenvedéseimhez a magam küzdelmeinek tanulságait ebben a könyvben testvéri segítségül számára szeretettel felajánlom.

IX.

Az adott körülmények, filozófiai, nyelvtudományi és módszertani megszorítások és lehetőségek között az volt a feladatom, hogy a nyelvi nevelés gondolatát a legkisebb nyelvi egységig végigvezessem a nyelv egész életén keresztül. Az egyik nehézség abban a követelményben rejlett, hogy az ismert nyelvi tényekről, amilyenek például a mondatrészek, vagy szófajok, vagy hangváltozások, mindig úgy kellett beszélnem, hogy azok mindannyian és minden pillanatban arra az alaptényre vonatkozzanak: én és te beszélünk. A másik nehézséget az okozta, hogy minden mozdulásomnak egyszerre három komponense volt: a nevelő és növendék közötti effektív társas viszony, a társas lélektan mint módszer és a társas lélektan mint filozófia propaedeutika. (Azonkívül kötöttek még a háttérből a nyelvtudomány és a gyermeklélektan a már említett és tárgyalt módon és mértékben.)

Wundt mondatmeghatározása és Die Sprache-jának mindvégig völkérpsychológiai módszere nagyon sokat segített rajtam két okból is. Az egyik ok kézenfekvő: társaslélektani szempontból vizsgálja a lelki tényeket, tehát igen sok eredménye gondolatkeltő, termékeny indíttatást adott. A másik ok: a mondatot úgy határozza meg, hogy egy tagolatlan teljes képzet egymással logikai viszonyban álló részeire bomlása az. Nagy öröömre szolgált, hogy nem képzetek kapcsolódásának tartja a mondatot, mint H. Paul, nagy ellenfele, mert így a mondat, a nyelvi tények egysége, az én további vizsgálólasaimnak is egységéül szolgálhatott. Nekem ugyanis éppen ilyen egységre volt szükségem, amely minduntalan szét-

bomlik és azonnal viszonyul. Hiszen nekem úgy kellett a legkisebb nyelvi tényekig lejutnom, hogy minduntalan az egyetlen legnagyobb nyelvi tényhez viszonyítsak.

Bármilyen hálás vagyok Wundt-nak, nem támaszkodhattam kizárólag csak rá. Már az induláskor nagyon csak pszichológiai-nak éreztem a „mondatát“. Össze is olvastottam meghatározását a Paul-féle meghatározással, amely csakugyan nyelvi szempontból nézi a mondatot, csak az a baja, hogy kapcsol, nem pedig bont s most már így hangzott a definícióm: a mondat szimboluma annak, hogy a beszélő lelkében egy tagolatlan teljes képzet egymással logikai viszonyban álló részeire bomlott és eszköz arra, hogy a hallgató lelkében ugyanaz a folyamat menjen végbe.

Ezzel aztán be is fejeztem az elméleti síkban tapogatózást. Megint a valósághoz fordultam (nem a tapasztalathoz, de a valósághoz) s vittem magammal ezt a definíciót, mint szerszámot, vagy szövétneket. A valóság esetemben az volt, hogy én és te, nevelő és növendék, beszélő és hallgató, egyik ember és másik ember minden egyes vonatkozásunkban egyformán: beszélünk. Hogy ez mi, ez a valóság, most már azt kerestem. Tudtam, ha megmutatkozik, megkönnyűdik minden, ami még nehéz.

Az jött ki végeredménynek, ami megíródott. Az, hogy mi beszélünk, az annak a jele, hogy kultúrlények vagyunk. A kultúra örökösei és munkásai. A kultúra közkinccs, munkaközösségben lehet részesedni is belőle, munkálni is rajta. Ennek a közösségnek a jele, hogy én meg te beszélünk.

Beszélünk, mert ez a kultúra ott él a lelkünkben, vagy mint igény és diszpozíció, vagy mint adottság és készség, de mindenképen ösztökél és kényszerít, beszélnünk kell.

A beszéd tehát kényszer és képesség egyszerre. Kényszer, mert a lelkemben benn a kultúra tartalma (természetesen csupafeszültség és nem más ez a tartalom), de ugyanakkor rendelkezésemre áll a nyelvi forma, mint jele, sőt jelrendszere annak, hogy ez a kultúra csakugyan van, nem káprázat és nem ámokfutó erőfeszítés.

Mire itt tartottam, már módosult a nyelvi definíció. A kultúra volt az a tagolatlan képzet, az az egyetlen kép, mely képzeletemben latens erő feszültségeként élt s nem egymással logikai viszonyban álló részekre kellett oszlania, hanem mint valami rádiumról szakadatlanul áradtak ki belőle a „részek“, amelyek aztán, mi-

helyt „részekké“ lettek, egyből kettő, azonnal viszonyultak is egymáshoz és az „egy“hez. Ez volt az egyik módosulás. Az egyetlen kép mindig két részre bomlott és mindig csak olyankor, mikor beszélni akartam róla. És mindig csak addig, míg beszéltem róla. Igen, mert a második módosulás a másik ember felől közeledett. A mondat, a nyelvi egység nem arra volt eszköz, hogy a hallgató lelkében a beszélőében lejátszódotthoz hasonló folyamatot idézzon elő, hanem a megfordítottjára, hogy a beszéd természetében rejlő nagy tökéletlensége, a kikerülhetetlen, szükséges rosszat, a lélekben egységnek élő, de beszéd közben részekre omlott kultúráját ismét egységben raktározza el és őrizze tovább lelkében. Ennek bizonyult a beszéd a valóságban. Kínos, keserves, fárasztó, tragikus, szinte bűnös küzdelemnek egy nehéz úton (a beszéd tartamán keresztül) a kultúra osztatlan képzeletbeli egységétől, amely a beszélő lelkében él, megint csak az egységes képzeletbeli képig, a hallgató lelkében.

Ezen az egységtől egységig vezető úton, ha csak meg tudok maradni a valóságos beszéd tényei mellett és nem tévedek el spekulációkba, éreztem már, nem lesz lehetetlen feladat mindvégig mindent a beszéd alaptényére vonatkoztatni. Most végére jutottam ennek az útnak és bizonyosságát tudom adni, hogy nem volt könnyű séta, de sikerült.

Azt a kísérletemet, hogy a beszédet, mint a társas lélek értelmi funkcióját a közösségi élet egyik különleges jelenségét, az érintkezés legalkalmasabb módját mutatom be bevezetésül, az az engedmény magyarázza, melyet a növendék életkora igényel. Minden a közösségi életben megmutatkozó nyelvi tényt alaposan megbeszéllek a nyelv életének a keretében is ismételten.

X.

Még csupán a nyelvi tények mindvégig egységes és mindig az alaptényre vonatkozó szemléletéről hadd mondjak néhány szót.

A nyelv — amint láttuk, számunkra és szemünkben — egy jelrendszer. Azt jelzi, hogy az egyik ember a másik emberrel kulturális csereviszonyban él. Ez a beszéd pillanatáig latens erő, helyzeti energia, a beszéd pillanatában azonban már élet, a nyelv élete. A nyelv élete abban áll, hogy a társas lélekben lévő kultúrára, a képzeletbeli képre erők hatnak, az erőhatást ellenerők támadják. Valamelyik erő éppen győz, a többi erők mind azt akarják, hogy ez a győzelem ne legyen végleges. Ezen mozdul tovább a beszéd.

Az első erő magának az egyetlen képnek a tartalma. A világ és az élet ez. A világ mindig alanyformát akar, az élet mindig állítmányformát. Ha a világ győz, rajz, alany, kifejezés, szó, jelentés a forma, ha az élet győz, mese, állítmány, mondat, gondolat-lánc, jelentésváltozás. De ha alanyforma éppen az aktuális, a többi erők mind odahatnak, hogy állítmányforma érvényesüljön.

A második erő magának a beszédnek a természetéből árad. Ebben is két tendencia mérkőzik. Az egyik szét akarja bontani az egyetlen képet két alkotórészre, a másik azon nyomban viszonyítani akarja a két részt egymáshoz és az egészhez. Itt is úgy van, mihelyt szétbomlik, azonnal viszonyul, mihelyt viszonyult, újra szétbomlik, vagy legalább is nekifeszül, hogy szétbomoljon vagy viszonyuljon. Mihelyt tehát újabb mondat bomlik le az egyetlen képről, az azonnal viszonyul az eddigiekhez, de már úgy, hogy megint tovább bomolhasson, ám a mondat önmagában véve is úgyis, máris viszonyult: beszédbeli, mondatbéli, kifejezésbéli, fogalmi és fogalomjegyű viszony látszik minden vonatkozásán. A többi erők persze mindent elkövetnek, hogy: viszonyuljon, ami nem akar viszonyulni és ne viszonyuljon, ami akar. Ezért aztán a viszonyításnak nemcsak módja van, hanem útja is van és azokon fokok. Van beszédbeli viszony a mondatbéli viszonyhoz képest, de van a beszédbeli viszonynak egy névmási foka is, az állítmány és az alany fokához képest.

A harmadik erő én vagyok, a beszélő. Én minden áron szét akarom bomlasztani a képet, mert meg akarom magam értetni veled. De aztán össze is akarom mindjárt rakni, amit szétszedtem, mihelyt tehetem, mert reád gondolok és félek, mégsem értesz meg a nagy terjengősség miatt. Én a magam kedvéért mindig alárendelnék, mert ismerem a dolgokat, a te kedvedért azonban mellérendelek, mert neked új, mesélni kell róla. Mihelyt azonban meséltem, mindjárt rajz lesz belőle, mert neked a mese kell ugyan, de a rajzot szereted, mert csak azt érted meg. A többi erők úgyis ádázul azon vannak, hogy ellenkező tendenciákat fejtsenek ki és érvényesítsenek.

A negyedik erő te vagy, aki hallgatsz, akinek beszélek. Te meg akarsz engem érteni s ha rajzolni merek, rámripakodsz: mi az? — nem értem. De mihelyt mesélek, lázasan összevonod, hogy mennél hamarabb az egyetlen kép absztrakciójához juthass, tehát valóban megérthesd, amit mondtam.

A kép tartalma, a világ és az élet adja a nyelvnek az alanyformát és állítmányformát.

A beszéd maga adja a mondatformát és a viszonyítást.

Én szolgáltatom a mellérendelést és az alárendelést.

Te szorgalmazod a kifejezésformát és az összevonást.

Valamennyi tendencia érvényesül az egész vonalon.

Példának okáért keressük meg a nyelvtényeken az első erő működésének nyomát.

Az élet minden, ami történik, tünemény, amihez idő kell. A világ minden, ami van, jelenség, amihez tér kell. Az élet mese, a világ kép. Az élet mondatforma, a világ kifejezésforma. Az élet a kiemelt állítmány, amelynek az alany alá van rendelve, a világ kiemelt alany, amelynek az állítmány jelzője. (A madár csicsereg. A madár a világ egy jelensége, a térben helyezkedik el, van a világon madár, a Brehm Állatok Világában több rajz található róla, azt a kifejezést mondom róla: a csicseregő madár, aki hallja, a madarat képzelem el hallatára, nem azt, hogy csicsereg. Az, hogy csicsereg, az élet egy tüneménye, időben folyik le, történik az életben madárcsicseregés, a regényírók gyakran mesélik természetleírás közben, hogy csicseregnek a madarak. Ezt a mondatformát használják közben: a madár csicsereg, aki hallja, a csicseregést képzelem el hallatára, nem a madarat.) Az élet az igeállítmány, elsősorban a történés, a világ az állítmánykiegészítő. (De csicsereg a néni madara és de dallos a néni madara! Egyik esetben a mostani nagy csendzavarását emelem ki, a másikban ugyanezt, mint állandó állapotát, jellemző sajátosságát, mintegy természetét.) Az élet a létige, a világ a participiális jelző. (Azóta nem vagyok olyan legényes, olyan nagylegény — azóta nem vagyok olyan legénykedő, nem járok olyan legénykedve, nem szokásom legénykedni: a létige a legényes, legény-állapotot történéssé tette, az igenév a történéseket mint állapotokat viszonyítja.) Az élet a mellérendelés, a világ az alárendelés. Tehát az élet a viszonyok, vagy történetek egymásmellérendeléséből előállott kapcsolatos, kiegészítő, ellenőrzés, megszorításos, vagy megengedésszerű, következményes, magyarázó és szétválasztó mellérendelt mondat, a világ az ebből rövidíthető határozórendszer, a folyamatos, eredet és vég, hely és időhatározó, a mód, ok, cél, állapot, eredet és részeshatározó. De az utóbbiból az élet az állítmánynak alárendelt idő- és a világ az alanynak alárendelt helyhatározó. (Beteg voltam, tehát nem jöhettem ki a szobából szabad levegőre — betegségem miatt nem jö-

hettem ki a szobából szabad levegőre, vagy: azért nem jöhöttem ki a szobából szabad levegőre, mert beteg voltam: a következményes mellérendelés egyik tagja alárendelésben okhatározóvá, vagy, ha életszerűségét közben még megőrzi, okhatározó mellékmondattá válik.) A mellérendelt történetekhez képest, amelyek az élet, a világ a térbeli helyzetek rámutatásos mellérendelése. (Ki kopog, mi kopog? Egy fekete holló, nála még a levél, vagy ahhoz hasonló. Azt a képet, hogy egy fekete holló kopog, nem folytatja, nem is kiegészíti, hanem gazdagabb rajzúvá teszi a következő mondat. Alárendelésben így hangzik: A fekete hollónál egy az özvegy levélhez hasonló levél van, tehát valóban hely-, nem pedig időhatározó lenne belőle.) Az élet a két állapot mellérendelése is, az azonosság és az összetartozás viszonya, de ahhoz képest, hogy ezek egymás mellett vannak, amely a világ, az élet az előbbi egymásutanságban mellérendelt rámutatásos és folytatásos vagy kiegészítéses két-két mondat. A világ e mellérendeléseknek az alárendelése kifejezésben: az értelmező és a birtokos jelző. Úgyszintén a világ az, hogy a határozó lehet az állítmány alárendelt határozója, sőt határozóé is. Még inkább a világ a létige határozója kifejezésben, az ú. n. határozó jelző. (Én vagyok a falurossza, engem ugat minden kutya: a második kép az elsőt kiegészíti. Minden kutya engem ugat, a falurosszát. A második kép csak az elsőt az alanyt rajzolja meg élesebben egy új vonással: nem csoda, ha megugatnak a kutyák engem, hiszen én falurossza vagyok. Enyim az a ménes, amely ott legel — alárendelésben: az én ménesem legel ott. Nézi merőn Lőrinc Toldit a nagy késsel: nyilvánvaló, hogy a szemével nézi Toldit Lőrinc, nem a nagy késsel nézi, tehát a nagy késsel nem a Lőrinc nézésének eszköz-, hanem Toldinak állapothatározója.) Az élet minden viszonyítás, tehát a beszédbeli és fogalmi viszonyítások is. Az élet minden állítmányos mondatbéli viszony, tehát a szó is, mely csak akkor használható egyedül, ha a tapasztalat állítmánya vagy bővítménye. Itt megismétlődik minden viszony, amit a mondatból ismerünk, beszédbeli viszony van a szóban, ha névmás, mondatbéli bővítmény a határozószó, állítmánykiegészítő a melléknév, állítmány az ige, azonosság a főnév, összetartozás a névelő. Másrészt világ az igenév, mert úgy szerepel benne a történés, mintha állapot volna, bővítményes mondatviszony a határozó igenév, állítmánykiegészítő a participium, azonosság az infinitívus és összetartozás a birtokos személyragos infinitívus. Ugyancsak világ a mellékmondat, mert

bár mondatforma, de alá van rendelve. S csakugyan, az eddigi viszonyok szerint bővítmény a határozó mellékmondat, állítmánykiegészítő (vagy jeiző) a relativum, azonosság a „hogy“-os mellékmondat. Az élet szempontjából a beszéd és a mondat állítmányának egymás mellé rendelése a jelen, mult és jövőidő, a beszéd és a mondat alanyának azonossága vagy nem azonossága az első, második és harmadik személy s a beszéd bővítményei, még pedig helyhatározó a közelre vagy távolra mutató s ok és célhatározó a „modi“. A világ megköthetősége és modulatlansága, hogy küzdenem kell a kifejezés nehézségeivel, azaz kutatnom kell a szó-kincsemben megfelelő szó után, valamint az is, hogy kénytelen vagyok megmerevíteni a szavak rendjét a megértés érdekében. Az élet, hogy a *tempora* a mondatbeli viszonyításban is megvan, mint *actiones*, a világ, hogy ugyanez a fogalmi viszonyításba is bele-*rövidült*, a többi beszédbeli és mondatbeli viszonyítás társaságában, mint egyfelől *frequentativum*, *momentaneum* és *inchoativum*, másfelől ható ige, harmadik vonatkozásban mint *passivum*, *reflexivum* és *causativum*. A világ az is, hogy a fogalmi viszonyításban minden eddigi viszony ismétlődik, hiszen a *nomen deverbale* csupa kifejezésbeli viszony, a *verbum denominale*ban pedig a *nomen*, amelyből a *verbum* képződött, a *verbum*nak alanya, tárgya, vagy határozója. A *nomen denominale*-ban is ismétlődést látunk: azonossági, értelmezős viszony van a kicsinyített és nagyított névszókban, valamint a mértékszókban, birtokviszony van a *nomen possessoris*ban és *possessi*-ben. Végül újra lejátszódik a szó útja az absztrakciós folyamatban, a számnév melléknévi fokának felel meg a numerai, az állítmányi foknak a *collectivum* és a főnévi foknak az absztrakció. A világ hatása, hogy összevonódtak és összeolvadtak, az élet hatása, hogy a mondat egész útját megjárták a névmás fokától a főnév fokáig.

Ugyanezt az összeállítást akármelyik nyelvi erőnek a jegyében elvégezhetnők. De nem fontos. Egy ilyen összeállításban csak azt észrevennünk fontos és tanulságos, hogy *a nyelv élete egységes és a nyelvre ható erők mindig a nyelv egészére hatnak.*

A nyelv életének az egységét kell mindig szemléltetnünk és hangoztatnunk, ha azt akarjuk, hogy tanulságainknak egyben nevelő ereje is legyen. Úgy is igazságunk volna, ha külön megtanítanánk az igeragozást, külön az igeképzést, külön — mondjuk — a birtokviszonyt és a birtokos személyragokat, de ezek mind más szempontok szerint szerzett igazságok lennének, amelyek meg-

terhelnék a növendék emlékezőtehetségét, de nem nevelnék társas lelki értelmét arra, hogy saját lelki tartalmának kifejezésére úgy törekedjék, hogy miközben önmagát kifejti, mások képesek legyenek meg is érteni őt és reagálni arra, amit mondott. Emígy ellenben nevelőleg hat rá két tény. Az egyik az, hogy a nyelv mindig ugyanaz, tehát az igét ragozó nyelv azonos az igét képző nyelvvel, de ugyanakkor azzal a nyelvvel is, amelyet mindenkor használunk mi emberek, mikor beszélünk. Tehát az én nyelvemmel is azonos. Érdemes így megfigyelnem az igeragozó és igeképző nyelvet is, hátha elárulja közben olyan sajátságait, amelyekről jó, ha tudom, hogy ilyenek is vannak, hiszen hasznát vehetem bármikor, ha beszélek, vagy más beszél velem. A másik tény, ami nevel, az, hogy nemcsak szükséges és jó megfigyelnem a nyelv mindenkori tanulságos (és egységes) életét, hanem lehetséges is. Hiszen egységes, tehát aránylag könnyű, egyáltalában megfigyelhető. Ime, az is, amit az ige körül 9 félének gondoltam, csak 3 féle, voltaképpen kétféle, valójában egyféle, az, hogy beszélek. Beszélek, azaz viszonyítom a világot és életet ahhoz, hogy beszélek. Én veled, rólunk, vagy másról; beszélek mostani, máskori tüneményekről (azonos, egyidejű, nem azonos; nem-egy: elő-, utóidejű 1. 2. 3. személy, jelen, múlt jövő idő). De az a tünemény maga is jelen: folyó, múlt: befejezett, jövő: beálló cselekvés (imp., perf., inst. actio). De maga a tüneményben szereplő történet is lehet jelenben, folyón huzamos, mire észrevettem, múltban befejezett mozzanatos, vagy akkor veszem észre, mikor a jövőben, beállón kezdő mozzanatot ír le (gyakorító, mozzanatos, kezdő ige).

Ha ezt észrevettük és megszokjuk, akármilyen gazdagon tagolt is a nyelvi élet, nem fogjuk többé bonyolultnak látni és nem tévedünk el benne. Hiszen a nyelv önmagát határozza meg tényezőivel, a világ és élet egyetlen képzeletbeli képével, magának a beszédnek a történéssel s azzal a két személlyel, akik a nyelvvel maguk között épen élnek: a mindenkori beszélő személy és társa, a másik ember. Erőhatásuk is rendkívül egyszerű, minden tényezőnek önmaga természetéből folyik az a törekvése, amit kifejti és annak az ellenkezője is. Aki ezt a néhány tényt világosan érti és látja, világosan érti és látja maga előtt a nyelv életét is.

XI.

Talán most már nem tűnik fel egészen megbotránkoztató mulasztásnak, ha ebből az egységes nyelvi életleírásból egy s más

tisztán csak nyelvtörténeti ténynek a descriptiója kimaradt. Ilyen például az -ikes igék ismertetése. Nem azt jelenti ez a mulasztásunk, mintha mi tagadnók az -ikes igék mai napig is élő voltát, bár meg kell vallanunk, a mindennapi életben egyre ritkábban van vele találkozásunk. Azt jelenti csupán, hogy a nyelvtörténet mult idejében állott elő, ma már többé-kevésbé tisztázhatatlan körülmények között, tehát számunkra ismeretlen nyelvi erők hatására. Mihelyt valaki a nyelv tényeit bizonyos rendszerben taxatíve fel óhajtja sorolni, az -ikes ragozás jeleit is meg kell különböztetnie és fel kell sorolnia. Mi elhagytuk, mert az imént említett okból nevelő ereje nincs s így a mi rendszerünkben sincs jelentősége.

XII.

A könyv helyesírásáról is meg kell röviden emlékezni. A bevezetés ellen nem igen lesznek komolyabb panaszok, annál egyenetlenebb azonban a nyelvtani rész 10 első íve ebben a tekintetben. Ennek a fogyatkozásnak nyomdatechnikai oka és magyarázata van. A nagyközönség talán nem is igen tudja, hogy a nyomdászok nem fogadták el a M. T. Akadémia helyesírási szabályzatát, hanem külön kodexük van, a Balassa-féle. Ez a baj egyik forrása. A szerző szándéka egyfelől, a korrektor szeme és a szedő ujjahegye más oldalról ketten kétfelé dolgoztak ez alkalommal is. A baj másik forrása a sorszedőgép a régi kézi szedés helyett. Akárhányszor megtörténhetik így, hogy az eredeti sorból egy vessző hiányzik csak, azt belerakják, közben vagy valami hibás szedési szó, vagy egy Balassa-féle helyesírási változat belecsúszik az ujonnan szedett sorba. Ez azonban a szerző szeme elé többé nem kerül, így hát ott is marad s most úgy jut a nyilvánosság elé, ahogy nem kellene. Nem tehetek egyebet, az úgyszólván tipikus (nem is eseteket, de) csoportokat taxatíve itt most felsorolom, ebből legalább annyi megtetszik, hogy nem azonosítom magamat velük. A nyomda is inkább áldozat, mint bűnbak, hiszen egyébként gondos munkájára jellemző, hogy értelemzavaró hiba alig van a 15 íves terjedelmes műben, rosszul szedett szó is csak egynehány.

Attól kezdve, hogy a nyomda vezetőjével felfedeztük és kiküszöböltük az említett két bajszerző technikai elemet, (már amennyire emberileg lehetséges volt), az előszó, bevezetés, tartalom és a két utolsó ív szedésénél alig csúszott be számottevő tévedés.

A hibák felsorolása közben a lapok száma és a sorok száma közé keltőspontot teszek, az arabs szám felülről lefelé, a római alulról felfelé számoltatja meg a sorokat. A hibás adatot csak akkor írom le helyesen is, ha nem kézenfekvő a javítása.

Értelemzavaró hibák: 29 : VI mintha, helyesen: mint ha; 84 : 11 előidejű, helyesen: utóidejű; 104 : zárjel és 110 : cím gondolatközlés, helyesen: gondolatkötés; 155 : cikk végétől IX ez a, helyesen: ezt: a

Láthatólag szedéshibák a következők: 34 : 10 kevésbé; 38 : XIII it; 40 : zárjelben melérendelés; 51 : 1 különelges; 53 : XIII állapotát; 59 : XVII alarendelés; 65 : 5 befelező; 68 : VI hibá; 74 : 9 garmond h. petit szedésű sor; 74 : 12 egy „a“ betű leesett; 90 : IV kepet; 100 : 18 emebrek; 130 : 16 eredeti határozója, helyesen: eredethatározója; 139 : VIII rajszerűen, helyesen: rajszerűen; 142 : III tehát, 149 : X tapasztalat; 158 : IX gernudium.

Ennyi az egész, amiért a technika felelős. Az ezután felsorolandó hibákról szerény véleményem szerint már csak az emberi torzsalkodás tehet, amelynek egyszer már igazán végét kellene vetni. Ha nem volt lehetetlenség az egységes gyorsírás, az egységes helyesírást is meg lehetne valósítani.

Kezdem a központoszással. Az akadémiai helyesírástól eltérő *vesszőhibák* vannak a következő sorokban: 1:13, 2:VIII; 13:XIV, 14:1, 15:2, 16:17, 22:1, 35:18, 19; 36.cím, 50:19, 51:III, 55:11, 62:VIII, 69:10, 70:I, 72:12, 74:XVI, XVII, 75:XIV, 80:10, 87:8, 92:22, 93:4, 14, 95:4, 97:I, 108:15, 158:IX, 173 .kurziv rész. — *Kérdőjel hiba*: 48 : cikk vége. — *Kettőspont hiba*: 15:2, 16:12, 51:VII, 63:4, 63:XIII, 73:1.

Összeírt külön írandó szók: aszerint: 18:V, 19:6, 59:3, 70:II, aközben, beszédközben, javításközben: 37:9, 1 : cím, 6:11, 13, 15; 7:16, III; 13:18, 34:IX, 38:VIII, 39:3, 14, XVI, 40:III, 86:VII, 97:I, 63:2. mindakettő: 32:11, 62:10, 72:5, 97:2, ellenben unind a két: 80:13, 90:16.

Ingadozó írásmód: „áru“ váltakozik ezzel az alakkal „árú“: 4:10, 15, 16; 5:18, 6:7, 8; 7:16, XVI, III, II; 8:16, 13:9, 10,11, 13; 15:20, XV, 16:22. Az „éppen“ és „képpen“ egy „p“-vel írt formái is igen gyakran szerepelnek (ez azonban csak következtetés, nem hiba). A „mindig“ csupán a bevezetésben és a nyelvtani rész 2 utolsó ívén van helyesen „mindíg“-nek szedve. A címek hibáit részletesen a tartalomjegyzékben helyesbítettem.

Végül nem akarom elhallgatni, hogy nekem magamnak is vannak helyesírási különösségeim. Összeírom ezt a szót „egyszer-csak“, ugyanegy lapon két sor különbséggel előbb ezt írom: egymásmellérendelések, azután ezt: egymás mellé rendelések. Külön írom néha ezt a két szót „az alatt“, viszont egybe ezt a hármat „sokmindenfélét“. Az írásjeleket sem használom mindig konvencionálisan. Mindezekért azonban vállalom és szeretném viselni a felelősséget. Először is: magyarázat közben sokszor hasonló érzés fog el, mintha autót szerelnék s mozdulataim gyakran furcsák és kényszeredettek, de mindig célravezetők lennének. Ez bizony beszéd közben a stiluson és központozáson mutatkozik nem egyszer. Másik megjegyezni valóm hadd emlékeztessen a nyelvtanban többször elismételt egyik főtételre: ha új dologról van szó, mesélek, mellérendelek, általában lassítok; ha már ismert dologról van szó, rajzolok, alárendelek, gyorsítok. Tudom én, hogy „mint“ elé nem kell vessző, ha állapothatározó jellegű, a „vagy“ elé sem kell mindig, bizonyos kötőszavak közé sem. Ha mégis eltérek a szabálytól, mindig lassítani próbálok vele, a szokatlan összetételekkel viszont gyorsítani szeretnék. A kettősponttal is „visszaélek“ néha, de olyankor mindig úgy érzem: megállít a kettőspont, hogy valamit megmagyarázzon, ami mellett könnyen elsuhanánk különben.

XIII.

Azt is meg illenék magyaráznom, miért adtam három címet is a könyvemnek. Sokáig haboztam bizony rajta, nem jobb volna-e eredeti szándékom mellett maradnom s „lélektani“ alapon egyszerűen csak egy nyelvtant bocsátanom közre. Úgy éreztem, nem volnék őszinte, elhallgatnék lényeges körülményeket, így döntvén és így is cselekedvén.

De meg, Isten segítségével folytatni is szeretném s lehetőleg befejezni azt, amit ebben a „nyelvtan“-ban megkezdtem. A rendszer, amelyben mozognék, a következő volna:

Természetesen, törnünk kellene rá, hogy egységes pedagógiai gondolatrendszert építhessünk ki. Ez lenne munkánk befejező szakasza. De ennek a bölcséletnek még az előtana is hiányzik. Mert -- ne feledjük -- szakítottunk az eddigi gyakorlattal, már nem tartjuk az egyéniséget nevelhetőnek, nem vesszük tehát gondolkodás közben sok hasznát az egyéni pszichológiának (és logikának?) sem. Ezért kell társas-lélektannal új alapot vetnünk. Ez az alapvetés — cgyelőre — ötirányú:

- I. A nyelvi nevelés és a társas-lélek értelmi működése.
- II. A művészi nevelés és a társas-lélek érzelmi működése.
- III. A társadalmi nevelés és a társas-lélek akarati működése.
- IV. A jogi nevelés és a társas-lélek életérzései működése.
- V. A vallásos nevelés és a társas-lélek transcendens erőinek működése.

A nyelvi nevelésnek ebben a rendszerben ilyenforma lehetne a particiója:

1. A jelrendszer és a mondat. (Nyelvtan.)
2. A jelrendszer és a mű. (Rétorika.)
3. A jelképrendszer és a mondat. (Stilisztika.)
4. A jelképrendszer és a mű. (Poétika.)
5. A jelrendszer és az irodalom. (Irodalomtörténet.)
6. A jelképrendszer és az oeuvre. (Irodalomtudomány.)

XIV.

Két ízben is kijelentettük, hogy nem vagyunk forradalmárok, sőt konzervatívok vagyunk s csak akkor lehet igazunk, ha az időben előttünk gondolkozóknak és kutató szellemi munkásoknak is igazuk volt. Meglehetősen paradox hatású lehet egy ilyen kijelentés ebben a contextusban. És mégis így igaz.

Az a végső benyomásunk, hogy nyelvtudomány, módszertan, sőt filozófia propaedeutika is szükségesképen mozogtak a multban a számukra rendeltetett területen és munkájuk eredménye úgy volt pozitív tartalmú és igaz, ahogy épen szolgáltatták.

Az idő mozdult közben egyet, nem a mi eleink tévedtek. Az idő mozdult s ennek jelei a szellemi élet egész vonalán észrevehetők. Mi sem tettünk egyebet, mint új imperativusoknak engedelmeskedtünk és új kérdőszókra kellett feleletet adnunk. Tegnapunk analizált, a logicum érdekelte, az egyéniség felszabadításának problémája állott figyelme előtérben, a materiát kellett meghatároznia, az okság és törvényszerűség módszerével dolgozott. Sejtésem szerint a ma a szintézis feladata előtt áll, a psychicum érdekli, a közösség felszabadításának problémája áll figyelme előtérben, a pneumát kell meghatároznia és módszerében teleológikus. Csak akkor lehet igaza, ha a tegnap igazságait átmentheti a mába és — átfogalmazva, de lényegében épen — tesztálhatja a holnapnak, sőt holnaputánnak.

TARTALOM

ELŐSZÓ	V.
BEVEZETÉS	IX.
TARTALOM	XLIII.
A KÖZÖSSÉG ÉLETE	1
A) A KÖZÖSSÉGI ÉLET FOGALMA	1
A vásár, ahová az emberek egymás kedvéért mennek	1
Mindenfajta érintkezéshez két ember kell	2
Beszéd közben is két személy szerepel: beszélő és hallgató	2
Az iskola is a közösségi életre tanít	3
B) A KÖZÖSSÉGI ÉLET TÉNYEI	3
1. A <i>vásár</i> . A vásár helye és ideje, személyei és cseretárgyai	3
2. A <i>beszéd</i> . A beszéd helye mindig itt van, ideje mindig most van, személyei mindig én vagyok és te vagy, cseretárgyai mindig kérdés és felelet	4
3. A <i>pénz és a szó</i>	5
a) A pénz és a pénz értéke a vásáron	5
b) A szavak és a szavak értéke beszéd közben: a képzeletbeli kóp és a szavak jelentése	6
C) A KÖZÖSSÉGI ÉLET FORMÁI	8
1. A <i>közösségi élet formái az indítóokok szerint</i>	8
a) Adásvétel cserébe. Ajándék és zsákmány. Vásár önmagáért	8
b) Kérdés és felelet: beszédbeli adásvétel. Kijelentés: beszédbeli ajándék. Parancs: beszédbeli zsákmány. Felkiáltás: érzéstől fakadó önmagáért való beszéd (költészet: érzésvilágból fakadó önmagáért való beszéd)	9
2. A <i>közösségi élet formái célkitűzés szerint</i>	12
a) Eladás, végeladás	12
b) Állítás: beszédbeli eladás és tagadás: beszédbeli végeladás	13
c) Tagadó parancs vagy tiltás	14

d) A marhalevél vagy passzus, azaz a feltételhez kötött adásvétel	14
e) Feltételes állítás és feltételes tagadás	14
3. A közösségi élet formái a beszédbeli személyek szerint	15
a) Az eladó is adhatja önmagát, a vevő is lehet áru	15
b) A beszédbeli személyek a képzeletbeli képen	17
D) ÖSSZEFOGLALÁS	18
A NYELV ÉLETE	20
A) A NYELV MINT LELKI JELENSÉG	20
I. „Én” és a nyelv.	
(Az első személy jegyei a nyelvben.) Mondattan 1. fele: A mondatbeli viszonyítás tana	20
A kép	20
A kép mint a létező dolgok mása, a beszéd mint az események mása	20
Események rajzának és dolgok leírásának nehézségei	22
Események rajzának és dolgok leírásának módja	23
A beszéd mint az érintkezés legalkalmasabb módja	26
A film	27
Egy filmtekerercs leperreg a vásznon	27
A világ és az élet a filmen	29
A film kettős (rajzoló és mesélő) természete	31
A filmtekerercs és a vásznon	32
A képzeletbeli kép vagy mondat	34
A mondat fogalma	34
A mondat fogalma	34
Mondatrészek, Alany és állítmány	35
Mondat. kifejezés (frázis)	35
Az új mondat, mint a régi mondat folytatása	36
A régi rajz az újhoz képest	37
A régi mese az újhoz képest	37
A mondat és a mondatrész közötti különbség	38
A mondat fajai	39
Mellérendelés és alárendelés	39
A mondat és a mondatrész szerepe beszéd közben	39
Mellérendelés	40
A legmondatszerűbb mondat: két egymás mellé rendelt történet	40
Kapcsolatos mellérendelés	41
Ellentétes mellérendelés	42
Folytatás és kiegészítés	43
Következményes mellérendelés	43
Szérválasztó mellérendelés	44
Másodlagos mellérendelés	45
Utólagos mellérendelés	45
A történetek mellérendeléseinek összefoglalása	46
Térbeli helyzetek időbeli mellérendelése (rámutatás)	47
Állapotok térbeli mellérendelése (azonossági és birtokviszony)	48

<i>Alárendelés</i>	51
Az alárendelt állapot	51
Állapotok mellérendelése, formailag alárendelés	51
Állítmánykiegészítő, jelző és értelmező; egyszerű és összetett mondatok	52
A mondat szerkezete	55
<i>Alárendelt mondatrész vagy bővítmény. Határozó, határozórendszer</i>	55
A bővítmény. A határozó. A határozórendszer	55
Egyidejű és nem-egyidejű határozók	57
Hely- és időhatározók	58
A szerves összefüggések időhatározói, ok-, cél-, módhatározó	59
A szerves összefüggés helyhatározói: képes határozók	60
A képes irányhatározó vagy részes határozó	61
A határozó határozója	64
<i>Alárendelt kifejezésrész a) Az állítmány tárgya</i>	64
A tárgy	64
Alanytalan mondatok	65
Az (indogermán) közelebbi és távolabbi tárgy	66
A szenvedő szerkezet (passivum)	65
Az eredménytárgy és az iránytárgy	67
A határozott és határozatlan tárgyak és állítmányok	68
<i>Alárendelt kifejezésrész. b) Az állítmány határozója</i>	70
Az állandó és az esetleges határozó	70
A vonzat	71
A határozó a kifejezésben	71
<i>Alárendelt mondat</i>	73
A mellékmondatok	73
Alanyi természetű („hogy“-os) mellékmondatok	74
Állítmányi vagy jelzői természetű (vonatkozó, relativ) mellékmondatok	75
Határozó természetű mellékmondatok	76
A mellékmondatok összefoglalása	75
Mellékmondatok és kifejezések rokonsága: a szerkezetek	77
II. „Mi“ és a nyelv.	
(A közösségi élet jegyei a nyelvben.) Mondattan 2. fele: A beszédbeli viszonyítás tana	78
<i>„Én“ és „te“, a beszédbeli személyek és a nyelv. A beszédbeli viszony fogalma</i>	78
Mondatbéli, kifejezésbéli és beszédbéli viszony	78
A beszéd helye, ideje és a beszélő személyek a nyelvben	83
<i>A beszéd ténye és a nyelv</i>	86
Első, második, harmadik személy; jelen, múlt, jövő idő; közelekre és távolra mutató	86
<i>A beszéd indítékai, célja és a nyelv</i>	88
A beszéd indítékainak nyomai a nyelvben	88
A beszéd indítékai: közlésvágy és tudásvágy. Kérdő, felelő, kijelentő és parancsoló mondatok. Imperativus és indicativus	88

<i>A megértésnek mint a beszéd céljának nyomai a nyelvben . . .</i>	93
A beszéd célja a megértés. Állítás és tagadás vagy tiltás. Mondalbeli és beszédbeli feltételeesség. Feltételes mellékmondat.	
Feltételes mód: coniuntivus, optativus, conditionalis	93
<i>A beszéd előzményei, következményei és a nyelv . . . . .</i>	97
1. Az „én” és a szókincs	97
1. A „te” és a szórend	101
MONDATTANI ÖSSZEFOGLALÁS	104
Az emberi beszéd titka egy mondat tükrében	104
Példa a helytelen gondolatkötésre	110
Vissza- és előretekintés	112
III. „Te” és a nyelv.	
(A második személy jegyei a nyelvben.) Szó-, alak- és jelentés-	
tan: kifejezés- és fogalombeli viszonyítás tana	112
<i>A kifejezés és a szó . . . . .</i>	<i>112</i>
Szóból szó kerekedik: tapasztalat-szó-mondat-kifejezés — újra szó	112
Az egyetlen kép útja emberi beszéd közben	115
Térbeli mellérendelésből helyhatározó. Rag. Határozórag. Személyrag. Birtokos személyrag. Névtű	117
Határozószó	121
Névmás	121
a) Személyes névmás. Mutató névmás	124
b) Határozatlan névmás. Kérdő névmás	125
c) A második személy és a vonatkozó névmás	126
Az időbeli tünemények folytatásos és kiegészítő mellérendelése és az azokból lett határozók	129
A kötőszók	131
Másodlagosan mellérendelt és alárendelt mondatrészek és az azokból lett összevonások	131
Összevont mondat. Összevont mondatrész	132
Mellérendelt állítmányrészek	133
Mellérendelt jelző. Jelzőhalmaz	133
Az alárendelt jelző	134
<i>A fogalom és a szó . . . . .</i>	<i>135</i>
1. Együttjáró kifejezések. Szóösszetétel	135
Az összetétel és a tagolatlan képzeletbeli kép	137
2. Szóképzés. Képzők	139
Nemcsak mondat tagjából, de kifejezés tagjából is válhatik képző	140
Az igekötő	140
Képző és rag közötti különbség. Kifejezésbeli és fogalombeli viszony	141
3. A mondat, kifejezés és szó összefüggése. Főnév. Melléknév. Ige	142
A szó útja a tagolatlan kép megszületésekor	144

A nyelv élete az egyetlen szóban. Jelentésváltozás. Jelentés- árnyalat	147
A szó és az összetartozás viszonya. Névelő	149
A mondat és a szó	151
1. Az állítmányban szereplő ige állapota. Actio. Igenevek	151
Az állítmány állapota, actio	151
Az actio a kifejezésben. Participiális jelző	155
Főnévi, melléknévi, határozó igenév	156
A főnévi igenév birtokos személyragos alakjai	160
2. Az igeképzés és névszóképzés lehetőségei és csoportjai	161
<i>Jelentésváltoztatás.</i>	
a) Nomen deverbale	161
b) Verbum denominale	161
<i>Jelentésmódosítás.</i>	
c) Verbum deverbale	162
Gyakorító, mozzanatos és kezdő igék	162
Ható ige	164
Szenvedő, visszaható, műveltető ige	165
<i>Jelentéssűrűsödés.</i>	
d) Nomen denominale	166
<i>A nomen denominale csoportjai</i>	168
Deminutivum, mértékszó. Melléknévfokozás	168
Nomen possessoris és nomen possessi	168
e) <i>Az absztrakció vagy elvonás</i>	170
Az absztrakció folyamata a határozott névelős főneveken	170
A konkrét és az absztrakt főnevek	172
Egyes, kettős és többes szám. Gyűjtőnév. Az elvonás képzői	172
Összefoglalás és további célkitűzés	174
B) A NYELV MINT TESTI JELENSÉG	174
A hang fogalma	174
1. A legegyszerűbb fogalom: a hang	174
2. Indulatszó	176
3. Hangutánzó szó	178
4. Az érzelmi hatások jegyei a nyelvben	178
A hang szerepe a nyelvben	180
1. A hangok nem egyformák: magánhangzó és mássalhangzó	180
2. Mi szükség van magánhangzókra és mire jók a mássalhangzók?	183
3. A hangok változásai. Összefüggés a hangváltozás és jelentésváltozás között	184
4. Egyéb testi kísérő jelenségek a nyelvben	186
BEFEJEZŐ ÖSSZEFOGLALÁS	188

A KÖZÖSSÉG ÉLETE.

A) A KÖZÖSSÉGI ÉLET FOGALMA.

(1. A vásár, ahová az emberek egymás kedvéért mennek. — 2. Mindenfajta érintkezéshez két ember kell. — 3. Beszédközben is két személy szerepel: beszélő és hallgató. — 4. Az iskola is a közösségi életre tanít. — 5. Magyar nyelvi és irodalmi órán a beszédbeli érintkezés titkait keressük.)

1. A vásár, ahová az emberek egymás kedvéért mennek.

Falun születtem, tíz éves koromig falun is gyermekekedtem. Sohase sem láttam otthon sokadalmat. Gimnáziumba jártam már, mikor először elvittek nagyvásárba. Mozgalmas, tarka, hangos volt a vásár. De nekem valami egyéb ötlött fel rajta. Az, hogy mennyien vagyunk együtt. Meg is kérdeztem édesapámtól:

— Miért van itt ilyen sok ember?

— Egymás kedvéért jöttek össze ennyien, — válaszolta édesapám. — Kettőn áll a vásár.

Eleinte azt hittem: „egymás kedvéért“ azt jelenti, minden ember a másik ember kedvét keresi a vásáron. Hamarosan rájöttem, hogy tévedek. Nagyon is úgy kínálkoztak és alkudoztak a vásárosok mindnyájan, mint akik a maguk hasznát keresik.

Később világosság támadt bennem. A maguk hasznáért és egyúttal mégis egymás kedvéért jöttek a vásárra az eladók is, meg a vevők is. A kettő nem kétféle jelent. Adtak-vettek a vásáron. Az eladók mennél több árut mennél jobb áron iparkodtak eladni. A vevők mennél jutányosabban mennél több és mennél jobb portékát próbáltak megszerezni. Ennyiben mindenki a maga hasznát kereste. De egyikőjük sem jött volna vásárra, ha már otthon arra

nem számított volna, hogy a másik is eljön. Minek jöjjön a vevő, ha nincs kitől vásárolnia? Miért vigye vásárra portékáját vagy más szóval áruját az eladó, ha nincs kinek eladnia? Igaza volt tehát édesapámnak:

— *Vásárra egymás kedvéért mennek az emberek. Kettőn áll a vásár.*

2. Mindenfajta érintkezéshez két ember kell.

Kettőn áll a vásár: az eladón, meg a vevőn. De nemcsak a vásár áll kettőn, hanem nagyon sok minden az ember életében. Abban a faluban például, ahonnan származom, nem is a vásáros kereskedőt nevezik **eladó**-nak, hanem a nagyocska, menyasszonynak való lányt. Annak a legénynek pedig, aki az eladó lányt feleségül kéri, azért **vőlegény** a neve, mert **vevő**-legény; vevő az eladó lányra. Őseink pogányok voltak, náluk még valóságosan alku, üzlet volt a házasság; szokásban volt a leányvásár. *Kettőn áll tehát az emberi életben nemcsak a vásár, hanem minden, aminek a megtörténtehez nem elég egy ember egymagában, hanem legalább két ember kell hozzá.*

3. Beszéd közben is két személy szerepel: beszélő és hallgató.

Ketten mentünk hazafelé édesapámmal.

— Miért van itt ilyen sok ember? — kérdeztem tőle.

— Egymás kedvéért jöttek össze ennyien — felelte ő.

Útközben utolértünk egy részeg embert. Ide-oda dülöngözött és magában motyogott mindenféle értelmetlenséget.

— Jól van jól. Inkább ő, mint én. Rendben van. Mert neki több a pénze. De hát én tán nem vagyok senki? Ki meri ezt szemembe mondani?

A járókelők kinevették. Mi ketten szintén megmosolyogtunk. Vajjon miért? Dülöngözött, furcsa volt, azért is. De legfőképpen azért volt olyan szánnivalóan különös, mert beszélt. Beszélt, holott senki sem volt körülötte, mellette, aki hallgassa. Minket kettőnket édesapámmal senki sem nevetett ki, pedig mi is beszélgettünk. Igen, de mi ketten voltunk s annak rendje-módja szerint éitünk a szóval. Először én beszéltem és édesapám hallgatta, azután megfordítva: ő volt a beszélő és én a hallgató. Beszélni is egymás kedvéért szoktak az emberek, **beszéd közben is kettőn áll a vásár.** *A beszédhez is legalább két személy szükséges: eladó helyett **beszélő** és vevő helyett **hallgató.** A magában beszélő ember állapota*

nem természetes. Nem is az; álmában, részegen, lázas betegen, szórakozott, felindult, elmeháborodott állapotban beszél, aki magában beszél.

4. Az iskola is a közösségi életre tanít.

Kettőn áll a vásár az iskolában is. Egymás kedvéért járunk iskolába. Minden órán minden tantárgy arra szeretne ráeszméltetni bennüket, hogy nem egymagunk élünk a világon. Másik ember is van. Ha boldogulni akarunk, *meg kell tanulnunk a másiktól, a többi emberrel közösségben élni.* A közösségi életben minden egyes ember csak a másik emberrel együtt csinálhat mindent, a **közösségben** tehát *mindig kettőn áll a vásár.*

5. Magyar nyelvi és irodalmi órán a beszédbeli érintkezés titkait keressük.

Az iskolában minden órán azt a titkot tanuljuk ellesni, amely az egyik embert megtanítja a másik emberrel közösségben élni. **Magyar órán azt figyeljük meg,** hogyan és miképpen szoktak az emberek egymással beszélni, mi történik olyankor, mikor egyik ember beszél, a másik ember pedig hallgatja, azaz: *mi az emberi beszéd titka?*

B) A KÖZÖSSÉGI ÉLET TÉNYEI.

(1. A vásár. A vásár helye, ideje, személyei és cseretárgyai. — 2. A beszéd. A beszéd helye mindig itt van, ideje mindig most van, személyei mindig én vagyok és te vagy, cseretárgyai mindig kérdés és felelet. — 3. A pénz és a szó. a) A pénz és a pénz értéke a vásáron. b) A szavak és a szavak értéke beszédközben: a képzeletbeli kép és a szavak jelentése.)

1. A vásár.

A vásár helye, ideje, személyei és cseretárgyai.

— No megvolt a vásár? — kérdezte egyszer csak édesapám egy szenibejövő, falunkbeli gazdától.

— Meg, hálaistennek, meg — válaszolta a megszólított.

Ismét olyan valamit hallottam, amit nem értettem meg egészen. Mit akart megkérdezni édesapám azzal, hogy megvolt-e a vásár? Hiszen a vásár már tegnap este óta megvolt és meg is marad, míg csak a jószágokat haza nem hajtják, a kirakodók portékáikat be nem csomagolják, sátraikat széjjel nem szedik s a vásárosok el nem szélednek. Figyelni kezdtem, mit csinálnak, mit beszélnek egymás közt eladók és vevők. Ilyeneket mondtak egymásnak:

— Állja vagy nem állja? Kezet rá!

- Áll az alku? Áll a vásár?
- Itt a kezem!
- Üsse el kend, komám uram!

Addig, míg az eladó nem „állotta a vásárt“, nem történt semmi. De ha a gazda „nem látott nagyobbra“ a jószág „árával“, megengedte, hogy a vevő „parolázzon vele“. „Megverték egymás markát“, vagyis kezét fogták s abban a pillanatban állott a vásár, a portéka gazdát cserélt.

A **vásár** tehát egészen pontosan négyféle valami. Hely, idő, emberek és áru.

a) *Olyan hely, ahol az emberek egymás kedvéért összegyűlnek és adnak-vesznek.*

b) *Az az időpont, mikor az alku áll, az áru gazdát cserél.*

c) *Két személy, az eladó és a vevő, vagyis a vásárosok.*

d) **Cseretárgyak, legtöbbször áru és pénz, amelyet vásár közben a vásárosok egymás közt kicserélnek. Pénzért árút, áruért pénzt adnak az eladó és a vevő egymásnak cserébe.**

2. A beszéd.

A beszéd helye mindig itt van, ideje mindig most van, személyei mindig én vagyok és te vagy, cseretárgyai mindig kérdés és felelet.

Beszédközben hasonló az eset. Figyeljük meg az iménti beszélgetést.

— Miért van itt ilyen sok ember? — kérdeztem én.

— Egymás kedvéért gyűltek össze ennyien — felelte édesapám.

Pénz helyett kérdés szerepel, áru helyett felelet. A két személy is megvan, a beszélő és a hallgató. (Az nem igazi különbség, hogy a két személy minduntalan váltakozik, a vásárban is elmehet a gazda a jószágáért kapott pénzzel másik jószágot, vagy egyéb portékát vásárolni s akkor vevőből eladóvá válik.) Nehezebb megállapítani a beszéd helyét és idejét, de azért megvan az is mindakettő.

Arra voltam például kíváncsi, miért van ennyi ember itt. Itt... hol? Itt a vásáron? Kétségkívül, akkor a vásáron volt az itt, de most legfeljebb úgy emlegethetném: *itt* az iskolában, hogy *ott* a vásáron. Igen, mert most, mikor mi ketten, ti meg én beszélgetünk, az iskolában van itt, akkor pedig, mikor édesapám és én ketten beszélgettünk, a vásárban volt az itt.

Most, mikor beszélgetünk, itt, ahol beszélgetünk.

Most van a beszéd ideje, most, mikor épen beszélünk. **Itt van a beszéd helye**, itt, ahol épen beszélünk. *Most van minden, ami ugyanakkor történik, mikor beszélünk és itt van minden, ami ugyanott van, ahol beszélünk.*

Miért vannak itt ennyien? — kérdeztem. Úgy értettem, hogy miért vannak itt, ahol beszélünk róluk, tehát körülöttünk-mellettünk, ennyien. Édesapám azt válaszolta rá, hogy azért vannak most, mikor épen róluk beszélünk ennyien, mert tegnap este óta, tehát hamarabb, mint ahogy erről most egymás között mi ketten beszélgettünk, egymás kedvéért ilyen sokan gyűltek össze.

3. A pénz és a szó.

a) A pénz és a pénz értéke a vásáron.

Mikor az állatvásár mellett elhaladtunk, épen megkötöttek egy vásárt a falunkbeli mézáros, meg egy szomszédfalubeli gazda. A mézáros bankóval fizetett, aztán elmentek mindketten a leveles színbe „egy kis áldomásra“.

Nekem mindez igen furcsa volt. Ismertem ugyan már a pénzt, de azért mégsem ment a fejembe, hogy lehet odaadni olyan kicsi darab festett papirosért akkora nagy ökröt. Szóvá is tettem ezt, de már csak otthon, egy este. Édesapám elmosolyodott.

— Nem is bolondság, amit gondoltál. Régen, nagyon régen cseréltek az emberek, áruért, árut. Csakhogy az nagyon kényelmetlen, nagyon bonyolult csere volt akkor is. Ma már lehetetlen volna, mert ma már nem olyan egyszerű az élet, mint kezdetben volt. Azért van pénzünk, hogy egyszerűbben és könnyebben vásárolhassunk.

Megvalloztam édesapámnak, hogy nem értem a magyarázatát egészen. Erre tovább magyarázott.

— Látod, ha még mindig cserélnénk, nemcsak gazduram hajtotta volna fel az ökrét, hanem a mézárosnak is magával kellett volna cipelnie a vagyonából legalább is egy ökr-éröt. Így meg csak a pénzt hozta magával. Emlékszel ugy-e, hogy otthon, ha tojásért jönnek, így kérik: Tessék adni ötven fillér ára tojást. Ez azt jelenti, hogy — mondjuk 5 fillérjével — tíz tojásnak 50 fillér az ára, 50 fillérnek meg 10 tojás az ára. Az 5 pengőre rá van írva, hogy 5 Pengő. Ez többek között azt is jelenti, hogy ennek az 5 Pengőnek 100 tojás az ára. Ha édesanyádtól 100 tojást akarna venni valaki, így kérné: Tessék adni öt pengő ára tojást és száz tojást értene alatta.

Most már nekem is eszembe jutott valami.

— Ugy-e, édesapám, ez azt is megmagyarázza, miért nem adta a multkor a dézsás ember a teknőt olyan olcsón, ahogy venni akartuk tőle. Árán alól nem adom, azt mondta, hiszen még egy félbocskort sem kapnék a hasznáért. Ő is portékára fordította vissza a pénz értékét.

A pénzért tehát azért adnak árút a vásáron, mert a pénzt mindig el lehet cserélni annyi áruért, amennyinek az árát jelenti. A pénznek ezt az árjelző tulajdonságát a pénz értékének nevezzük.

b) A szavak és a szavak értéke beszédközből: a képzeletbeli kép és a szavak jelentése.

Hát vajjon beszédközből mi a pénz és mi az áru? Az imént annyit már megállapítottunk, hogy kérdésen feleletet lehet kapni. Nézzük meg pontosabban, mi a kérdés és mi a felelet beszédközből.

— Miért vannak itt olyan sokan? — kérdeztem én.

— Egymás kedvéért jöttek össze ennyien — válaszolta édesapám.

Elbeszéltem már, hogy nekem a vásáron az tűnt fel leginkább: mennyi rajta az ember. Ez foglalkoztatott egészen addig, míg csak meg nem szólaltam. Láttam magam körül a tömeget, láttam tehát, hogy itt vannak, eljöttek, összegyűltek. Láttam mindezt, de tovább nem sikerült jutnom. Nem értettem. Elöttem volt maga a valóság, de nem tudtam a magyarázatát. El sem bírtam képzelni, mi okozta azt, hogy ez a sok ember reggel vagy még előtte való nap este felkerekedett, otthagya a mindennapi dolgát, a házát, a faluját, elindult és itt összetalálkozott a többi vásárossal. Mi lehetett mindennek az oka? Miért van ez? Azért is kérdeztem így: *Miért vannak ennyien?*

Mikor aztán édesapám válaszolt a kérdésekre, megvilágosodott bennem egyszerre minden. Különösen attól kezdve, hogy pontosan megértettem, mit jelent az a mondása: egymás kedvéért. Most már el tudtam képzelni, amit azelőtt elképzelni sem tudtam.

Egymás kedvéért... Ezt megértve, elképzeltem, hogy szomszédfalubeli gazduram tudta már az este, hogy nálunk ma országos vásár lesz. (Van a kalendáriumban a vásároknak egy napok szerinti jegyzéke, onnan tudta.) Tudta tehát azt is, hogy a mészáros is ott lesz a vásáron. Meg még egy pár mészáros. Meg egy

csomó marhakereskedő, úgynevezett kupecemberek. Az ő gazdátársai is. Ezeknek mindnyájuknak szükségük lehet ökrökre. Neki épen van ökre eladó. A pénzre meg neki volna szüksége, adóba. Elindult hát hazulról, maga előtt hajtva az ökröt.

El tudtam képzelni azt is, hogy a mészáros, a marhakereskedő, a kupec, a sok gazduram, ki-ki a maga falujában, házában vagy tanyáján szakasztott ugyanígy gondolkozik. Ugyanígy is cselekszik. Ki gyalog, ki szekéren, ki vonaton, elindulnak erre mi felénk.

El tudtam képzelni. Mit jelent ez?

Azt jelenti, hogy képzeletben láttam őket, ahogy a vásárra gondolnak, aztán elindulnak, jönnek, ideérkeznek a mi falunk alá, lecibelődnek, szélt vesznek a vásártéren és megkezdődik az alkudozás.

Elképzelni annyit jelent tehát, mint nem a valóságban, az igazi szemünkkel, hanem a belső látásunkkal, mint egy képet, magunk előtt látni valamit. Ha körülnézek a vásáron, zavar a valóság, ha behúnyom a szememet, még könnyebben, még élesebben látom, ahogy gazduram hajnalban fölkel, megitatja az ökröt, megfogja a kötelét, nyakába kavarítja a szűrt, kifordul a kapun, megindul az úton a mi falunk felé.

Ezt a képzeletbeli képet azóta látom, mióta édesapám válasza valósággal odarajzolta a belső látásom elé. Nem festékkal, nem is szénnel rajzolta oda, hanem a szavaival. Azt mondhatnók ezek után, hogy beszédközben a szavak az áru. De ez nem volna egészen igaz. Édesapám ugyan valóban a szavaival rajzolta elém a képet, vagyis szavakkal felelt a kérdéseimre, de viszont én is szavakkal kérdeztem őt. Nem minden szó egyforma. A kérdésem: miért, nem rajzolt édesapám elé képzeletbeli képet, ellenkezőleg, azt adta a tudomására, hogy nem látok magam előtt valamit egészen pontosan.

Mikor a kérdésem elhangzott, édesapám valahogy így láthatta maga előtt a dolgot: A fiam valóságban is, képzeletben is maga előtt lát egy nagy tömeg embert, a vásárosokat. Látja, hogy itt vannak, eljöttek, de nem látja azt az okot, amely ezeket az embereket idáig elhozta hazulról. Azért felelt a kérdéseimre az ismert módon.

Vásár közben pénz és áru *a csere tárgyai. Beszédközben kérdő és felelő szavak.* A pénznek is, az árunak is — mint már láttuk — pontos ára, vagy más szóval értéke van. *A szavak értékét a szavak*

jelentésének nevezzük. A szavak jelentése mindig valami **képzeletbeli kép**. Ha egy szó hallatára képzeletbeli képet látunk magunk előtt, akkor azt a szót **megértettük**. Az idegen nyelvek szavait azért nem értjük, mert hiába halljuk őket, nem látunk magunk előtt hallatukra képzeletbeli képet. *Beszéd közben a felelő szavak adják, a kérdőszavak nem adják, hanem kéri, vagy más szóval igénylik a képzeletbeli képet.*

C) A KÖZÖSSÉGI ÉLET FORMÁI.

(1. Az indítékok szerint: a) Adásvétel cserébe. Ajándék és zsákmány. Vásár önmagáért. b) Kérdés és felelet: beszédbeli adás-vétel. Kijelentés: beszédbeli ajándék. Parancs: beszédbeli zsákmány. Felkiáltás: érzésből fakadó, önmagáért való beszéd. — 2. Célkitűzés szerint: a) Eladás és végeladás. b) Alkítás: beszédbeli eladás és tagadás: beszédbeli végeladás. c) Tagadó parancs vagy tiltás. d) A marhalevél vagy passzus, azaz a feltételhez kötött adásvétel. e) Feltételes állítás és feltételes tagadás. — 3. A beszédbeli személyek szerint: a) Az eladó is adhatja önmagát, a vevő is lehet árú. b) A beszédbeli személyek a képzeletbeli képen.)

1. A közösségi élet formái az indítékok szerint.

a) Adásvétel cserébe. Ajándék és zsákmány. Vásár önmagáért.

Vásáron az emberek adnak-vesznek. Akad azért kivétel mégis.

Magam is ilyen kivétel voltam ezen a vásáron. Gimnazista léteimre pénzem sem volt, eladó holmim még kevésbbé. Kaptam ugyan egy léggömböt, de nem adtam érte semmit. Édesapám vásárolta a kirakodó-vásáron, aztán nyomban nekem ajándékozta.

Másik kivétel egy zsebmetsző tolvaj volt, aki egy bámézkodó öreg bácsinak a pénztárcáját emelte el. Észrevették, megkergették, el is fogták hamarosan. Az ő esete megfordítottja az én esetemnek. Édesapám adott nekem valamit és nem veit érte tőlem semmit. A tolvaj elvette a pénzt és nem adott érte semmit.

Harmadik kivétel: a gyerekek, akik szüleik nélkül maguk szabadjára járják a vásárt. Sem nem adnak, sem nem vesznek, ajándékot sem kapnak, ujjal sem nyulnak semmihez. Számukra a vásár önmagáért van: nézik, bámulják. Jól mulatnak, gyönyörködnek.

Legtöbbször tehát cserébe történik az adásvétel a vásáron, de történhetik önkényesen is. **Ajándékot** önként ad az ember, **zsákmányt** is önkényesen vesz el. Ha valaki magáért a vásárért megy el a vásárba, akkor nem vesz részt azon, csak gyönyörködik benne.

Mellesleg jegyezzük meg még, hogy a szokásos csere és az ajándék meg a zsákmány közt nincs is olyan nagy különbség. Édesapám szeretetet, köszönetet, hálát kapott tőlem a vásárfia fejében, a tolvajnak meg zsákmányáért oda kellett adnia nyugalomát, becsületét, szabadságát.

Azt vehetnétek ez ellen, hogy lehet ajándékozni jótékony-célla és zsákmányolni büntetlenül. A katonaság például háborús időben önkényesen rekvirál, ha a szükség úgy kívánja. Azonban ez a két eset is csak látszólag más, mint az előbbi kettő. A szerencsétlenül járt emberek azért nem indulnak el erőszakosan zsákmányolni, mert tudják, hogy önként is megsegítjük őket, a katonaság pedig annak a kevesebbnek a fejében, amit elvett tőlünk, megvédelmezi számunkra azt a többet, amit meghagyott nekünk.

Az **ajándék** és **zsákmány** is adásvétel, csak abban különbözik a cserétől, hogy ilyenkor kölcsön (hosszabb időre és jó kamatra) *adunk vagy veszünk*.

b) Kérdés és felelet: beszédbeli adásvétel. Kijelentés: beszédbeli ajándék. Parancs: beszédbeli zsákmány. Felkiáltás: érzésből fakadó önmagáért való beszéd. (Költészet: érzésvilágból fakadó önmagáért való beszéd.)

Láttuk, hogy vannak a vásárbeli cserének különleges esetei is. De ha a vásárban előfordulhatnak ezek a különleges esetek, bizonyára beszédközben is megtalálhatjuk valamennyit. Meg is találjuk, csak keresnünk kell.

Ha visszagondolok a szóbanforgó vásárra, meg arra, hogy mi mindent beszélgettünk ide-odajárkálásunk közben ketten édesapámmal, legelőször is az ötlök az eszembe, hogy nem minden egyes alkalommal volt a kettőnk beszélgetése párbeszéd. Vagyis nem mindig az volt a beszélgetésünk formája, hogy valamelyikünk kérdezett, a másikunk meg felelt a kérdésre.

Egy alkalommal például elég hosszú ideig haladtunk egymás mellett némán, szó nélkül. Édesapám valószínűleg azon törhette a fejét, hogy mi dolgunk még idekint, én meg a kirakodó-vásár holmijain legeltettem a tekintetemet. Meguntam-e a báméskodást, vagy a csend ülte meg a lelkemet, meg nem mondhatom ma már, elég az hozzá, hogy „megtörtem a csendet“ és megszólaltam:

— Jancsi bohóc játszott legérdekesebben.

Megelőzőleg tudniillik egy cirkuszi előadást néztünk végig. Volt ott lóidomító, delejes nő, súlyemelő bajnok, trapézmutatvány, némajáték, de nekem Jancsi bohóc tetszett legjobban. Csor-

dultig tele lett a lelkem vele, hiába sétáltunk már jóideje a sátrak között, hiába voltak halmozva a sátrak tarkábbnál tarkább eladó holmival, a szemem szórakozottan ugrált tárgyról-tárgyra, nézett, de nem látott, mert a belső látásom előtt még mindig Jancsi bohóc bolondságai játszódtak le újra meg újra. Ezért is szólaltam meg:

— Jancsi bohóc játszott legérdekesebben.

Édesapám nem kérdezte ezt. Lehet, hogy nem is volt rá nagyon kíváncsi. De most, mikor eszébe juttattam, úgy látszik, az ő belső látása előtt is megjelent Jancsi bohóc képzeletbeli képe, mert jóízűen elmosolyodott ő is. Valószínűleg ő is úgy látta maga előtt Jancsi bohócot, mint én: mikor az istállószolgáknak segíteni akar, de megbotlik és belegöngyölödik a piros futószőnyegbe. Olyan ez a képzeletbeli kép édesapámnak, mint nekem a vásáron a léggömb. Nem kérdésen vette, hanem ajándékba kapta tőlem. *A nem-kérdésen vett képzeletbeli képnek, azaz a beszédbeli ajándékknak a neve: kijelentés vagy közlés.*

Most egy ideig megint hallgatás következik. Valamelyik sátor előtt meg is állok egy darabidőre, elmaradok. Jó messziről hallom egyszer csak édesapám hangját:

— Jaj, de érdekes!

Kisvártatva most már egészen nekem szóló sürgetéssel ismételtén kiált egyet édesapám:

— Gyere hamar, siess!

Az is érdekes volt ugyan, amit épen én bámultam, de a szülei parancsszónak ki állhatna ellent? Mentem hamar, siettem. Már alig voltam néhány lépésnyire attól a helytől, ahol édesapám állott, mikor harmadszorra is megszólalt egészen csendes hangon:

— Majmok labdáznak egy nagy ketrecben.

Hát ezért csakugyan érdemes volt idejönni és sietni. Mindenesetre inkább nekem való volt a látvány, aki majdnem elszalasztottam, mint édesapámnak, aki véletlenül rábukkant. Ebben a pillanatban tehát két ajándékot is kaptam édesapámtól: azt a kijelentését, hogy majmok labdáznak és a labdázó majmokat a valóságban.

— Jaj, de érdekes! — kiáltotta édesapám, mikor a majmokat megpillantotta.

— Jé! — tátottam el én is a számat, mihelyt a ketrec közelébe érkeztem.

Lehet, hogy édesapám csak azért kiáltott, hogy odacsalogasson, nem vitatom. Az azonban egészen bizonyos, hogy én nem azért beszéltem ezúttal, mintha valami komoly mondanivalóm lett volna. Valósággal kiszaladt a számon, hogy: *jé!*... A bámulattól, csodálkozástól, meglepetéstől, örömtől nyílt ki a szám s csúszott ki rajta a fél-sóhajtás, fél-felkiáltás: *jé!*... A gyermekek általában véve nyitott szájjal szoktak bámézkodni. Még mondás is van erre: vigyázz, ki ne essél a szádon! Eltátottam a szám én is, nem csuda, ha könnyen kiszaladt rajta valami kiáltás. De azért sem csuda, mert szívesen is jött belőlem a szó. Örömében az ember nem tud hova lenni, nem leli helyét, nem fér a bőrébe, ugrái, tapsol, ujjong, kiabál. Nem is igen ügyel rá, mi mindent kiabál. A hangosság, a lárma, a kiabálás kedvéért teszi. Úgy van a beszéddel, mint a gyermekek a vásárral. A gyermekek magának a vásárnak a kedvéért vannak a vásáron. *Az olyan ember, aki tele van (örömmel, bánattal, félelemmel, más egyéb hasonló) érzéssel, magának a beszédnek a kedvéért beszél. Az érzésből fakadó beszéd neve: felkiáltás.*

Azt mondtam az előbb: édesapám esetleg szándékosan kiáltott nekem, hogy nógasson, vagy csalogasson. Lehet benne valami, hiszen féltett, míg a közelébe nem jutottam. Az azonban megéreztem a hangján, hogy ő maga is meglepődött a majmok látására s hogy neki is tetszett a mókás labdajáték. Az ő felkiáltása tehát legfeljebb abban különbözött az enyémtől, hogy több minden volt benne, mint az enyémben. Az enyémben csak meglepetés, tetszés és öröm volt. Az övében mindez szintén benne volt, azonkívül azonban még egyebek is. Édesapám megszokta, hogy velem együtt örüljön, sokszor helyettem is örüljön, hiszen én még kicsi gyermek voltam s különösen új dolgok láttára nem mindig tudtam: sírni kell-e rajtok, vagy pedig nevetni. Volt úgy is, hogy nekem nem sok kedvem lett volna a játékra, de édesapám addig játszott velem, míg belejöttem. Volt úgy is, hogy nem mindig tudtam, kivált-e leinte, minek örüljek. Például, mikor ostáblázni kezdtünk, annak örültem, hogy ki lehetett dobni egy-egy követ, nem annak, hogy jobban állok, mint az ellenfelem. Ilyenkor édesapám apródonkint megmutatta, mi a lényeges, mi a fő a játékban, mi benne az örülönivaló. Azt is tudta édesapám, hogy szer vagyok a játékra, volt tehát a kiáltásában egy kis csalogató is. Jól ismert, azt is tudta, hogy egy kicsit lusta vagyok, de ha belefeledek valamibe, „kedvem szottyan“ a dologra, akkor már minden rend-

ben van: ezért volt egy kis nógatás is a felkiáltásában. Oh, édesapám valóságos művész volt a tréfacsinálásban, mert az ő lelke is olyan ártatlan és érzésteli volt, akárcsak egy gyermeké.

Az önmagáért való beszéd neve csak olyankor felkiáltás, ha egyszerű érzésből fakad. Ha egész érzésvilág van mögötte, akkor művészetnek, illetőleg, mert beszédbeli művészet és egyéb művészet is lehetséges, külön szóval költészetnek nevezzük.

— Gyere hamar, siess! — kiáltotta édesapám, mikor észre vette, hogy elmaradtam mellőle. Ahogy meghallottam a hangját, engedelmesen megindultam feléje, pedig — őszintén szólva — nagyon szerettem volna még egy kicsit nézegetni ott, ahol épen voltam. De tudtam, hogy ez lehetetlen. Ha csak egy pillanatig is állva maradtam volna, azonnal felcsattant volna ajkán a kérdés:

— Jössz már?

Még felelnem is kellett volna rá:

— Megyek már. Sietek.

Gondoljunk csak vissza a vásár különleges eseteire, azonnal tisztában lehetünk vele, miféle beszéd édesapámnak ez a mondása:

— Gyere hamar, siess!

Valóságos zsákmány. Nem kérdez semmit, nem várja meg, hogy a felelet megrajzolja számára a kívánt képzeletbeli képet, hanem önként megszerzi magának. A kívánt képzeletbeli kép az nevezetesen, hogy én (aki az ő beszédjében természetesen nem én vagyok, hanem *te*), jövök hamar, sietek. Ezt a képet szeretné maga előtt látni, szinte nem is fontos, miért. Lehet, hogy félt, el ne veszítsen szem elől a sokadalomban, de lehet az is, hogy csak a majmokat szeretné mennél hamarabb megmutatni. Ez a kép kétféleképpen is előállhat. Előállhat úgy, hogy megkérdezi, jövök-e már s ha erre a kérdésre azt felelem: jövök, készen a kívánt kép. De előállhat rövidebben is, önkényesen, a vásár egyik különleges módja szerint. *A beszédbeli zsákmány neve: parancs.*

2. A közösségi élet formái célkitűzés szerint.

a) Eladás, végeladás.

Az egyik sátrat már kezdik széjjelszedni. Vagy nagyon jó vásárja volt a gazdájának, vagy nagyon messze útra indul, de bizony bontatja. Egy özvegyasszony a tulajdonos, két öregedő hácsit segítségül fogad magához:

--- Jöjjenek, barátaim, áldott a sok kéz. Szívesen megfizetem a fél-napszámot, csak fogják meg a dolog végét alaposan.

Negyedóra sem telik bele — volt, nincs a sátor.

Lám, lám. ilyen vásár is lehetséges. A mézáros azért fizetett, hogy legyen ökre, a néni meg fordítva — azért, hogy ne legyen szép kerekre felvert, kötelekkel feszesre kihúzott sátra. Ez a sátorbontás aztán eszembe juttatja a szomszédunkat: eleget elpanaszolta, hogy majdnem annyiba jött neki a régi istállójának a lerontatása, amennyiért az újat a helyébe felépíttethette. Az iskolában is a nagy táblát hol teleírjuk, hol simára töröljük. Mostani eszemmel arra is rá gondolok, hogy a városi nagy áruházak olyankor, ha áruik egy része idejét múlta (téli holmik például tavasz elején nem kapósak), leltári kiárusítást rendeznek, leszállított áron. Ilyenkor a vásár végcélja nem az, hogy mennél több pénzük legyen, hanem az, hogy ne legyen áru a polcokon, ne foglalja a helyet a régi holmi, új vásár kezdődhessék. *A vásárnak egy egészen különleges esete a végeladás, mikor a csere megtörténtével a vásárosok vagyona nem szaporodik, hanem fogy.*

b) Állítás: beszédbeli eladás és tagadás: beszédbeli végeladás.

Beszédközben is előfordul ez az eset elég gyakran. Térültünk-fordultunk édesapámmal a vásáron, ezalatt — mint már említettem — szétbontottak, szekérre raktak s el is fuvaroztak egy szép nagy sátrat. Olyan gyorsan csinálták, hogy egészen elámultunk rajta. Mire még egyszer visszakerültünk a helyére, már híre-pora sem volt. Édesapám, aki magasabb lévén nálam, messzebből odalátott, be is számolt róla, tudta, hogy érdekel:

— Nincs már itt az a szép nagy sátor.

Tudtam, hogy bontani kezdték, hiszen épen akkor jártunk errefelé. De azt gondoltam, hogy, ha darabban is, szétrakva egy része, mégis: itt van még. Szerettem volna egy ideig elnézegetni: hogy bontják le, hogy rakják szekérre, hogy viszik el. Belső látásom előtt így is őriztem róla a képzeletbeli képet: a szép nagy sátor félig lebontva. A megmaradt portékák ládáiban, szanaszéjjel, egynehány sátorponyva összegöngyölítve a földön, de a sátor félig még áll, most szerelik le a hátulsó vászonfalát.

De hiszen: nincs már itt a sátor. Kár. Le kell törölnöm a képzeletbeli képet. Azt hittem eddig, hogy még van egy ilyen kép. Édesapám beszédje közölte velem, hogy már nincs. *Ha a beszélő közlése a hallgató képzeletbeli képeit nem szaporítja, hanem fogyasztja (ha tehát nem az a célja, hogy a hallgató lásson maga előtt egy képzeletbeli képet, amelyet eddig nem látott, hanem az, hogy ne lásson többé valamit, amit eddig látott): tagadás a neve.*

c) Tagadó parancs, vagy tiltás.

Egészen elszontyolodtam, hogy nem nézhettem végig a sátorbontást. Miért is nem kértem meg édesapámat az imént, mikor erre jártunk, hogy álljunk meg egy kicsit nézelődni. Édesapám észrevette lehangoltságomat s féltréfásan vigasztalni kezdett:

— Ne búsulj azért, maradt még itt elég sok látnivaló.

Nagyon, nagyon szeretett engem édesapám. Fájt a szíve, ha szomorkodni látott. Most szomorkodtam s ő azt szerette volna, ha belső látása képzeletbeli képei közül hamarosan letörölheti az én szomorú arcomat. Látta, hogy búsúlok. Szerette volna nem látni ezt. Épen olyan önkényesen, zsákmánymódra törölte le most ezt a képet, mint ahogy az előbb önkényesen rajzolta fel, hogy jövök már, sietek. A tagadást tehát *parancsolni is lehet, ilyenkor tiltásnak nevezzük.*

d) A marhalevél vagy passzus, azaz a feltételhez kötött adásvétel.

A cédulaház közelébe érkeztünk. Olyan tele volt, hogy még az ajtón kívül is párban állottak az emberek, úgy vártak sorukra. Nemsokára megtudtam édesapámtól, hogy: miért. Eladó és vevő átíratják a „passzust“, magyar nevén a marhalevelet, mostantól kezdve az új gazda nevére szól az írás. Tövéről-hegyére értesültem róla, hogy megy ez, de csak egy tény érdekelt belőle különösebben.

Hiába állott az előbb már a vásár, még mindig nem végleges. Ha kehes, vagy lépfenés a jószág, vagy valami, be nem vallott, titkos fogyatkozása van, egy bizonyos határidőn belül visszaadható a régi gazdájának. Többek között erre is jó a passzus. Igen, mert a vevő feltételezte a jószágról, hogy olyan, amilyennek látszik, meg amilyennek az eladó mondja. Ez alatt a **feltétel** alatt vásárolta meg. A kirakodó vásár apró tárgyai feltétel nélkül cserélnek gazdát, mert mindjárt a vásár pillanatában látni lehet, ki micsodás. A jószág drágább is, titokzatosabb is, azért kell a megvásárlást feltételhez kötni. A *vásár* tehát **lehet feltétlen vagy feltételes.**

e) Feltételes állítás és feltételes tagadás.

Édesapám, úgy látszik, elfáradt. Hiába, öregebb a lába az enyémnél, nehezebben bírja a gyaloglást. Nagyot sóhajt és bizonytalanul ezt mondja:

— Mehetnének is már hazafelé.

Nem azt mondja, hogy: gyerünk, amikor zsákmányolhatná az óhajtott képet, hogy: megyünk már hazafelé. Nem kérdezi: hogy: nem megyünk-e már, amikor az én feleletem rajzolná fel a képzeletbeli képet: de igen, megyünk már. Azt mondja: mehetnénk. Mit akar ezzel felrajzolni nekem? Azt akarja képzeletbeli képek az én belső látásom elé rajzolni, hogy a közlése nem feltétlen. Nem megyünk, vagy mehetünk, hanem csak: mehetnénk. Azt jelenti ez a kép, hogy rábízsa édesapám, mehetünk-e már vagy sem. Az alatt a feltétel alatt mehetünk, ha nekem is úgy tartja kedvem. Ha már eleget láttam, mehetünk, ha nem láttam eleget, nem mehetünk, mert hiszen legfőképpen azért vagyunk idekint, hogy végre valahára vásárt lássak. Az az érdekes dolog történik a képzeletben, hogy egyszerre kétféle képet is látok magam előtt. Látom a képet úgy, hogy e feltétel beteljesedik és úgy is, hogy nem teljesedik be. Egyik esetben véglegesen fel kell rajzolnom a képet, másik esetben végérvényesen le kell törölnöm. (Vagy megfordítva.) *Beszédközben is lehet tehát az állítás is, a tagadás is feltételes vagy feltétlen.*

3. A közösségi élet formái a beszédbeli személyek szerint.

a) Az eladó is adhatja önmagát, a vevő is lehet áru.

Most már sok mindent tudunk a vásárról.

Tudjuk, hogy vannak vásárhelyek. Van a kalendáriumban egy helységnévtár, abban benne van, mikor melyik községben vagy városban van országos vásár, vagyis olyan hely, ahol az eladók kirakodhatnak, a vevők pedig körülnézhetnek, választhatnak, alkudozhatnak. Tudjuk, milyen fontos pillanat a kézfogásé, amikor a vásár áll. Tudjuk, hogy a vásár érvényének sokszor bizonyos feltételei vannak. Tudjuk, ki az eladó, ki a vevő, mi az áru, mi az értéke és mi a pénz, az áru értékének a mérője. Ismerjük a cserét, a vásár szabályos módját, de ismerjük a vásár különös eseteit is, az ajándékozást, a zsákmányt és a leltári kiárusítást. Bizonyos tekintetben szemügyre vettük magát az árut is, mikor az értékéről beszéltünk. Azt azonban nem mondhatjuk még felületesség nélkül, hogy az áruval mindent tudunk. Nem baj ez, lesz még alkalmunk pontosabban megvizsgálni ezt a kérdést, nem hiba ez, csak tény. Mielőtt azonban hazamennénk a vásárról, ezt az egyet kérdezzük meg magunktól:

— Adnak-vesznek a vásáron, még pedig árut cserélnék az árán egymás közt az eladó meg a vevő. Ennyit már tudunk. De

megfigyeltük-e jól s meg tudnánk-e mondani, ki mit ad el a vásáron a vásárló közönségnek?

Legelőbbször eltalálnók az igazságot. De nem mindig. Az állatvásáron a jószág cserél gazdát, a kirakodó-vásáron portékát kínál. Mindakettő tiszta eset. Szerepelnek benne az eladó, a vevő meg egy harmadik kézzelfogható valami: hol a jószág, hol a portéka.

Vannak azonban bonyolultabb esetek is. Ezek az esetek abban különböznek az előbbiektől, hogy az árujuk nem kézzelfogható, harmadik valami. Gondoljunk csak vissza két olyan helyre, ami bizonyosan szemünkbeötlött ide-oda járkálásunk közben.

Egyik hely: a Jancsi-aréna, ahol a bohócban gyönyörködünk, másik hely a leveles-szín, ahonnan pohárcsörgés és részegemberek-lármája hallatszott ki. Mit adtak-vettek ezen a két helyen?

Jancsi bohóc eladó és akik megnézik, vevők, hiszen az előadásra jegyet kell váltani, jó pénzért. Mit kapnak a nézők, mit ad Jancsi a pénzért? Mi az az áru, amit ő árul? Akármilyen különösen hangzik is így első hallásra, mégis így igaz: sajátmagát adja. A saját lisztes arcát, pofonjait, bukfenceit, tettettet ügyetlenségét és túlzott ostobáskodását. Ezért nem látszik itt csereközben úgy az árú, mint mikor a csere tárgya harmadik valami, nem maga az eladó, vagy a vevő.

A vevő is lehet áru? — kérdezhetné valaki, még csodálkozni is joga volna közben. Sajátmagát csak nem vásárolhatja meg senki? Gondoljatok a váltságdíjra, azt voltaképen mindenki sajátmagáért fizette a török-magyar háborúk idejében. De vásárban is és még ma is előfordulhat hasonló eset. Figyeljétek meg a leveles színt. Mit adnak-vesznek ott? Tévedtek, ha azt felelitek erre, hogy: bort, sört meg pálinkát. Bor, sör és pálinka is lehet áru, de nem a leveles színben, hanem a szeszkereskedésben. A leveles színben nem azért veszik a vásárlók a bort, hogy boruk legyen. Bort hordóban vagy palackban szokás vásárolni, nem pedig pohárban. Hallgassuk meg csak, mit beszél egy-egy ilyen iddögáló atyafi a pohár mellett.

Mikor leül inni, keserveset sóhajt:

— Végem már nekem. Nincs már énbelőlem semmi.

Aztán iszik egyet — búfelejtőnek. „Iszik magába egy kis bátorságot.” Most ezt kiáltja:

— Majd megmutatom, ki vagyok én!

Nagyon csúnya látvány ez, mert részegeskedni bűn. De nagyon tanulságos. Ez a szegény szerencsétlen ember odakint az élet szenvedései közt egészen elvesztette a fejét, ahogy mondani szokták: nem tudott önmagára találni. Most azt hiszi mámorában (ha kijózanodik, majd rájön a tévedésére), hogy megtalálta önmagát. Ezért ivott, ezért a mámoros jóérzésért adta oda a pénzét. Ugyanezért a szédítő, bolondító érzésért ülnek sokan „forgókomédiára“, hullámvasútra, hajóhintára, vagy mennek be az elvarázsolt kastély kacagtató borzalmi közé. *A vásáron tehát az eladó is adhatja önmagát s a vevő is kaphatja sajátmagát.*

b) A beszédbeli személyek a képzeletbeli képen.

Nem kellett volna e két meglehetősen nehezen érthető, bonyolult eset felől ennyit magyarázkodnunk, ha beszédközben léptenyomon elő nem fordulnának.

— Mehetünk! — Gyere, siess! — Megyek, sietek. — Ne búsulj! — Eddig még alig hangzott el megfigyeléseink közben emberi beszéd, mégis hányszor előfordult olyan eset, hogy a beszélő hol magáról, hol pedig a hallgatójáról festett a hallgató belső látása elé képzeletbeli képet. Nézzük csak meg az emlékezetünkbe visszaidézett mondásokat ebből a szempontból egész pontosan.

— Mehetünk! — mondja a beszélő s a hallgató látja önmagát és a beszélőt együtt egy képen. Mindaketten mehetnek, ha a hallgató úgy akarja. A beszélő is mehet.

— Gyere, siess! — parancsolja a beszélő a hallgatónak s önkényesen zsákmányol egy képet, amelyen te, a hallgató, jössz és sietsz.

— Megyek, sietek! — feleli az iménti hallgató, aki azonban ebben a pillanatban beszélő személlyé változott azzal, hogy ő kezdett el beszélni. Megyek, sietek — mondja a beszélő, csakhogy az iménti parancs értelmében mentül hamarabb hallgatója elé varázsolja a kívánt képet, hogy: ő, a beszélő (az iménti hallgató) igenis, megy, siet.

— Ne búsulj, mondja a beszélő s te talán még könnyek között rámosolyogsz, csakhogy letörülhesse képzeletben azt a képet, hogy te, akihez a tiltást intézte: búsulsz. *Beszédközben tehát a képzeletbeli képen rajta szerepelhet a beszélő és a hallgató is.*

D) ÖSSZEFOGLALÁS.

Most már bizvást hazamehetünk a nagyvásárról. Elég sok tanulságot levontunk a beszédre nézve is. Mielőtt azonban búcsút intenénk neki, ismételjük el és foglaljuk össze ezeket a tanulságokat.

A beszéd az emberek közösségi életének, vagyis az érintkezésnek egyik különleges esete. Legalább két személy szükséges hozzá, ezek közül az első személy a beszélő (mert a beszélő egyedül is beszélhet, bár rendes körülmények között ez nem szokás), második személy a hallgató (mert rendes körülmények között a beszélő első személy csak olyankor szokott beszélni, ha van, aki hallgassa).

A beszélő beszél, vagyis szavakat mond. A szavaknak jelentésük van, azaz hallatukra a hallgató ugyanazt a képzeletbeli képet látja maga előtt, melyet a beszélő látott, mielőtt megszólalt. Ha a hallgató valóban látja is a beszéd végeztével maga előtt a képzeletbeli képet, akkor megértette a beszélőt.

Beszéd közben a beszélő személyek mindig képzeletbeli képet cserélnek, más szóval kicserélik egymás közt a tudományukat (mert csak azt láthatják képzeletben mint egy képen maguk előtt, amiről tudnak vagy tudni szeretnének.) Ez a csere kérdés és felelet formájában megy végbe. Ha a beszélő nem látja maga előtt képzeletben pontosan azt a képet, amelyet látni szeretne, megkérdezi attól, akiről azt gondolja, hogy az igenis látja. Ha pedig valamilyen okból szükségtelennek gondolja a kérdezősködést, önkényesen zsákmányolja a kérdéses képet, azaz kiadja parancsba a második személynek. Ha a beszélő pontosan maga előtt látja képzeletben a szóbanforgó képet, akkor felel a másik beszélő személy korábbi kérdésére, vagy, ha valamilyen okból szükségesnek véli a kép mindenáron való felrajzolását a másik személy belső látása elé, minden előzetes felszólítás vagy kérdés nélkül, önként kijelenti, más szóval közli a mondanivalóját. A képzeletbeli képek ez a négy különböző módja tehát: a kérdés, a felelet, a parancs és a közlés a beszélő személy képzelete szerint alakul. Különbözik azonban a képzeletbeli kép aszerint is, amilyen a hallgató személy belső látása esetenként. Ha a hallgató épen nem lát maga előtt egy bizonyos képzeletbeli képet, de a beszélő azt akarja, hogy lássa, akkor állítás formájában lerajzolja azt a számára. Ha, megfordítva, épen maga előtt lát képzeletben a hall-

gató egy képzeletbeli képet, de a beszélő személy valamilyen okból azt szeretné, hogy ne lássa, akkor tagadás formájában megsemmisíti azt a képet, vagy tiltás formájában meggyöngíti annak a parancsnak az erejét. Állítani és tagadni vagy tiltani egyképen tud a beszélő feltétlenül vagy feltételesen. Utóbbi esetben a képzeletbeli kép kettős aszerint, hogy a feltétel beteljesedik-e vagy sem s a feltételtől függő állítás vagy tagadás fenntartható-e vagy megsemmisül.

A beszélő a képzeletbeli képet rögzíteni szokta, épen úgy, mint ahogy a valódi képek sem függhetnek a levegőben. Ez a képzeletbeli rögzítés úgy történik, hogy a beszélő a képet mindig ahhoz képest rajzolja szavaival a hallgató belső látása elé, hogy ez és ez, itt és itt, ekkor és ekkor mondja, amit mond. A képzeletbeli kép tehát többféle lehet a beszélő személyek, a beszéd helye és a beszéd ideje szerint is.

Mehetünk innen! — mondta például édesapám s ezen a képzeletbeli képen a távozáson kívül még három más egyéb körülmény is rajta van s ez a három körülmény mind a beszédhez képest olyan, amilyen. Mehetünk, tehát én is mehetek, aki mondom. (Én, a beszélő személy is rajta vagyok a képen.) Most mindjárt mehetünk, tehát ugyanakkor, amikor mondom, már mehetünk is. (Most, a beszéd pillanatában mehetünk.) Mehetünk innen, ahol épen beszélünk és ha megkérdezné valaki, hogy hova, lehetne úgy felelni a kérdésre, hogy hazafelé, de lehetne mutatni is kézzel, hogy: arra, ami nemcsak azt mondaná, hogy melyik irányba, hanem azt is, hogy elfele attól a helytől, ahol épen beszélünk).

A nagyvásár tanulságaiból a beszéd titka felől legtöbbet magáról a beszédről tudhattunk meg. Megtanultuk, mit jelent beszélni, hallottunk beszélő személyekről, beszéd helyéről és beszéd pillanatáról. Bepillantottunk a beszélő és a hallgató lelkébe s látjuk, mi történt belső látásuk előtt, mielőtt a beszélő megszólalt s miután a hallgató megértette őt.

Magát a képzeletbeli képet azonban alig ismerjük még. Annyit tudunk róla csak, amennyi a beszéddel kapcsolatos.

A beszédbeli cserét a kézzelfogható cserén, vásáron figyeltük meg. Legokosabb lesz, ha a képzeletbeli kép titkát is valóságos képekről lessük el.

A NYELV ÉLETE.

A) A NYELV MINT LELKI JELENSÉG.

I. „Én“ és a nyelv.

(Az első személy jegyei a nyelvben.)

Mondattan 1. fele: A mondatbeli viszonyítás tana.

A kép.

A kép, mint a létező dolgok mása, a beszéd, mint az események mása. -- Események rajzának és dolgok leírásának nehézségei. — Események rajzának és dolgok leírásának módja. — A beszéd, mint az érintkezés legalkalmasabb módja.

A kép, mint a létező dolgok mása, a beszéd, mint az események mása.

A szobánk falán, a divány fölött egy arckép azt ábrázolja: milyen ember volt a nagyapám, míg élt. Hogy mutatja meg?

Az egész festmény vászonra van festve. Rákent a festő a vászonra egy kis sárgásfehér festéket, abból lett a nagyapámnak a szakálla, mellé egy kis pirosassárgát, abból lett az arca, egy nagyon kis folt kéket, abból lett a szeme, egy kis barnát, abból lett a ruhája, végül egy kis pirosat, abból lett a pirosbársony szék, amelyen ül.

Azt mondta a kis öcsém: Ma délelőtt tizenkét automobillal szaladt el egymásután az ablakunk alatt a vasut felé. Hogy mondta ezt?

Először kimondta ezt a szót: ma. Mikor ezt a szót meghallottam, elképzeltem magamnak hirtelen az egész mai napot, amed-

dig eltelt. Hogy reggel azt hittem: esni fog az eső, mert a nap nem sütött be a szobám ablakán, pedig ha szép idő van, be szokott sütni. Tovább is gondoltam volna, de nem volt rá időm, mert a kis öcsém már mondta tovább a ma után, hogy: délelőtt. Hirtelen elképzeltem magamnak a délelőttöt: ha nincs dolgom, p. o. vasárnap vagy vakációban, kint sétálok a ligetben a jó hűvös árnyékban. Azután azt mondta az öcsém: tizenkét automobil, erre én elképzeltem magamnak egy nagy csomó automobilt, ahányat, annyifélt. Teherautókat, meg olyanokat is, amelyekben úgy ül az ember, mintha vonaton utazna, még villanylámpa is ég benne; nagy, erős motorú gépeket, olyan alakukat, mint egy szivar, motoros bicikliket, amelyiken kosár is van, úgy, hogy ketten is utazhatnak rajta, meg amilyen fajta automobiloikat valaha csak láttam. Mikor az öcsém azt mondta: szaladtak ezek az automobiloik, elképzeltem magamban: mekkora port verhettek fel szaladás közben. Némelyik rettenő lármát csapva rohant az utcán végig, a másíknak inkább a búze volt nagy, volt olyan is, amelyiknek utána szaladtak a kis kutyák, némelyikben nagy pápaszeme volt a soffőrnek, kiben civilek ültek, kiben katonák. Az egyiknek utána fordultak az emberek, a másíkra véletlenül senki sem volt kíváncsi. Egymásután szaladtak, mondta az öcsém és én elképzeltem, hogy az egyik még el sem tűnt az utcasarkon, már a másik bekanyarodott a Malomárok felől. Az ablakunk előtt szaladtak el: szinte látom a kis öcsémet, amint minden automobilnak a lármájára átszalad a kerti szobából az utcai szobába, hogy valahogy el ne szalasszon közülök egyetlenegyét sem. A vasut fele, hallom közben a két utolsó szót és látom, amint az automobiloik egymásután befordulnak az utca másik sarkán, a rakodóállomás mellett jobbra. Mire az öcsém megállott ez után a szó után: felé, már az én képzeletemben is elszaladt a tizenkét automobil a vasut felé.

A festő tehát addig kente a színeket egymás mellé, míg ugyanoíyanok nem lettek egymás mellett a képen, mint amilyen a nagyapám a valóságban volt.

A kis öcsém meg addig mondta a szavakat egymás után, míg ugyanaz nem történt a képzeletemben, ami ma délelőtt az ablakunk alatt valósággal történt.

A festő színekkel egymás mellé festi, hogy az, amit látott, milyen volt. A beszélő meg szavakkal egymás után elmondja, hogy az, amit végignézett, hogy történt.

Amit a festő festett, annak a neve: festmény, rajz, vagy kép.
Amit a beszélő mondott, annak a neve: képzeltbeli kép.

Események rajzának és dolgok leírásának a nehézségei.

Ha a festőnek kellene lefesteni: mi történt ma délelőtt az ablakunk alatt, nehéz dolga lenne. Legalább öt percbe beletelt, míg az a tizenkét autómobil elhaladt az ablakunk alatt. Az alatt az öt perc alatt minden pillanatban más-más dolog történt az ablakunk közelében. Az a szalmakalapos öreg bácsi, aki az egyik pillanatban öt lépésnyire járt a hirdetési oszloptól, a következő percben már csak négy lépésnyire tartott tőle. Ugyanekkor a második autómobil épen egy szekér előtt tért ki, a harmadik meg még be sem kanyarodott az utcánkba. A következő pillanatban már a harmadik autó is láthatóvá vált. Egy pillanat múlva az első már be is fordult a vasut felé. Ha a festő mindezt le akarná festeni, nagyon sok képet kellene lefestenie egymás mellé és még mindig jogosan vehetnők a szemére, hogy nem festett le mindent. Mi ennek az oka? Az, hogy ő a színeket csak egymás mellé tudja kenni, az ablakunk alatt az autómobilok elvágtatása pedig egymás után történt. Neki tehát az egymás után történt képeket egymás mellé kell rakni, mintha nem egymás után történtek volna, hanem egymás mellett volnának.

Ha meg kis öcsémnek kellene pontosan elmondani, milyen is volt tulajdonképpen az én nagyapám, neki gyülne meg a baja alaposan. Apróra el kellene mesélnie minden ráncot az arcán, hol kezdődött, hogy haladt, meddig tartott, merre görbült. Minden szál szakálláról meg kellene mondania, hogy állott, milyen hosszú volt, hogy símult a szomszéd szál szőrhöz és így tovább. Még akkor mindig jogosan mondhatnók, hogy nem mondott el mindent és hogy egy fotográfia különbül megmutatja nekünk: milyen ember volt a nagyapám. Mi ennek az oka? Az, hogy ő a szavakat csak egymás után tudja mondani s míg ő a nagyapám szakálláról beszél, nem látjuk a száját, sem a kezfejét, pedig arcának és testének az egyes részei nem egymás után következnek, hanem egymás mellett vannak. Ő meg úgy beszél róluk, mintha nem egymás mellett volnának, hanem szép sorjában következnének egymás után. Azt mondhatjuk tehát, hogy *a festő azokat a dolgokat festheti meg könnyebben, amelyek egymás mellett vannak, a beszélő meg azokat a dolgokat mondhatja el kevesebb nehézséggel, amik egymás után történnek.*

Hogy két dolog egymás mellé kerülhessen, ahhoz hely kell, vagy más szóval térség, tér kell hozzá. Hogy két dolog egymás után történhessék, az időbe telik. Épen ezért a létező dolgokat térbeli jelenségeknek, a történeteket pedig időbeli tüneményeknek nevezzük.

Ezek után így fejezhetjük ki magunkat: a festő a térbeli jelenségeket festi, a beszélő az időbeli tüneményeket mondja el könnyebben, mégpedig azért, mert a festmény maga is térbeli jelenség, a beszéd pedig időbeli tünemény.

Események rajzának és dolgok leírásának módja.

Van Budapesten egy nagy ház: egy nagy kép lakik benne. Ezt a képet egy Feszty Árpád nevű festő festette a magyarok bejövételéről. Több esztendőnek a története van erre a képre lefestve, annak a története: hogy foglalták el ősünk a mi mostani hazánkat. Nagyon nagy ez a kép és egy nagyteremben halad a fal mellett, úgy, hogy az ember megkezdi a bejáratnál és ahogy halad körben, egymás mellett látja, hogy jöttek be a magyarok, hogy harcoltak az ittlakó népekkel, hogy győzték le őket, hogy tanácskoztak azután Árpád és a hét vezér az ország dolgairól. Ezek a valóságban annak idején mind egymás után történtek, a festő azonban csak úgy bírta lefesteni, hogy egymás mellé festette le az egymás után történt eseményeket, mintha egymás mellett volnának.

Le van ezen a képen festve a sok minden között egy ló is, amint vágatva viszi lovasát az ellenség elé. Hogy egy ló vágat, az időbeli tünemény, mert míg innen oda szalad, akármilyen gyorsan teszi is meg az utat, csak időbe telik. Ez a ló úgy van a képen lefestve, hogy egyik pár lábát épen a levegőbe emeli, teste elnyúlik, orrlýukai kítágultak, a sörénye lobog a szélben. Tudjuk, hogy valóságban nem rohan, hiszen mozdulatlanul van a képen, de mégis olyan, mintha rohanna. Olyan, amilyen abban a pillanatban volt, mikor legjobban vágatott. A vágatás nem történik a képen, hanem van, de az a pillanat van belőle odafestve, amelyből az elejét és végét is szintén látjuk s így úgy látszik nekünk az a pillanat, ami csak van, mintha történnék.

A festő le tudja az időbeli tüneményeket is rajzolni, de úgy rajzolja le azokat, mintha térbeli jelenségek volnának. Vagy egymás mellé rajzolja az egymás után következő jeleneteket, vagy pedig csak egyetlenegyét rajzol meg közülük, de azt úgy válogatja ki,

hogy abban benne lássuk a megelőző és a következő jelcneteket is.

A mi utcánk nincs kikövezve és tavasszal meg ősszel, mikor nagy a sár, sok baleset szokott rajta történni. Nem is csudálkoztam nagyon ma délben sem, hogy megláttam egy féloldalt dült szekeret a házunk előtt. A szalma befordult róla a sárba: ha tudnék festeni, képen festhettem volna meg, olyan érdekes, szomorú és mégis nevetséges látvány volt az a szekér lovak nélkül, mozdulatlanul az utca közepén.

Micsoda nagy kiabálás volt az utcán nem sokkal ezelőtt? -- kérdezi tőlem édesanyám, alig hogy beléptem. Nekem erre a kérdésre szavakkal le kellett festenem, mi van a kapu előtt; megpróbáltam ilyenformán:

Egy szalmás szekér elakadt a sárban. A jobb első kereke el van törve, a szalma befordult róla a sárba. A lovakat kifogták előle. Ki tudja, meddig fog itt vesztegelni a kapunk előtt. Úgy láttam, a rúdja is el van törve derékban.

Ez a szekér a valóságban ott van a kapunk előtt, térbeli jelenség. A festő minden mesterkedés nélkül úgy festhetné le egy képre, ahogy van: részeit, a törött kerekeket, törött rudat, féloldalt dült kast, szétszóródott szalmát egymás mellé. Én a képzeletemben, illetőleg az édesanyáméban nem festhetem ezeket a részeket egymás mellé, hanem egymás után mondom el róluk mindazt, amit egymás után vettem rajtuk az utcán észre. Igaz, hogy most már világosan látom magam előtt az eltört szekeret, de míg minden részét apróra megvizsgáltam rajta odakint az utcán, meg amíg ezeket a részleteket összekeresgéltem a képzeletemben, hogy édesanyámnak mindent elmesélhessek róla, ami érdekes, az időbe került, tehát történt. Először csak a szekeret láttam odakint a valóságban is, meg most a képzeletemben is, aztán észrevettem, hogy nem halad, ha: áll, még később, hogy féloldalra dült, végül, hogy a kereke eltört s legvégül, hogy a rúdja is el van törve. Ahogy mindezt most a képzeletemben szép sorjában egymás után elsorakoztatom és édesanyámnak szavakkal elmondom, úgy beszélek az egymás mellett lévő dolgokról, mintha egymás után történnének.

A jobb első kerék el van törve. Ez a képzeletbeli kép olyan része az elbeszélésnek, mint a vágató ló a képen. Úgy festettem le, mintha volna, pedig a beszédemben tulajdonképpen történik. Idáig csak azt láttam, hogy egy szekér elakadt a sárban. Most veszem jobban szemügyre s csak most látom, hogy a jobb első ke-

reke el van törve. Ez abban a pillanatban, mikor a szekeret jobban szemügyre veszem, történik a szekérrel, amit könnyen el lehet hinni, ha észünkbe jut, hogy nem mindig volt az a kerék törött. Míg a szekeret idáig hozta, ép volt. Itt a házunk előtt eltört. Most, hogy szemügyre vettem, el van törve. A gazdája majd eljön érte, kiveszi a szekérből, elviszi a bognárhoz, az megreparálja s hoinap ilyenkorra a kerék újra jó lesz. Tehát akármilyen lassan történik is a szekérrel, hogy a kereke el van törve, mégis csak történet az, csak éppen most úgy beszélek erről a történetről, mintha nem történnék, hanem volna.

A beszélő is el tudja képzelni a térbeli jelenségeket, de úgy beszél el őket, mintha időbeli tünemények volnának. Vagy egymás után beszél el az egymás mellett lévő részeket, vagy pedig úgy beszél róluk, mint egy olyan pillanatról, melyben az történik, hogy semmi se történik velük, tehát csak vannak.

Azt mondhatjuk mindezek alapján: a festő az időbeli tüneményeket is úgy rajzolja le, mintha térbeli jelenségek volnának, a beszélő pedig a térbeli jelenségekről is úgy beszél, mintha a dolgokkal történnék az, hogy vannak. Tulajdonképpen mindakettőnek igaza van, hiszen:

A vágató ló egy szempillantásig csakugyan volt olyan vágatás közben, amilyen a képen.

Viszont:

A szekérrel azóta, hogy a bognár műhelyéből kikerült, sok minden egyéb is történt azonkívül, hogy ma délelőtt eltörtött a kereke a kapunk előtt és valószínűleg sok minden egyéb fog még ezután is történni vele, míg egyszer valamikor fel nem fűtik, ha már nagyon előcskul és másra nem használhatja a gazdája.

Szóval, ami történik, az van is s ami van, az történik is. A különbség csak az közöttük, hogy ami történik, az olyan gyorsan változik, hogy nem érünk rá megfigyelni minden pillanatban: milyen, ami meg van, az olyan lassan változik, hogy állandónak vesszük s nem győzzük szemmel tartani: hogy változott meg.

Az állandónak tartott, tehát térbeli jelenségeket egy szóval úgy nevezzük, hogy a bennünket körülvevő világ, az abban észlelt változó, tehát időbeli tüneményeket úgy: a körülöttünk zajló élet. Minden, amit észreveszünk vagy az egyiknek vagy a másiknak valamilyen része. Ezért érintkezés közben is mindig csak erről a kettőről lehet szó: képeket is róluk festünk, beszédközben is róluk beszélünk.

A beszéd, mint az érintkezés legalkalmasabb módja.

Egy népünnepélyt le is lehet fényképezni és akkor megláthatjuk mi is, akik nem vehettünk részt benne: milyen volt. De ha valaki jól tud mesélni, a beszédéből vagy az írásából mégis jobban el tudjuk képzelni, milyen volt az egész, ha nem látjuk is egy kis darabját képen magunk előtt.

A rongyos beteg embert is lehet rajzolni olyan élethíven, hogy megesik a szívünk rajta. Elevenen is látni belőlük, elég baj, még mindig. Rajzolva meg úton-útfélen láttam azelőtt én is eleget, sajnáltam is őket nagyon, de azért csak tovább mentem és elfelejtkeztem róluk. Tegnap azonban egész nap a fülemben csengtek a templomi prédikáció szavai és egyre azon törtem a fejemet, hogy segíthetnék én is valakinek, aki a segítségemre szorult. A sarki koldusnak — nekem sincs sok — adtam egy pár krajcárt, a villamoson felállottam a helyemről egy öreg bácsi kedvéért és holnap megosztom a tízóraitam Jancsival kérés nélkül, pedig idáig kérésre sem adtam néki.

Az adóhivatal ajtajára ki van írva, hogy: Adóhivatal. A szobában is lóg nem egy fekete tábla, hogy az emberek tudják: hol, ki, mit intéz el. De azért, aki az ujságot nem olvassa, nehezen igazodik útbá magától és a végén mégis csak meg kell kérdeznie ettől is, attól is: merre menjen, mit csináljon, hogy a dolgát jól végezze. Hát még, ha fölírások nem volnának, honnan tudnám: a sok ház közül melyikbe menjek be, a sok terem közt melyik az igazi, a sok íróasztal közül melyik mögött ül az én ügyem intézője. Pedig a sok felírás mind írásban előre megadott felelet az én sok kíváncsi kérdésemre.

Az emberek sokféle úton-módon tudnak egymással érintkezni és mindig azt az eszközt használják fel erre a célra, amelyik akkor éppen a legcélravezetőbb. De legkönnyebben és legalaposabban mégis a beszéd segítségével cserélhetik ki a tudományukat, éppen azzal az eszközzel, amihez a föld kerektségén az összes élőlények között ők értenek legjobban. A képzeletbeli kép tehát, amelynek a segítségével megérti egyik ember a másikat, nagyon fontos valami a közösségi életben: érdemes ellesni minden titkát.

Most már körülbelül megfigyeltük: mi van rajta. A világ és az élet van rajta. Az egész világ és a teljes élet rajta lehet. csak az a kérdés még: hogyan és miképpen. Eddig külön figyeltük meg az igazi és külön a képzeletbeli képet. Most olyan igazi képre volna szükségünk, amely jobban hasonlít a képzeletbeli képhez, mint az

eddig megfigyelt igaziak. Ehhez az volna szükséges, hogy ennek az ezután megfigyelendő valóságos képnek egymás mellett legyenek ugyan a részei, mint az eddig megfigyelt valóságos képek részei, ahogy egymás mellett voltak, de azért csodálatosképen mégis egymás után is peregjenek le a részek előttünk, úgy, mint ahogy a képzeletbeli képet az egymás után elhangzó szavak belső látásunk előtt egymás után idézték elő.

Van-e valahol ilyen csodálatos kettős természetű kép?

Van. A film szakasztott ilyen kép.

Éppen ez következett volna a vásárról szóló mesében is. Mielőtt hazamentünk volna, édesapám elvitt a moziba. Akkoriban még komolyabb neve volt: Ködfátyolkép mozgósínháznak hívták. Elmondom, mit láttam akkor ott, közben jól megfigyelhetjük a filmképeket, mik a tanulságaik az emberi beszéd titkaira vonatkozólag.

2. A film.

(Egy filmtekercs lepereg a vásznon. — A világ és az élet filmen. — A film kettős (rajzoló és mesélő) természete. — A filmtekercs és a vászon.)

Egy filmtekercs lepereg a vásznon.

Ülünk a moziban édesapámmal. Sötét van. Épen végetért a vásznon az eddigi jelenet. Új jelenet kezdődik. Megjelenik a szemünk előtt egy félszer. Olyan lomoskamaraféle, amelyben a használatból kiromlott ócska vagy törött tárgyak közé beállítottak egy satúpadot, föléjeraktak egy falipolcot a szerszámoknak és most műhelyül használják. Nekem is van otthon ilyen meghitt zúgom, én tehát ezt is kezdettől fogva így nézem: ez egy műhely. Az eddigi történetből azt is tudom, hogy a Pistáé. Pista, a főhős 16—17 éves diákfiú. Meglehetősen sok panasz van rá, most is rossz társaságba keveredett épen. Majd nemsokára el fog tűnni hazulról e miatt, kalandokon, veszedelmeken kell keresztülmennie. Egyetlen dicséretreméltó tulajdonsága, hogy nem tűri a tétlen életet. Ezt a műhelyt is teljesen a maga erején rendezte be s mióta elkészült vele, minden szabad idejét itt tölti. Ez az ő birodalma, az ő saját külön világa. Azért is szalad olyan sokáig a filmtekercs az üres műhellyel, mert eddig is sok szó esett már róla, sokat emlegették a szereplők, Pista, szülei, barátai, hát legalább most jól szemügyre vehetjük. Vegyük is, mert sok titkát meg fogja magyarázni az emberi beszédnek ez a film, ha jól odafigyelünk a meséjére.

Egy műhely. Szalad, szalad a filmtekercs s mi kényelmesen szemlét tarthatunk. Egy műhely. Benne sok lom, szemben velünk egy satúpad, fölötte oldalt egy szerszamos polc, szemben a satúpad fölött a falon egy kerek falióra, alatta jobbról kirakós naptár aznapi dátummal, balról bekeretezett iskolai órarend. A satúpadhoz oda van támasztva egy póruljárt bicikli.

Szalad, szalad a filmtekercs még mindig a műhellyel. Üres a műhely, nincs benne senki, nem történik benne semmi. Balról esik az ajtó. másik oldalt az ablak. Az ajtó nyitva van.

Egyet ugrik a kép. Eltűnik a műhely, csak hátulsó fala látszik, rajta megnagyítva az óra, a naptár és az órarend. Az óra félháromat mutat. A naptáron hétfői nap kitéve. Megint ugrik a kép, most az órarendet látjuk még jobban megnagyítva. Az órarenden hétfőn háromtól-négyig ez van a kockába írva: külön francia. Megint ugrik a kép, megint az egész műhelyt látjuk, újra ugrik, az óralapon háromnegyed lesz öt perc múlva, ugrik a kép, ismét a műhely fut üresen. Fut-fut a filmtekercs: egy műhely — üres — nyitva az ajtaja. Ugrik a kép: kétszer olyan nagy formában a vásznon a nyitott ajtó.

Fut-fut a kép a vásznon, rajta a nyitott ajtó.

Egyszer csak árnyék esik a nyitott ajtóra s megjelenik benne, mint képkeretben a kép, egy alak. Csak egy pillanatig egy alak, mert felüti a fejét s azonnal megismerni: Pista.

Nyitott ajtó, benne (mint képkeretben) Pista. Ezt olvasom le a képről: Pista az ajtóban áll... tovább szalad a kép: és... belép rajta. Az ajtón.

Belép az ajtón, megy, megy. A biciklihez megy, megfogja, ide-oda tologatja, vizsgálja, nézi.

Ezt olvasom le a képről: Fogja Pista a biciklit, nézi és...

Szerszámokat szed le a falipolcra, leteszi a satúpad szélére, leguggol a bicikli mellé, itt lecsavar, ott kicserél valamit. Javít, dolgozik, izzad.

Ezt olvasom le a képről: Pista megjavítja a biciklit.

Ahogy Pista odaér a biciklihez, nyomban újra eltűnik a műhely, csak a biciklit látjuk megnagyítva, meg Pistát — munkában. A satúpadnak csupán a széle látszik, az is a kép felső sarkában, a szerszámok miatt. Pista mozdulatai közül válasszunk ki egy érdekeseit. A szabadonfutót szedi szét. Most éppen felnyúl a satúpad széléhez a franciakulcsért, megfogja, leviszi a szabadonfutóhoz s beleilleszti a nyílásába az egyik csavar fejét.

Szalad, szalad a filmtekeres, telik az idő. Egyszer csak Pista felüti a fejét, ugrik egyet a kép: látjuk az órát, öt perc mulva három, aztán a naptárt: hétfő, végül az órarendet: hétfőn háromtól-négyig külön francia. Legvégül a Pista kómikusan rémült grimaszát élvezzük a megnagyított arcán. Újra a biciklis kép látszik. Lázás sietés. Végre elkészült Pista, feláll, elrakja a szerszámokat, kezébe fogja a biciklit, ide-oda tologatja, nagyszerűen működik. Ott a kezében... a bicikli? Nemcsak a bicikli, hanem a bicikli megjavítva. A megjavított bicikli.

Pista most gyors egymásutánban kipróbálja a gépet. A szabadonfutó... működik. A kontrafék... elsőrangú. A kézifék... kitünő. A csengő... csenget, a hátulsó kis piros fény... piroslik. Az elülső lámpa: ég. A kormány: könnyedén mozog. A bicikli meg van javítva. Ez nem a régi rossz bicikli. Ez egy megjavított bicikli.

Ugrik a kép, megint nem a biciklit látjuk megjavítva, próbaközben. Újra az egész műhely elénk tárul. Benne Pista, nála a megjavított bicikli.

Most... egy lendület! Rápattan Pista a biciklire és a nyitott ajtón kikaparok.

Üres a műhely. Szalad, szalad a filmtekeres, közben még egyszer látjuk az óra lapját is: egynegyednégy. Elsötétül a vászon. Új jelenet következik.

A világ és az élet a filmen.

Mi történt itt?

Nagyon rövidre fogva a dolgot, az történt, hogy az imént látott jelenetet előzőleg lefényképezték egy filmtekeresre, most pedig ezt a filmtekereset egy készülék segítségével gyorsan elhúzták a vetítógép lencséje előtt. A filmtekeres apró kis filmkockáin egymás mellé voltak fényképezve sok-sok pillanatsfelvétel formájában a jelenet egymás után következő mozzanatai. Előadás előtt a hatalmas filmtekereset kivették a skatulyából s lepergették a vetítógépen. A lepergetés ideje alatt minden pillanatban más-más filmkocka került a szemünk elé s ezek gyors egymásutánban egy történetté folytak össze a szemünk előtt. (Olyanformán, mintha a végén még parázsló gyufaszálat sötét szobában karikába forgatjuk: a sok egymás mellett látott parázspontocska összefoíyik a szemünk előtt tüzes karikává.)

Eleinte üres volt a műhely, aztán bejött Pista biciklit javítani. Az üres műhely -- a világ egy térbeli állapota, jelenségek

egymás mellett, maga is jelenség. A biciklijavítás — az élet egy időbeli mozzanata, tünemények egymás után, maga is tünemény.

A filmtekerics egyformán fényképezte le őket mégis: sok-sok filmkockán egymás mellé. Egy-egy filmkockán nem is látszik meg a különbség: az egyik ilyen kis kockán üres műhely van, a másik ugyanilyen kis kockán biciklivel bajlódó Pista. A jelenség és tünemény közötti különbséget csak akkor vehetjük észre, ha a filmkockákat egymáshoz képest figyeljük meg.

Vannak filmkockák, p. o. a műhelyképek, melyek egymáshoz képest mind egyformák. Vannak filmkockák, p. o. a Pista képei, melyek egymáshoz képest nem egészen egyformák.

Azért van ez így, mert a műhely, míg üres volt, nem változott, egy állapotban volt. Pista viszont biciklijavítás közben állandóan változtatta helyzetét. A keze például, miközben franciakuksért nyult, a biciklihez és saját testéhez képest minden pillanatban más-más helyzetben állott. Ezek a gyors egymásutánban lefényképezett állapotváltozások adják a vásznon a biciklijavítás egyik mozzanatát.

A filmtekerics egy kockáján az állapot is, az állapotváltozás is egyformán jelenségnek látszik. A kockákon egymáshoz képest látszik meg a különbség. Ha állapot képét fényképeztük le a filmtekericsre, a képen magán egymáshoz képest változatlan a jelenségek helyzete, az állapotváltozás képein ellenben a jelenségek egymáshoz képest más-más helyzetben vannak minden képen.

Egymáshoz képest nem a jelenségeket vagy a tüneményeket nézzük, hanem azoknak a viszonyát. Ezt tudva, nézzük most a filmet filmtekerics helyett a vásznon.

Láttuk, hogy a filmtekerics a jelenségeket is, a tüneményeket is úgy fényképezte le, mintha valamennyien jelenségek volnának: egymás mellé. Az üres műhelyt változatlanul, a biciklijavítást mozzanatonként sokszor egymás mellé. Az üres műhelyről voltaképpen egyetlenegy filmkocka is elegendő lett volna, mégis sokszor egymás mellé lefényképezte azt is, akárcsak a biciklijavítást.

Most, a vásznon tűnik ki, hogy miért.

A vásznon szakasztott az a helyzet, mint a filmtekericsen. A vásznon is csak egyféléhez ért, akárcsak a filmtekerics. *Akár jelenség, akár tünemény, a vetítógép egyformán lepergeti s a vásznon egyformán leperog — egyik a másik után.* A film sohasem áll meg, akkor sem, ha a történet megáll, vagyis állapot következik. Annak, hogy a műhely üres, épúgy le kell peregnie,

mint annak, hogy Pista megjavítja a biciklit. A műhellyel úgy szalad az, hogy most éppen üres, mintha ez az üres állapot történnék vele. Pistával az történik, hogy javít, a műhellyel az, hogy üres.

Ezért kell a filmtekercsen a sok-sok egyforma műhelykép: hogy lepereghessen előttünk egyik a másik után. Egyetlenegy kép megjelenéséhez alig kell idő, sok kép lepergéséhez viszont igenis, idő kell. A vásznon a film pedig csak pergetéssel, azaz idővel tudja nekünk megmutatni azt is, ami van, azt is, ami történik.

Honnan tudjuk tehát akkor a vásznon, hogy jelenség pereg-e le a szemünk előtt éppen, vagy tünemény? Ezt sem láthatjuk egyetlenegy képről. Mikor a műhellyel szaladni kezdett a film, nem láttam rajta, hogy üres, csak azt, hogy műhely. Azt, hogy eddig üres volt, vagyis nem volt benne senki és nem történt benne semmi, csak azután vettem észre, mikor már megjelent benne Pista és elkezdte a biciklijavítást. Sőt őszintén szólva, egészen pontosan még nem is akkor, hanem akkor, mikor ott a megnagyított óralapon a mutatók elmesélték, hogy „közben“ (míg a műhely magában szaladt, tehát: üres volt) tíz perc telt el.

A filmtekercsen a jelenségek helyzetének a viszonya mutatja meg, hogy állapot vagy állapotváltozás rajza van-e a filmkockákon.

A vásznon a tünemények idejének a viszonya mutatja meg, hogy állapot vagy történet álló vagy változó mozzanatai peregnek-e le a vásznon.

A film kettős (rajzoló és mesélő) természete.

Előbb az történt, hogy üres volt a műhely.

Ezzel egyidejűleg eltelt tíz perc.

Azután belépett Pista és rögtön hozzáfogott a biciklijavításhoz, tehát megjelenése és munkáhozlátása egybefolyt; nem két különböző történet történt vele, hanem egyszerre ez a kettő: megjelent és megjavította a biciklit.

A filmtekercsen a jelenségek helyzetviszonya van egymás mellett: Pista keze lent, feljebb, még feljebb, a franciakulcsnál. Pista keze a franciakulccsal együtt fent, lejjebb, még lejjebb, a biciklipedálnál stb., stb. . . Közben Pista a biciklinél guggol . . . a mamája néha tréfál is így, ha ebben a helyzetben látja: már belebújt a biciklibe, a füle se látszik ki belőle; ha pedig biciklizni látja: hozzánőtt a géphez, le sem lehet vakarni róla. A **helyzet-**

viszonyok vagy térbeli viszonyok tehát *ilyenek: benne, rajta, nála, alatta, felette, mellette, mögötte, előtte, utána, körülötte, neki egyik a másíknak, stb.*

A vásznon a tünemények időbeli viszonya történik: előbb üres a műhely, közben eltelik tíz perc, azután megjelenik Pista és nyomban megjavítja a biciklit. Az **időbeli viszonyok** tehát *ilyenek: előbb, utóbb, egyidejűleg, egyszerre, stb., stb. . .*

A film kettős természete abban áll, hogy a filmtekercesen egymás mellé rajzolja a jelenségek helyzetét, a vásznon pedig egymás után meséli el a tünemények mozzanatait. A tünemény is van és a jelenség is történik; a filmtekercesen van mindakettő. a vásznon történik mindakettő.

A filmtekerces és a vászon.

Mi a különbség a filmtekerces és a vászon között?

A *filmtekerces jelenség*, skatulyában tartják, a skatulyákat ládákban vagy polcokon: **hely kell hozzá, térbeli állapot**. A *vásznon tünemény*, délutáni és esti órákban adják elő, pergetik le: **idő kell hozzá, időbeli történet**. A filmtekerces csak **lenni** tud, **elfér, áll**, a vászon csak **történni** tud, **telik, leperereg**.

Akármilyen hosszú a filmtekerces, mégis csak egy-egy kis kocka rajta az igazi. A hosszúsága csak a vásznon érvényesül, a filmtekerces csak a vászon kedvéért hosszú. A maga kedvéért mindössze akkora lenne, amekkora egy-egy kis kockája. Arra ráfér egy-egy műhely vagy egy-egy Pista. Egyebet meg úgysem tud mutatni igaz természete szerint. Azt, hogy Pista javít, már nem ő mutatja meg igazán, hanem a vászon. A filmtekerces nem mesél (a vászon mesél!), a *filmtekerces rajzol. A filmtekerces mutat*. Mindig mutat. Megmutat egy-egy jelenséget: ilyen a műhely, ilyen Pista. *Megmutatja a világot, a világ egy részét, hogy milyen, milyenek rajta vagy benne a helyzetek*: üres műhely, Pista, ahogy beállít, Pista guggolva, biciklivel bajoskodó Pista. A *filmtekerces: lép*.

Hát a vászon? Helyesebben: hát a lepergő film?

A vászon homlokegyenest ellenkezője a filmtekercesnek. A *vásznon* nem rajzol, hanem *mesél*. Mindent elmesél, azt is, ami egymás mellett van, egymás után meséli el. Amilyen ügyetlen a filmtekerces hosszában, éppolyan ügyetlen a vásznon a mese szél-tében. Ezt különösen akkor venni észre erősen, mikor olyan történetekről vagy éppenséggel állapotokról van szó, amelyek egy-

szerre együtt vannak, vagy egyidőben történnek. Ezekből a vászon csak annyit tud egyszerre elmesélni, amennyi ráfér egyszerre egy képre. Ha ez lehetetlen, vége a vászon tudományának, kénytelen az egyszerre történő tüneményeket is, az együttlevő dolgokat is egymás után mesélni el és mutatni meg. Ilyenkor ugrani szokott a kép s azt, amit külön jobban meg akar mutatni, közelebb hozza, megnagyítja, külön futtatja egy darabig a szemünk előtt.

Emlékezzünk csak vissza még egyszer arra a jelenetre, amikor a műhely üresen szaladt a vásznon, mindjárt legelőszőr. A vászon akkor azt akarta mesélni nekünk, hogy „egy darabig“, kb. tíz percig üres a műhely. Ez a tízpercnyi idő, ez az „egy darabig“ az alatt telt el, míg a műhelyben nem volt senki. Megtehetette volna a vásznon a film, hogy egyszerűen szalad a műhellyel, de akkor esetleg senki sem látta volna bele, hogy üres, legfeljebb annyit, hogy: ni, itt egy műhely. Azt meg igazán senki sem láthatta volna bele, hogy „egy darabig“ üres.

Még azt is megtehetette volna a film a vásznon, hogy úgy hagy mindent, ahogy volt, de az órán a mutatót tíz perccel előreviszi. Igen ám, de ezt senki sem vette volna észre. Miért nem? Azért, mert a műhely tovább szaladt volna ezalatt üresen és senki sem figyelt volna az órára is egyúttal. Miért van ez így? Nagyon fontos törvény következik: azért, mert a vásznon egyszerre csak egy tünemény történhetik. Ezért aztán, ha azt szeretné a film, hogy egyidejű történetet külön figyeljünk meg, vagy valamely jelenéset jobban vegyünk szemügyre: külön el kell futtatnia egyiket a másik után a szemünk előtt. Hiszen a film lepergése a vásznon nem egyéb, mint a sok kis filmkocka rajza egymáshoz képest. A filmtekercsről azt mondtuk: mindig rajzol. A vászonról azt kell mondanunk: mindig mesél, de most már tudjuk, mit jelent mesélni. *Mesélni annyi, mint a képeket egymáshoz képest megmutatni. Mesélni annyi, mint viszonyítani.*

Azt hiszem, most már egészen tisztában vagyunk a film kettős természetével. *A film rajzból és meséből áll. A rajz a filmtekercsen van, a mese a vásznon pereg le. De azért elválaszthatatlanok egymástól a rajz és a mese.* Meseközben mindig ott a rajz, csak folyton szalad s hol megáll a kép egy pillanatra, hol megváltozik. A rajzon is látszik a mese — a filmtekercs hosszá-

ban, ott meg az alakok helyzete változatlan vagy módosult az előbbihez képest.

A szemünk a rajzra is figyel, a mesére is. Hol a rajzot nézi, hol a mesét követi. Mikor a rajzot nézi, szinte felesleges, sőt néha zavaró is, hogy a film közben szalad. Ilyenkor könnyebb volna a filmtekerecs egy kis kockáját néznie. Ha meg a mesét követi a szemünk, nem nagyon fontos neki a rajz. Ez különösen akkor figyelhető meg, ha mozgalmas jelenettel szalad a film a vásznon, például kergetőznek rajta. A néző izgalmasan követi a futást és nem igen törődik azzal, hogy kik futnak, még kevésbé, milyen ruha vagy milyen nyakkendő van a futókon.

A képzeletbeli kép vagy mondat.

A mondat fogalma.

(A mondat fogalma. a) Mondatrészek. Alany és állítmány. b) Szó, mondat, kifejezés (frázis). — c) Az új mondat mint a régi mondat folytatása. — d) A régi rajz az újhoz képest. — e) A régi mese az újhoz képest. — f) A mondat és a mondatrész közötti különbség.)

A mondat fogalma.

Figyeljük meg most már a képzeletbeli filmet, vagyis a beszédet. Szavakkal így rajzolnók meg és mesélnók el, amit eddig láttunk:

Üres a műhely.

Közben eltelik tíz perc.

Azután megjelenik Pista és megjavítja a biciklit.

Az első tanulság az, hogy beszéd közben is érvényes a szabály: *egyszerre csak egy valami történhetik a képzeletbeli képen, egyszerre csak egy képet láthatunk magunk előtt, a belső látásunk mezején.* Mindig pontosan külön kell választanunk azokat a szavakat, amelyek egyszerre egy képpé állottak össze a képzeletünkben. *Egy-egy képzeletbeli kép befejezése után beszéd közben szünetet tartunk és leeresztjük a hangunkat, írásközben pontot teszünk s az új kép kezdetét azzal is jelezzük, hogy pont után nagybetűvel kezdjük az írást.*

Emlékszünk még a filmre, ugyebár?

Üres a műhely. Közben eltelik tíz perc. Azután megjelenik Pista és megjavítja a biciklit. A filmnek egy-egy ilyen szakaszát *mondatnak* nevezzük. **Mi hát a mondat? Mondat az a képzeletbeli filmkép, amelyet belső látásunk előtt egyszerre egynek képzelünk el.**

Mondatrészek. Alany és állítmány.

A második tanulságunk az, hogy a *szavaink beszéd közben* épúgy *kéféle természetiek*, mint filmezés közben a rajz és a mese. *Vannak rajzoló szavak és vannak mesélő szavak.* Ez a szó: műhely, lerajzolja nekünk a műhelyet olyannak, mint a filmtekerescsen láttuk. Ez a másik szó: Pista, szintén rajzol. Mikor meg azt halljuk, hogy Pista megjavítja a biciklit, egyszerre megmozdul Pista a képzeletbeli filmen, leguggol a gép mellé, nyulkaál a szerszámok után, itt is, ott is szétszed, összerak a szerkezeten, úgy, mint a vásznon.

A mondatban tehát külön szó rajzolja le mindazt, amit a filmtekeres mutat és külön szó azt, amit a vásznon a film lepergetése mesél. *A mondat részekből áll*, akárcsak a film filmtekerescsből és vásznonból. *Ezeket a részeket valóban is így nevezük: mondatrészek.* Már most jegyezzük meg, hogy az egyes részeket is apróbb részekre lehet majd bontani.

A képzeletbeli filmen, *a mondatban a filmtekerescnek megfelelő rész: az alany, vagy az alanyi rész.* *A vásznonnak megfelelő mondatrész az állítmány, vagy az állítmányi rész.* *Alany az, ami a filmtekerescsen van, mint rajz, állítmány az, ami vásznon lepereg, mint mese.* **Alany a mondatbeli világ, állítmány a mondatbeli élet.**

A műhely — üres. A műhely: alany. Üres: állítmány. Pista — megjavítja a biciklit. Pista: alanyi, megjavítja a biciklit: állítmányi rész.

Mondat, kifejezés (frázis).

Van azonban harmadik tanulságunk is. Igaz, hogy ez a szó „Pista“ rajzol és alany is, ez a másik meg, hogy: „megjavítja“ (a biciklit) mesél és állítmány is egyben. De tévedés volna most már ebből azt a következtetést levonnunk, hogy Pista azért alany, mert mint szó is rajzol és megjavítja (a biciklit) azért állítmány, mert mint szó is mesél. Ez a szó, hogy „üres“, mint szó: rajzol, hiszen láttuk a filmtekerescsen is, hogy állandó, változatlan ez az állapota a műhelynek, a sok kis műhely-kép mind egyforma. A mondatban mégis állítmány ez a szó. Nem azért, mert mesél (hiszen nem is mesél, rajzol), hanem azért, mert pereg. (Azért kell a filmtekerescsen olyan sok egyforma kép, hogy lepereghessen.)

Az imént azt mondtuk, előadás közben kétféle képen nézzük a vásznon a látnivalót. Hol mint rajzot, hol mint mesét. Hol

mint képet, amely elénk tárul, hol mint filmet, amely leperreg előttünk. Említettük már egyszer így futólag ezt a műhely-képet is. Ezt háromféleképen láttuk. Legelőször, mikor megvilágosodott a vászon a jelenet elején így: (ni) — műhely. Azután így: üres — a műhely. Legvégül, közvetlen az új kép megpillantása előtt át kellett cikázni bennünk egy ilyenfajta türelmetlen kérdésnek: na, lássuk már, mi lesz tovább ezzel az üres műhellyel. Azután jött az új kép: Az üres műhelyben megjelenik Pista. Ebből csak az a fontos, hogy míg az ürességgel pergett a film, mi egy darabig ezt a pergést mint mesét figyeltük s így raktároztuk el a képzeletünkben: üres a műhely. A film aztán mint egy kép pihent el bennünk s folytatódott új mesében. Ezt a képet viszont így raktároztuk el: az üres műhely.

Ez a harmadik tanulságunk. A vásznon elénktáruuló jelenet felváltva hol kép, hol film. *Képzeletünkben a legelső kép: szó. A legelső film: mondat. Ha az új kép a réginek a folytatása, akkor előbb a régi filmet képnek látjuk. Ennek a képnek a neve: kifejezés vagy frázis.*

Műhely. Szó. A műhely üres. Mondat. Az üres műhelyben megjelenik Pista. Az elébbi mondat mint kifejezés szerepel az új mondatban.

Az új mondat, mint a régi mondat folytatása.

Ha jól megfigyeljük ezt az új mondatot, a negyedik tanulsággal fog szolgálni nekünk. Az eddigiek alapján hajlandók volnánk ugyanis azt hinni, hogy az újra képpé lett mese, a mondatokból lett kifejezés, mint rajz, alany lesz az új mondatban. Ez azonban nem igaz, mert az új mondat a Pista megjelenéséről mesél s az új mondat filmtekerésén már nem a műhelyt látjuk, hanem Pistát egészen addig, míg megjelenik és biciklit jövit.

Hova lett akkor a műhely, akarom mondani az üres műhely? Az is ott maradt, de nem az ő megjelenése és biciklijavítása az új történet, hanem a Pistáé. Pista viszont „benne“ van az üres műhelyben megjelenés és biciklijavítás közben. Erre azt mondjuk: *ha folytatjuk a mondatot, az új alany nem azonos többé a régi alannyal, hanem csak köze van hozzá, hozzá képest van bizonyos helyzetben. A régi mondat mint kifejezés viszonyul az újhoz. Az új alany a régi mondatból alakult kifejezés rajzában vagy benne, vagy rajta, vagy valamilyen más helyzeti viszonyban van.*

A régi rajz az újhoz képest.

Néztük már ezt a két képet egymás után az állítmányok szempontjából is. Akkor a folytatást másképp láttuk. Így:

A műhely egy darabig üres.

Egyszer csak megjelenik benne Pista és megjavítja a biciklit.

Tudjuk, hogy az „egy darabig“ időt egy közbe iktatott jelet mesélte el nekünk a percmutató sétáltatásával a megnagyított óralapon. a hatostól a nyolcasig. Azt is tudjuk, hogy ezt az „egy darabig“-ot így láttuk a külön képen külön mesének:

Üres a műhely.

Közben tíz percet sétál a percmutató.

Akkor megjelenik Pista és... (javít).

Ebből két újabb tanulságot is leolvashatunk. Az előbbi vizsgálódásunkkor a filmtekercesen néztük a viszonyítást. Ez a viszonyítás úgy történt, hogy a filmtekeres a régi mondatot rajz formájában mint kifejezést rárajzolta az új mondat első filmkockájára az új alany mellé, bizonyos helyzetben, egy képnek. (Beterajzolta Pistát az üres műhelybe, így aztán Pista megjelenésekor is már és biciklijavítás közben mindvégig benne marad, benne van az üres műhelyben. Ez az egyik tanulság. *A filmtekeres úgy viszonyít, hogy a régit és az újat egy képre rajzolja le. Ilyenkor a régi mondat kifejezés formájában belekerül az új mondatba mondatrésznek.*

A régi mese az újhoz képest.

Nézzük most, hogy viszonyít a vászon? A filmtekeres rajzolva viszonyított. Bizonyos, hogy a vászon mesélve viszonyít. A filmtekeres új képet rajzol bele a régi képbe, *a vászon új mesével folytatja vagy kiegészíti a régi mesét.* Üres a műhely — meséli, aztán így egészíti ki ezt a mesét: közben (t. i. aközben. míg a műhely üres) tíz percet sétál a mutató. A következő mondat nem kiegészíti, hanem folytatja a mesét: akkor (t. i. nyomban a tíz perc elteltével) megjelenik Pista. Érdekes, ezuttal nem fejeződik be a mondat, hanem nyomban kiegészül így: és (t. i. akkor nemcsak az történt, hogy megjelent Pista, hanem ezzel egybefolyva mindjárt az is, hogy megjavította a biciklit).

A vásznon a film tehát úgy viszonyít, hogy a régit és az újat egymás után meséli el s azt, hogy a régihez képest következik

vagy egészül ki az új, külön belemeséli az új mesébe. A vászon tehát vagy kiegészíti vagy folytatja az új mesével a régít.

A mondat és a mondatrész közötti különbség.

A másik tanulság az, hogy *nem a mese tartalmától függ az, hogy hogy mesélem el a mesét, hanem attól, hogy hogy tartom legjobbnak elmesélni.* Hiszen ez a két mese ugyanazt tartalmazza:

1. Üres a műhely.

Közben eltelik tíz perc.

Akkor megjelenik Pista és javít.

2. Egy darabig üres a műhely, egyszer csak megjelenik Pista és javít.

Ugyanaz a rajz, ugyanaz a mese. Mi hát a különbség mégis?

A viszonyítás módjában van a különbség. Első esetben elmeséltem, lepergettem filmen azt, hogy azalatt telt el az egy darab idő vagy a tíz perc, mialatt üres volt a műhely és azután jelent meg Pista nagy sebbel-lobbal benne, biciklitjavítani. Másik esetben mindezt egyszerűen felrajzoltam egyszerre egy képnek. Ha valami szövevényes bűnügy kivizsgálásánál mesélném el ugyanezt, még pontosabban adnám meg az időt, hiszen ott sokszor percekben múlik vagy dől el sok minden:

A műhely tíz percig üres volt, tíz perc elteltével megjelent benne Pista és megjavította a biciklijét.

Itt csak az volna a különbség, hogy „egy darabig“ helyett ezt rajzolnám egész pontosan, amit a percmutatós külön kép mesélt: „tíz percig“; „egyszer csak“ helyett pedig pontosan megrajzolnám, hogy az az egyszer csak mikor volt: „a tíz perc elteltével.“ A megfigyelni való azonban nem ez, hanem az, hogy *beszédközben ugyanazt a dolgot: jelenséget, tüneményt vagy viszonyt kétféleképen szerepeltethetem:*

ha lepergettem, akkor külön mondat,

ha lerajzolom, akkor mondatrész.

A mondat és a mondatrész csak abban különböznek egymástól, hogy mondat formájában egymás után pereg le képzletében az, amit mondatrész formájában egy képen egymás mellé lerajzolva látok.

A mondat faja.

(A mellérendelés és alárendelés. — A mondat és a mondatrész szerepe beszédközben.)

Mellérendelés és alárendelés.

Ne felejtjük el soha, hogy az emberi beszéd titkait kutatjuk, az emberi beszéd pedig időben folyik le, a hangokat, a szavakat, a mondatokat egymás után mondjuk. Ezt most csak azért hangsúlyozom, mert két olyan elnevezést kell mondanom, ami az eddigiek után eleinte furcsának tűnik fel. Az egymás után lpergetésnek **mellérendelés**, az egy képen egymás mellé rajzolásnak meg **alárendelés** a neve. Ez a furcsa elnevezés a beszéd természetéből magyarázható. *Beszéd közben az van egymás mellett, ami egymás után következik. Ha két valami egyszerre van beszédközben, akkor az egyik fontos, a másik mellékes, mert egyszerre csak egy valamire figyelhetünk.* (Emlékezhettek rá, azért kellett külön megmutatni az órát a percmutatóval a vászonon.) Ezért mondjuk aztán, hogy *a rajzon a régi alá van rendezve az újnak.* Ez valóban így is van, könnyű megfigyelni. Míg üres a műhely, két mese történik egyszerre: az, hogy a műhelyben nincsen senki és az, hogy a percmutató a hatosról a nyolcasra sétál. Ha ezt mondom: egy darabig üres a műhely, csak az egyikkel törődöm igazán. Ha két mondatot mesélek róla, mind a kettőt egyformán fontosnak találom.

A mondat és a mondatrész szerepe beszédközben.

Filmünk úgy látszik fontosnak találta az óramutató sétáját, hiszen külön képen, megnagyított óralappal mesélte el. Vajjon miért?

Önmagában véve nem lett volna fontos ez a tíz perc. De, emlékezhetünk rá, az egész történetben még két ízben látjuk az óralapot: biciklijavítás közben, ahogy fenyegetően mutatja az iskolábamenés idejét és az egész jelenet végeztével, mikor is kiderül, hogy Pista ezuttal ismét elkésett külön franciáról.

Ebből kiviláglik, mikor használunk mondatot és mikor mondatrészt beszéd közben. A mondat mindig pereg, mindig mesél, mindig időbe telik. A rajznak viszont az az előnye, hogy lerögzíti és világosan mutatja a jelenségek és tünemények egymásközti viszonyát. Ha mondatnak pereg előttem valami, több időm van jól szemügyre vennem, alaposan megismerkednem vele, azonkívül egyszerre csak egy valamit látok magam előtt, tehát

jobban emlékezetembe véshetem. Cserkészek tudhatják ezt különösen; a kímjáték annál nehezebb, mennél több tárgyat kell megjegyezni, mennél rövidebb idő alatt.

Mondatot tehát mindig olyankor használok, ha azt akarom, hogy az, aki hallgat, egymás után, kényelmesen megnézhesse és megjegyezhesse a jelenségeket, a tüneményeket és a viszonyokat. Első sorban akkor, ha mindezek a valóságban csakugyan egymás után szoktak következni. Minden olyan esetben, mikor valamiről legelőször van szó. Feltétlenül, kivétel nélkül mindig olyankor, ha valamit fontosnak tartunk. Ami a valóságban is inkább egyszerre fordul elő, amiről már volt szó, ami mellékes, de azért még mindig megemlítendő, azt mondatrészként viszonyítjuk egy képre. Ami nem fontos — elhagyjuk, még akkor is, ha megelőzőleg beszéltünk róla. Főszabályként ezt jegyezzük meg erről:

Mielőtt mondatrész lett valami, mondat volt. A mondat elevenebb, a kifejezés világosabb. Mi beszélők inkább kifejezéseket látunk, a hallgatóságunknak inkább mondatokra van szükségük. Mi rendszeren utána vagyunk ugyanis annak, aminek ők előtte vannak: hogy belső látásuk elé ugyanazt a képet képzeljék el, amit mi látunk.

Mellérendelés.

(A legmondatszerűbb mondat: két egymás mellé rendelt történet. — Kapcsolatos mellérendelés. — Ellentétes mellérendelés. — Kiegészítés: egyidejűség, folytatás: előidejűség vagy előzmény és utóidejűség vagy következmény. — Következményes mellérendelés, azaz szerves előzmény vagy következmény. — Szérválasztó mellérendelés vagy szerves ellentét. — Másodlagos mellérendelés vagy melérendeléses viszony mellérendelése. — Utólagos mellérendelés: kiegészítő, megszorító vagy megengedő és magyarázó mellérendelés. — A mellérendelések összefoglalása. — Térbeli helyzetek időbeli mellérendelése (rámutatás). — Mellérendelt állapotok: azonosság vagy összetartozás (birtok-) viszonyában.)

A legmondatszerűbb mondat: két egymás mellé rendelt történet.

Eddigi összes tanulságaink arra tanítottak bennünket, hogy *a beszéd is, épúgy mint a film, kettős természetű. Ez pedig azt jelenti, hogy akármelyik oldaláról nézem a beszédet, mindig ott van a másik oldala is. Egy azonban bizonyos: elsősorban a beszéd időbeli tünemény, tehát először minden történet formájában jelenik meg benne s csak másodsorban válhatik jelenséggé.*

Beszédközben tehát legjellegzetesebb, legbeszédesebb forma: a mondat. A mondat mindig mesél, tehát mindig viszonyít. A legmondatszerűbb mondat tehát az olyan mondat, amely nem jelen-

ségről vagy tüneményről mesél, hanem jelenségek vagy tünemények viszonyáról. Ha tehát a mondattal meg akarunk ismerkedni alaposabban, *elsősorban az olyan mondatokat vizsgáljuk, amelyek viszonyokról mesélnek. Eddigi tudásunk szerint az ilyen mondatok mellérendelt mondatok.*

Kapcsolatos mellérendelés.

Mellérendelés esetén — láttuk már — a mondatok folytatják vagy kiegészítik egymást. Ismerünk is egy ilyen mellérendelt mondatot. A filmben ez a kép az üres műhely után következett. Pista megjelenik a műhelyben és megjavítja a biciklit.

Ezen a képen nem az a fontos, hogy Pista megjelenik a műhelyben. De nem is az a fontos, hogy biciklit javít. *A két kép együtt a fontos:* a megjelenés és a biciklijavítás. *Az egyik jelenet a másikat folytatja és kiegészíti.* Az eddigi és ezutáni mese követeli ezt meg. Pista rossz diák és léha társaságba keveredett fiú. Később sok baj éri e miatt, veszedelmekbe, kalandokba keveredik. Nagyon könnyen elzúllhatne, ottveszhetne s csak azért kerelkedik felül a bajokon, azért kerül egyszer mégis haza, mert több mint gyenge diák és léha pajtás. Azzal több, amit ez a műhely jelent a számára, amelyet maga rendezett be s amely legkedvesebb tartózkodási, sőt búvóhelye. Azzal több, hogy időnként megjelenik a műhelyben és biciklit javít. A kettő együtt meséli el, minek köszönheti később Pista a megmenekülését.

Ez a két mondat nem két mondat tulajdonképpen. *A kettő együtt egy mondat.* Ha két mondat volna, külön írónk s a kettő közé pontot tennénk. De nem véletlenségből, vagy kényünk-kedvünk szerint írtuk egy mondatba. Tudjuk, hogy egy mondatban egyszerre csak egy képet figyelhetünk meg s *ha két kép egyszerre kerül elénk és mindakettő egyformán fontos, akkor a köztük lévő viszony a fontos,* azt meséli el a kép, *hogy történik a két tünemény egymáshoz képest.* Ez a két tünemény például hogy történik? Láttuk már és megállapítottuk: *egyik a másikat természetesen folytatja és kiegészíti.* Úgy is mondhatjuk: *kapcsolat van közöttük.* A kettőt összekapcsoljuk, egybefoglaljuk, egynek vesszük. *Az ilyen összekapcsolt, egybefoglalt, egynek vett két jelenséget vagy tüneményt, amely egyik a másikat természetesen folytatja és kiegészíti: kapcsolt mellérendelt mondatnak nevezzük.*

A kapcsolat: viszony. Ezt a viszonyt ebben az esetben külön szó fejezi ki: *és.* Ez a szó „és“ mindig kapcsolatot teremt két

jelenség vagy tünemény között, mihelyt közéjük kerül. Magában viszont nem jelent ez a szó semmit, semmi értelme nincs. *Az olyan szavakat, amelyek nem jelenséget rajzolnak, nem is tüneményt mesélnek, hanem egymáshoz képest adják meg a jelenségek vagy tünemények viszonyát: viszonzyszóknak nevezzük. A jelenségeket rajzó és tüneményeket mesélő szók neve: fogalomszó.* (Bizonyára hallottátok már ezt a kijelentést: fogalmam sincs róla. A fogalomszók rajzolnak és mesélnek, ha valamiről „fogalmam sincs“, akkor nem látok róla képzeletben semmiféle képet, ha pedig van róla fogalmam, akkor látok.)

Ellentétes mellérendelés.

A mellérendelt mondatok mind egyformák abban, hogy valamilyen viszonyt pergetnek le előttünk a képzeletbeli filmen. Ellenben többfélék lehetnek, a szerint, amint a tünemények több-féléképen követhetik vagy egészíthetik ki egymást.

Gondoljunk például arra a jelenetre, mikor Pista javítás közben észreveszi, hogy öt perc múlva három. Rémuljt grimászt vág és . . . tovább javítja a biciklit. Ez is egy képre kerül, szavakkal így mesélnénk el körülbelül:

Pista rémuljten eszmél rá, hogy eltelt az idő, de azért mégis tovább dolgozik.

Itt is folytatása egyik történet a másiknak, de nem természetes folytatása. Abból, hogy Pista észrevette, hogy elkésett, nem a munka folytatása következne, hanem annak a homlokegyenest ellenkezője, az, hogy hagyja abba a biciklijavítást és siessen külön franciára. Itt tehát a két történet közt, az előzmény és következmény közt ellentét van. Ez a kettő, az előzmény és természetellenes következmény közötti ellentét az, amit a mondat el akar mesélni. Nem azt akarja elmesélni, hogy Pista észrevette a késést, nem is azt, hogy tovább dolgozik, hanem azt, hogy ellenére a késésnek, dolgozik tovább. Ez t. i. nagyon rávall Pistára. Ilyen ő. Egy személyben ügyes fiú és rossz diák. A viszonyt ezek a szavak fejezik ki: „de azért mégis“, különösen pedig ez az egy: „de“. *Azt a mellérendelt mondatot, melyben a következmény az előzményt természetellenesen, szokatlanul, meglepetésszerűen folytatja vagy egészíti ki: ellentétes mellérendelt mondatnak nevezzük.*

Folytatás és kiegészítés.

A vásznon egyik kép a másikat vagy folytatja, vagy kiegészíti. Az óralap-jelenet a műhely-jelenetet kiegészítette, Pista jelenete ugyancsak a műhely-jelenetet folytatta. Mielőtt tovább vizsgálódnánk, állapítsuk meg, mi a különbség a kiegészítés és a folytatás között. Tudni már tudjuk, most csak határozzuk meg pontosan, mit tudunk.

Az óra ugyanazon idő alatt haladt előre két percet, míg a műhely üres volt. A kettő egyszerre, egyidejűleg történt. Pista jelenete és a műhely-jelenet viszont egymást váltották. Előbb üres volt a műhely, aztán jött Pista. A vásznon mindakét esetben egyformán egymás után mesélte el a két történetet, de ez ne zavarjon meg bennünket. A vásznon csak időben tud „mozogni.” Az egyszerre történő eseményeket átalakítja egymás után történőkké. Úgy tesz, mint ahogy mi szoktunk cselekedni, ha egy szép, cifra vázát forgatunk a kezünkben. Azon is egymás mellett vannak az észrevenni valók, mi azonban, akik először látjuk életünkben, egymás után vesszük azokat észre, megfigyelés, szemlélődés közben. Kimondhatjuk tehát bátran: A **kiegészítésnek egyidejűség a neve, a folytatásnak: előidejűség vagy előzmény és utóidejűség vagy következmény.**

Következményes mellérendelés.

A vásznon csak folytathatják vagy kiegészíthetik egymást a tünemények vagy a jelenségek. A mellérendelt mondatok is abban különböznek egymástól: hogy folytatják, miképpen egészülnek ki bennük a történetek és az állapotok. Az a kérdés most már, egészülhetnek-e ki, folytatódhatnak-e másképen, mint az imént már megállapított kétféle módon: kapcsolatosan vagy el-lentétesen?

Két pontján lassítsuk meg az eddig lepergett filmet. Ott, ahol Pista a munkaasztalhoz megy és megvizsgálja a biciklit, meg ott, ahol az órára néz és grimászt vág. Meséljük el a két jelenetecskét apróra, szavakkal. Az első jelenet beszédbeli rajza valahogy így hangzik:

Pista látja, hogy elromlott a biciklijé, előveszi hát és javítja.

A másik mondat megszerkesztése már bajosabb, mert csak a grimász látszik belőle. Miért vág Pista olyan kétségbeesett grimászt? Azért, mert furcsa helyzetbe került. Ha ebben a pil-

lanatban kész volna a gép és ráülhetne, még idejében odaérkez-
nék a külön franciára. Úgy eltelt azonban az idő, hogy gyalog
már nem érkezhetik oda. Ha ellenben tovább dolgozik, akkor
meg azért késik el, mert a munka befejezése és az odakarikázás
több időt vesz igénybe, mint a rendelkezésre álló öt perc. Most
mitévő legyen? Lelki szemei előtt két kép jelenik meg: Vagy
abbahagyom rögtön a munkát, akkor gyalog kések el, vagy egé-
szen kijavítom a gépet, akkor is elkések, de legalább jó a bicikli.

Gyorsan kiszámítja, hogy körülbelül egyforma lesz a késés
mind a két esetben. Ezért javít tovább, mert akkor legalább a
gép lesz készen.

Az első mondat a kapcsolt mellérendeléshez hasonlít, a má-
sodik az ellentétes mellérendeléshez. Pista szemlét tart a bicikli
fölött. Ez az előzmény. Ennek természetes következménye, hogy
hozzálát a biciklijavításhoz. Ez a két kis történetecske épügy
folytatja egymást, mint az a két nagyobb, hogy Pista megjelenik
és megjavítja a biciklit. A másik két történet viszont ellentétes.
Annak a tervnek, hogy abbahagyom a munkát, igazán nem ter-
mészetes folytatása az, hogy mégsem hagyom abba.

Akár mennyire megegyeznek azonban az új mellérendelések
a régiekkel, mégsem egészen azonosak velük. Az, hogy Pista
biciklit javít, utána következett annak, hogy megjelent a mű-
helyben. Az azonban, hogy előveszi a biciklijét és megjavítja,
nemcsak egyszerűen „utána“ következik annak, hogy megelőzőleg
megvizsgálta és hibásnak találta a biciklit, hanem „belőle“ követ-
kezik. A két történet szorosabban függ össze itt, mint az imént.
Azt szoktuk az ilyen viszonyra mondani: az összefüggés szer-
vesebb, mint egyszerű kapcsolat. *A szerves összefüggést (folyta-
tást vagy kiegészítést) következményes viszonyoknak nevezzük,
magát a mondatot pedig következményes mellérendelt mondat-
nak.*

Szétválasztó mellérendelés.

Ugyanez a különbség a másik két mondatpár között is. Ha
úgy nézem a dolgot, hogy Pista látja ugyan, hogy elkésett, de
azért mégis tovább dolgozik, az előzmény és következmény kö-
zött ellentét van ugyan, de nem végtelen ez az ellentét, csak vélet-
len. Ha azonban a második módon állítom fel a tételt, az ellen-
tét végtesebb, mélyebb, szervesebb lesz. A továbbdolgozás foly-
tathatja elvégre az időre ráeszmélést, ha nem is egészen termé-
szetes módon, de folytathatja. Azt azonban, hogy rögtön abba-

hagyom a javítást, semmiképen nem folytathatja az, hogy egészen kijavítom a gépet. A munka rögtöni abbahagyása és végigfolytatása között olyan nagy, olyan mély, olyan teljes az ellentét, hogy az egyik teljességgel kizárja a másikat. *Vannak olyan történetek, melyek sem nem folytathatják, sem ki nem egészíthetik egymást, mert szerves ellentétbe kerültek egymással. Választanunk kell közöttük. Az ilyen viszonyt **vagylagos viszony**nak, szervesen ellentétes viszonynak, az ilyen mellérendelt mondatot pedig **szétválasztó vagy választó mellérendelt mondat**nak nevezzük.*

Mind a két esetben viszonszó adta meg a mellérendelés módját, a következményes viszonyét ez a szó: hát, a szétválasztót ez a két szó, helyesebben kétszer megismételt szó: vagy-vagy.

Másodlagos mellérendelés.

Még egy jelenségre ügyeljünk, mielőtt búcsút vennénk a két újabb mondatról. Emlékezetünkbe idézem az elsőt:

Pista látja, hogy elromlott a biciklijje, előveszi hát és megjavítja.

Eddig mindig két történet között volt valamelyes viszony, ha egyiket a másikhoz képest néztük. Ebben a mondatban a következményes viszony nem két történet között áll fenn, hanem egy történet és két másik történet között. Abból, hogy Pista lát valami hibát a biciklijén, az következik, hogy előveszi és megjavítja. Egy kapcsolat következik belőle. *A mellérendelés tehát, a folytatásos vagy kiegészítéses viszony nemcsak tünemények és jelenségek között, hanem viszonyok között is fennállhat. Ha viszony van akár viszonynak, akár jelenségnek vagy tüneménynek mellérendelve, a mellérendelt viszony neve: **másodrendű vagy másodlagos mellérendelés**.* Erre a mondatra például azt mondjuk: van benne egy elsőrendű vagy elsődleges következményes mellérendelés, amelyben az előzmény egy történet, a következmény pedig egy másodrendű vagy másodlagos kapcsolt mellérendelés.

Utólagos mellérendelés.

Lassúdjunk meg csak a történetnek egy másik pontján. Egyet ugrik a kép: öt perc múlva három, megint ugrik egyet a kép, látjuk az órarendet: hétfőn háromtól-négyig külön francia, legvégül a Pista kómikusan rémült grimásza következik. Szavakkal ezeket a képeket ezzel a két mondatral mesélhetjük el:

Öt perc múlva három, pedig a gépen még sok a javítani való. Pista rémült grimászt vág, háromtól négyig ugyanis külön francia van minden hétfőn.

Mind a két mondat ismerősünk már. Mellérendelés mind a kettő. Az első mondat két tagja közt ellentét van, a második két tagja között szerves kapcsolat. Az, ami feltűnő bennük, nem is ez. A szerepek vannak felcserélve, az az érdekes. Az a sok javítani való a gépen ott van Pista szeme előtt a maga valóságában, mint előzmény és azután pillant szórakozottan a falórára. Úgy illenék attól a fránya órától, hogy még ne mutasson sokat, ha a dolog ilyen sok, de nincs úgy, az óra könnyörtelenül megmutatja a pontos időt. Szakasztott ugyanez az eset a második mondatnál: nem a grimászból következik a franciaóra, hanem megfordítva, a hétfői külön franciaórából a grimász. Itt is utólag értesülünk az előzményről, amely aztán a következménynek magyarázatául szolgál: az órarend utólag megmagyarázza a grimászt.

Tanulság: *a mellérendelés nem mindig a történetek és jelenségek sorrendjében halad. Van utólagosan észrevett ellentét* (ennek neve **megszorítás** vagy **megengedés**) és *utólagos kapcsolat is* (a már ismert **kiegészítés** ilyen utólagosan észrevett kapcsolat) és *utólagosan megállapított szerves kapcsolat. Ez utóbbi a magyarázó mellérendelt mondat.*

A történések mellérendeléseinek összefoglalása.

Foglaljuk össze a mellérendelés eseteit. Mellérendelni akkor szoktunk beszédközben, ha nem tüneményekről vagy jelenségekről, hanem a közöttük levő viszonyról akarunk beszélni. Ilyenkor nem történetek vagy állapotok viszik előbbre a mesét, hanem viszonyok. Pistát p. o. nem két-két cselekedetéből ismertük meg jobban a történet folyamán ilyenkor, hanem hol az ellentétből, amely cselekedetei között megnyilvánult, hol abból a magyarázatból, amelyről utólag értesített bennünket az órarend, miután a grimászt már láttuk. Nem mindegy tehát, hogy pontot teszünk-e két azonos tartalmú mondat közé, vagy összeírjuk-e és vesszöt, pontosvesszöt, kettőspontot, esetleg mellérendelő viszonyzó, úgynevezett kötőszót teszünk közéjük. A külön írt mondatok külön-külön tüneményt vagy jelenséget mesélnek el nekünk, a mellérendelt mondatok azt a viszonyt hangsúlyozzák, amely két egymást követő történet, vagy állapot, vagy viszony között fenn-

áll. Ezt csak olyankor tehetjük, ha a viszonytal akarunk valamit tovább mesélni.

A mellérendelésben megadott viszony lehet esetleges és szerves. Az esetleges viszony is, a szerves viszony is lehet természetes vagy természetellenes. Valamennyinek az időbeli sorrendje lehet aztán még folytatólagos vagy utólagos.

A mellérendelés esetei tehát ezek:

Folytatólagos és utólagos kapcsolat, következményes, magyarázatos szerves kapcsolat, ellentét, utólagos ellentét, folytatólagos és utólagos vagylagosság.

Térbeli helyzetek időbeli mellérendelése (rámutatás).

Több ízben említettük, hogy a mellérendelés nemcsak műnemények, hanem jelenségek között is lehetséges. A mellérendelés mindig: mesél, egyformán pergeti le az állapotokat és az állapotváltozásokat is. Legfeljebb előbbi esetben nincs különbség a filmtekercs képsorozatának előbbi és későbbi filmkockái között, egyforma valamennyi.

Ilyen mondattal mesélhetnők el a jelenet legelejét. (Az üresen szaladó műhelyet ugyanis igazság szerint így raktározzuk el képzeletünkben): Ez egy műhely, senki sincsen benne.

A két kép a vásznon egybefolyik ugyan, de a szemünknek egymás mellé van rendelve a kettő, aszerint, ahogy kutatva végigsiklik tekintetünk a látóvalókon. Annyi mondattá bomlik, ahányfélőt egyszer-ször feliszik kíváncsiságunk belőle. A kíváncsiság kortyai szerint több-több mondat. Lehetne például három is, viszony, egy jelenség és egy magyarázatos viszony között így:

Ez egy műhely, egész üres: senki sincsen benne, csak egy rossz bicikli. Még a magyarázatot is egy utólagos ellentétes viszony szolgáltatja. Menjünk tehát vissza az első mondathoz: Ez egy műhely, senki sincsen benne. Ez (amit éppen magunk előtt látunk) egy műhely. Jelenség. Ennek a jelenségnek az a folytatása, hogy „benne“ sincsen senki. Abban a műhelyben sincsen senki, amely az előző mondatban előttünk volt. Ezt nehéz megérteni, de csak azért, mert nem rajzol, hanem letöröl a második kép valakit, akit természetesen odaképzelt az ember egy műhelybe; ha már van ez a műhely, biztosan „van“ is valaki benne, aki dolgozzék. Nohát ebben a műhelyben „sincsen“ senki. Ne törődjünk

tehát egy darabig a mesével, hanem rajzoljunk belé valakit vagy valamit, mondjuk így:

Ez egy műhely, egy rossz bicikli van benne.

Ugyanaz a mellérendelés ez, mint az előbbi, csak nem tagadás, hanem állítás formájában. Itt is két jelenség egymáshoz való viszonya közt van a természetes folytatás, azaz a kapcsolat. Itt azonban más a helyzet, mint a tünemények esetében volt. Ott azt láttuk, hogy az egyik történet a másiknak vagy utána következett, vagy vele egyidőben történt. Itt pedig a második jelenség az elsőhöz képest „benne” van. A rossz bicikli viszonya az a műhelyhez, hogy elébl csak a műhelyet magát láttam, most meg egy biciklit látok, de nem függetlenül az elébb látott jelenségtől, hanem az elébb látott jelenségben benne látom az utóbb felfedeztetet. *A jelenségek egymáshoz való viszonyát is hangsúlyozhatom tehát mellérendelés formájában s ilyenkor csak az a különbség a rendes időbeli mellérendelés és a térbeli mellérendelés között, hogy nem arról mesélek, hogy követi két történet egymást, hanem arról, milyen helyzetben van egyik jelenség a másikhoz képest: benne, rajta, nála, alatta, fölötte, mellette, előtte, mögötte, közötté vagy körülötte, vagy hogy van egyik a másiknak. Ez is olyankor fordul elő, mint a mellérendelés általában, ha a két jelenség térbeli helyzetét valamilyen okból hangsúlyozni szeretném, tehát nem az egyik, nem is a másik jelenséget rajzolom le külön-külön egy-egy mondatban, hanem az egyiknek a másikhoz való helyzetét szemléltetem.* (Szép példa: Ki kopog, mi kopog? Egy fekete holló, Nála meg a levél Vagy ahhoz hasonló?)

Allapotok térbeli mellérendelése (azonossági és birtokviszony).

Említettük már, hogy a jelenet megindulása, az üres műhellyel szaladó vászon voltaképpen nem egy mondatnak felel meg, hanem annyinak, ahány kortyban kíváncsi tekintetünk kiissza. Hiszen voltaképpen ez a magyarázata annak is, hogy aránylag olyan sokáig szalad a film vele üresen. Az előzmények és a következmények indokolják ezt, maga az éppen élénk rajzolódott kép nem nagyon.

Az előzmények például ilyenfajta mondatok kiszakítását is megengedik, mint ezek:

Ez egy műhely. (Ahán!)

Ez a műhely (hát) a Pista (annyit emlegetett) birodalma. (Amit itt látunk), itt minden — a Pistáé.

A Pista műhelye ez. De. Most nincs benne Pista. — Nincs benne senki. Üres.

És így tovább. A folytatást már ismerjük. Ezekből a képek-
ből sincs szükségünk valamennyire. Kettő azonban igen érde-
kes és új a számunkra. Ez a kettő:

Ez a műhely a Pista birodalma.

Itt minden a Pistáé.

Azt hiszem, senki sem tagadhatja, akinek volt valaha ilyen
műhelye, hogy ezt a műhelyet legfeljebb avatatlan szem láthatja
csak műhelynek. Nekünk valami egyéb is ez, mint műhely. Ne-
künk ez a műhely: birodalom. Egész kis külön világ, ahol mi va-
gyunk az urak. Odakinth mindenki nekünk parancsol, itt nem
parancsol nekünk senki, ellenkezőleg: mi vagyunk az urak. Na-
gyon jól megértjük Pistát, még akkor is, ha netalán a valóságban
nincs is ilyen műhelyünk. Mindegy, vágyainkban, ábrándjaink-
ban, álmainkban igenis van. És nemcsak műhely, ahol dolgo-
zunk, hanem birodalom is, ahol királyi, parancsnoki, diktatori
hajlandóságaink és képességeink uralkodnak.

Ez a műhely a Pista birodalma.

Itt is két jelenség jelenik meg egymás után, mint az imént.
Az imént a műhelyet egy rossz bicikli váltotta fel, most meg egy
birodalom. A rossz bicikli benne volt a műhelyben. Hát a biro-
dalom? Az is benne van. Sőt az van csak igazán benne. Olyan
alaposan, olyan egészen benne van, hogy egybeesik vele. Nem
látszik egyik a másiktól, de nem azért, mert talán mögötte van
a kisebbik a nagyobbiknak, hanem azért, mert **azonos** vele. A bi-
rodalom itt, ebben az esetben nem hegyek, tavak, folyók, rétek,
városok, falvak, tanyák, szántóföldek, gyárok, bányák összesége,
hanem: egy műhely. A műhely viszont nem egyszerű műhely
ebben a különleges esetben, hanem valóságos birodalom: a Pista
birodalma.

Hasonló a helyzet ebben a mondatban is: Itt minden a Pis-
táé. Ebben az esetben is egybeesik a két jelenség: a minden és
Pista. Különösen olyankor látszik ez meg, mikor Pista is jelen
van, itt időzik, mint tulajdonos a holmijai között. Sok lim-lom
hever itt egymás hegyén-hátán, többek között mindenféle rejtet-
mes rendeltetésű srófszögek és egyéb ócskavas-szerű, zsibvásárra
kívánczó vasdarabok. Más, ha az illet látná odakint a porban,
unottan rúgná féjre, mint használhatatlant, itt sem törődne sokat
velök, itt látva őket egyrakáson. Pista? Pista szeretettel vesz egyet-

egyét a kezébe, próbálgatja, igazgatja, dörzsöli, még meg is olajozza egyiket-másikat. Mit dédelget ilyenkor? Az ócskavasat? Bajosan. A hasznos tárgyat? Még azt sem, némelyik félesztendeje hányódik itt a többi közt, nem való semmire, csak szaporítja a többi számát. Mit gyűjt, mit gondoz hát Pista ilyenkor? Az **övét**.

A közöttük levő viszonyt. Ha nem az övé volna, talán ő is odébrúgná, ő sem sokra becsülné, kicsit törődne vele. De itt minden az övé. Nem ő, nem azonos velük, mint az imént a műhely a birodalommal, csak **hozzája tartoznak**. Mindennek ő a gazdája itt, a **birtokosa**. Minden az ő vagyona, az ő **birtoka** viszont.

A birodalom és a műhely egybeesnek, Pista és minden, ami itt van, összetartoznak. Helyzetük hasonlít a jelenségek általános helyzetéhez, ahol egyik a másiknak benne van, vagy legalább is a közelében van. Hasonlít ez a két helyzet az általános helyzethez, csak szervezesebb amazoknál.

Ezt tudva, most már körülbelül tisztában lehetünk a jelenségek viszonyával, vagy helyzetével. *Úgy, amint a tünetények viszonya, a jelenségek helyzete is lehet szerves vagy esetleges. Mind a két esetben lehet: külső vagy belső. És valamennyi lehet: természetes vagy különleges.*

Ez az utóbbi talán még nem elég világos. De rögtön azzá válik, ha meggondoljuk: milyen természetes egységben esik egybe a műhely és a birodalom és milyen különleges egység van Pista és az ócskavas között. A műhely és a birodalom: egy, önmagával azonos. Nincs külön műhely és külön birodalom: egy ez a kettő. Máskép áll a helyzet az ócskavas és Pista esetében. Az ócskavas és Pista: kettő, az ócskavas nem azonos Pistával, csak jelenti Pistát, idők folytán összenőttek, eggyé lettek, azt szoktuk mondani: azonosultak. Tagadhatatlan az egység közöttük, de nem természetes. Éppen ezért kapott külön nevet is: összetartozás viszonya, **birtokviszony** az egymáshoz való helyzetük. Az összes térbeli jelenségek egymáshoz képest tehát a következő helyzetben lehetnek:

Szerves, belső, természetes viszony: azonosság.

Szerves, külső, különleges viszony: összetartozás.

Esetleges, belső, természetes viszony: benne.

Esetleges, belső, különleges viszony: rajta.

Esetleges, külső, természetes viszony: nála.

Esetleges, külső, különleges viszony: a többi (alatta, felette, közötté, mellette, előtte, utána, mögötte, körötte stb.).

Alárendelés.

(Az alárendelt állapot. — Állapotok mellérendelése formailag alárendelés. — Állítmánykiegészítő, jelző és értelmező; egyszerű és összetett mondatok.)

Az alárendelt állapot.

Az is jelenség, mikor azzal szaladt a film, hogy a műhely üres. Éppen olyan jelenség, mint mikor úgy látom, hogy a műhely voltaképpen birodalom. Az, hogy valami birodalom és az, hogy valami üres, egyformán van, egyik sem történik. Vajjon az, hogy üres, csakugyan azonos a műhellyel?

Első pillanatra hajlandó volnék ráhagyni, hogy: igen. Hiszen épúgy a műhely üres is, mint ahogy a műhely birodalom is. De aztán, mikor meg akarom fordítani a dolgot, kiderül a nagy-nagy különbség. A műhely birodalom és a birodalom műhely, ez lehet, ez igaz. A műhely üres, de az üres — az nem műhely, mert ilyen, hogy üres, nincs is. Mindig valami üres. Itt a műhely üres.

Hogy lehet ez?

Úgy lehet, hogy mikor az üres műhelyt néztem, nem két képet néztem egymáshoz képest, csak egyet — egymagában. Mikor pedig birodalomnak láttam a műhelyt, voltaképpen két képet futtattam el egymás után a szemeim előtt. Előbb a műhellyel szaladt a film egy darabig, aztán egy másik kép váltotta fel ezt a képet. Ezen a másik képen egy birodalom szaladt a vásznon a szemem láttára. Egy hatalmas, független, boldog birodalom: a Pistáé. Csak éppen hogy azonos volt ez a két kép: a műhely és a birodalom. Nem azt hangsúlyoztam, hogy ez a két történet természetesen folytatódik (azért is folyik egybe), hanem azt, hogy ez a két jelenség egybeesik (azért is látszik azonosnak). A másik esetben pedig elejétől végig üresnek láttam a műhelyt. Az első esetben: mellérendeltem a két jelenséget, a másik esetben alárendeltem egyiket a másiknak. Az első esetben két képet láttam, a másodikon egyet. Az első esetben csak egybefolyt a két kép, a másodikon kezdettől fogva egy volt.

Állapotok mellérendelése, formailag alárendelés.

Ez a műhely a Pista birodalma.

Ez a műhely üres.

Pista megjelenik a műhelyben és megjavítja a biciklit.

A három mondat háromféle. Látszólag a két első hasonlít egymáshoz, hiszen mindegyikben „ez a műhely“ az alanyi rész, az állítmányi rész pedig egy-egy jelenség. Egyik mondatban „üres“ ez a műhely, a másikban a „Pista birodalmá“-val azonos. Ez azonban csak látszólag van így. Valójában az első mondatban az állítmányi rész külön kép és mellé van rendelve az alanyi rüsznek, a második mondatban ellenben alárendeléssel van dolgunk.

Mi okozta azt, hogy a valóság nem egyezik a látszattal? Tudjuk már: az, hogy a két kép egybefolyik s olyan, mintha egyetlen kép volna.

Könnyű kitalálni, hogy miért.

Emlékezhettek még a különbségre a műhely üressége és a Pista biciklijavitása között. Az egyik változatlan állapot volt, a másik állapotváltozás, azaz történet. Egyik jelenség, másik tüneemény. A filmtekercsen a jelenség filmkockái egyformák maradtak, a tüneeményei nem. Ugyanez történt most is.

Történetek időbeli mellérendelése alkalmából a változás miatt észre lehet venni, hogy két képről van szó, állapotok térbeli mellérendelése alkalmából nem. Az egymás mellé rendelt jelenségek egybefolyznak egy képpé, helyesebben egy rajzzá. Csak az mutatja a mellérendelést, hogy két önálló jelenség viszonyul egymáshoz az egy képen. Üres állapot nincs önállóan, mindig valami, tehát egy másik jelenség üres, birodalom ellenben lehet ugyan egy műhely is, de azonkívül teljesen önállóan is elképzelhető a birodalom.

Állítmánykiegészítő, jelző és értelmező; egyszerű és összetett mondatok.

Ez az új tanulság módosíttatja velünk eddigi tanulságainkat. Úgy láttuk eddig, kétfélek a mondatok: mellérendelések vagy alárendelések. Ez igaz, de mostantól kezdve hangsúlyoznunk kell, hogy a mellérendelés és az alárendelés nem jellemző a mondatra formailag. Azt, hogy alárendelésről vagy mellérendelésről van-e szó adott helyzetben, mindig csak a mondat tartalmából lehet megtudni. Formai szempontból az eddig megfigyelt esetekből a következő csoportokat különböztethetjük meg:

Vannak olyan mondatok, amelyek csak két főmondatrészből, alanyból és állítmányból állanak. Ez nem azt jelenti, hogy két szóból állanak, mert úgy az alanyi, mint az állítmányi rész egyformán lehet kifejezés, tehát maga is több szóból, néha mondatokból álló bonyolult, összetett rajzú alkotóeleme a mondatnak,

hanem azt jelenti, hogy a mondat mint mese csak az alany rajzának és a mondat meséjének egymáshoz képest való viszonyításából áll. Az ilyen mondat neve: egyszerű tömondat.

Az időbeli egymásmellérendelések, még pedig úgy a történetek folytatásos vagy kiegészítéses, mint a helyzetek rámutatásos egymás mellé rendelésének a neve formai szempontból összetett mondat, mert ezekben a két egymáshoz viszonyított állapot vagy történet külön-külön mondatformájú, vagyis nem alanyhoz viszonyított rajz, hanem állítmányhoz viszonyított mese.

Már most megállapodhatunk abban, hogy minden olyan mondat, amelyben az alany és állítmány alapviszonyán belül még valamilyen rész mondatformában szerepel, összetett mondat, minden olyan mondat pedig, amelyben az alanyon és állítmányon kívül csak egy vagy több kifejezés szerepel: egyszerű mondat, illetőleg, mivel az alany és állítmány mellett előforduló mondatrész neve: bővítmény, az ilyen egyszerű mondat neve: egyszerű bővített mondat.

Egyszerű mondatok.

A műhely üres.

Pista megjavítja a biciklit.

Ez a műhely a Pista birodalma.

Itt minden a Pistáé.

Ezek közül a mondatok közül a legvásznonrakívánkozóbb feltétlenül az, hogy Pista megjavítja a biciklit. Természetesen. A filmpergetés is időbeli tünemény, a biciklijavítás is. Mind a kettő történet. *A mondatokban az alapviszony az, mikor egy jelenség megváltoztatja az eredeti állapotát, vagyis történik vele valami. A jelenség: alanyi rész, állapotváltozása tünemény: állítmányi rész. Az egyszerű mondat mindig egy kép, tehát egy alárendelés, az alany alá van rendelve az állítmánynak, az a fontos, ami leperog.*

A mondat addig tart, míg a lepergésre figyelünk. A vége egy rajz. A rajz: az alany, mert az alany a jelenség, csak azt lehet lerajzolni. Mikor már az alany érdekelt bennünket, akkor már megfordult a kocka: most is megmaradt az alárendelés, de most az állítmány van alárendelve az alanynak. A mondatból kifejezés lett. A vásznon az a történet pergett le előttem, ahogy Pista megjavítja a biciklit. A képen a biciklijavító Pista van rajta, őreá figyelek, nem arra, hogy javít.

A műhely üres. Ugyanaz az eset, azzal a különbséggel, hogy „üres“ állapot, nem történet. (Egyformák a filmtekercs filmkockái, változatlan az alany állapota.) Ha állapot az állítmány, neve megkülönböztetésül nem állítmány, hanem **állítmánykiegészítő**. Ne törjétek rajta a fejeteket, hogy miért. Magyar ember nehezen is találhatná ki az okát. Latin, német, francia, olasz, angol stb. mondatokban az üres mellett ott van az állapotot jelentő állítmány is, az, hogy van. Üres állapotban van. Est, ist, est, e, is. Ezeket „egészíti ki“ az állapot milyenségét jelentő állítmánykiegészítő.

Említettük már, hogy úgy az állítmányos, mint az állítmánykiegészítő mondat csak addig maradhat mondatformájú, míg új a képzetünk számára, míg tehát az állítmány lepergése érdekel bennünket. Mihelyt az alany rajza felé fordul a figyelmünk, másodrendű fontosságú lesz az állítmány s a mondatforma kifejezésformává alakul. Mihelyt tehát nem az érdekel bennünket, hogy: ni, üres, ni. biciklit javítanak, hanem az, hogy: ni, műhely, ni, Pista, ni a szóbanforgó két mondatot így fogjuk látni:

Az üres műhely.

A biciklijavító Pista.

*A kifejezésekben az állítmányt is, az állítmánykiegészítőt is **jelzőnek** nevezzük, mert a jelző közelebből „jelzi“, milyen az a valaki vagy valami, akinek, vagy amelynek a rajzát belső látásunk elé idézte a kifejezés. Magát a kifejezést **jelzős kifejezésnek** nevezzük ilyenkor. Jól jegyezzük meg: a jelző nem mondatrész, hanem egy kifejezésnek a része s csak a kifejezés valamelyik része a mondatnak. A jelző tehát másodlagos mondatrész.*

Ez a műhely a Pista birodalma.

Ez a műhely a Pistáé.

Mind a két mondat mellérendelés, jelenségek egymás mellé rendelése. Azonossági viszony az egyik, *birtokviszony* a másik. Az európai indogermán nyelvekben ilyenkor sem hiányozhatik a „létige“, annak kifejezésére, hogy a szóbanforgó viszony fennáll, van. *Formailag* tehát ezek is *állítmánykiegészítő*s egyszerű mondatok. Az alárendelt állítmánykiegészítők mellett, megkülönböztetésül ezeket **mellérendelt állítmánykiegészítő**knek nevezzük. Az azonossági viszonyt **faji állítmánykiegészítő**nek, a birtokviszonyt **birtokviszonyú mellérendelt állítmánykiegészítő**nek.

Kifejezésben megint az alanyok érdekelnek bennünket, tehát mind a két esetben a műhely. Képzeljétek el Pista édesapját, aki kinyitja az ajtót és széles kézmozdulattal bemutat:

Ime, a műhely, a Pista birodalma.

Ime, a Pista műhelye.

Kifejezésben az azonossági viszonyból értelmező lett (ezt mindig vesszővel kell elválasztani a volt alanytól), a birtokviszonyból pedig birtokos jelző.

Összetett mondatok.

Eddigi tanulságaink szerint a mellérendelt mondatok tartoznak ide, a folytatásos és kiegészítéses történetek és a rámutatós állapotok, illetőleg térbeli helyzetek. Ennek a kétféleségnek a felismerése nagyon könnyű. Hiszen nyilvánvaló, hogy, ha a következmény úgy folytatja az előzményt: azután meg, akkor meg, időben következik utána, ha viszont így folytatja: rajta meg vagy nála meg, akkor térben helyezkedik el hozzá képest így vagy amúgy.

Úgy figyeltük meg mostanáig a nyelv életét, hogy beszéd közben nincsen megállás vagy pihenés, hanem egymást váltják szünet nélkül a rajz és a mese. A mondat nem megpihen, hanem kifejezéssé válik: meséből rajzzá lesz. Ez a nyelvbeli jelenség feljogosít és elkötelez bennünket arra, hogy az összetett mondatokat is vizsgálódásunk tárgyává tegyük ebből a szempontból. A mese, tudjuk már, viszonyítás: két valaminek a képzeletünk elé varázslása egymáshoz képest. De a mese viszont formailag: mondat. A mondat, az alany és állítmány viszonya, kifejezéssé válik, mihelyt mint mondatforma lepergett. Vajjon mi lesz a mellérendelt összetett mondatokból, ha a köztük lévő viszony lepergett?

A mondat szerkezete.

Alárendelt mondatrész, vagy bővítmény.

Határozó, határozórendszer.

(Hogy lesz a mellérendelés egyik tagjából alárendelés? A bővítmény. A határozó. A határozórendszer. — Egyidejű és nem egyidejű határozók. — A hely- és időhatározók. — A szerves összefüggés időhatározói: idő-, cél-, módhatározó. — A szerves összefüggés helyhatározói: képes határozók. Állapothatározó. — A képes irányhatározó vagy részes határozó. — A határozó határozója.)

A bővítmény. A határozó. A határozórendszer.

Idézzük emlékünke még egyszer a filmen lepergett jelenetet. Hogy is kezdődött csak?

Érdekes. Most, hogy másodízben pergetem le képzeletben a filmet, valahogy megrövidült. Az első kép például mái nem a műhely, hanem mindjárt ez: Pista megjelenik a műhelyében és megjavítja a biciklijét. Eközben eltelik az idő s ő ezt munka köz-

ben rémulten észre is veszi, de azért nem nyugszik addig, míg egészen rendbe nem hozza a gépet. Akkor aztán felpattan rá és elkarikázik rajta.

Hogy lehet ez? Egyszerű a magyarázata. Mikor először látam a filmet, minden egyes részletét le kellett pergetnem, hogy megjegyezhessem. Külön a jelenségeket, a tüneményeket és külön a viszonyokat is. Beszéd közben az új és fontos dolgokat mesélni kell, csak az ismerős és mellékes dolgokat szabad rajzolni.

Másodízben azonban már meggyorsul a mese, mert csak az igazán új és nagyon fontos dolgokat mesélem el mondatokban. A többit ismertnek és mellékesnek veszem s nem mondatokat mesélek, hanem kifejezéseket rajzolok róluk. Sok mindent alárendeltek, amit először még jónak láttam mellérendelni.

Most például, hogy másodízben látom, nem érdekel külön a műhely, külön az, hogy benne jelenik meg biciklijavítani Pista. Csak Pista érdekel. Csak róla mesélek hát. A műhelyet megemlíttem ugyan, tekintettel arra, hogy az előzményben annyit emlegették Pistával kapcsolatban, mint reánézve jellemző körülményt. De nem mondom róla két külön mondatot. Még csak nem is rendelem egymás mellé a műhelyet és benne Pistát. Egyszerűen alárendelem a műhelyet és a Pista bennlétét a Pista megjelenésének s így beszélek róla: Pista megjelenik a műhelyében.

Ne feledjük tehát: ezt a kifejezést, hogy Pista „a műhelyben“ jelenik meg, csak akkor mondhatom, ha feltételezem, hogy az, aki hallgat, már tudja, hogy

a) van valahol a házban, talán a felszerben egy műhely,

b) ez a műhely a Pistáé.

c) Ez a műhely valóságban vagy képzeletben előttünk áll, benne meg ott van Pista is.

d) Ezzel a műhelyben lévő Pistával most az a fontos és új dolog történik, hogy megjelenik és biciklit javít.

Jól értjük meg, ha igazán ez a legelső kép, akkor már ott van a műhely a képen a történet kezdetén. A műhely mindenestre előzmény. Vagy úgy előzmény, hogy a „műhelyben“ és az jön utána, hogy Pista megjelenik és javít s ebben az esetben Pista valahogy kívülről érkezik, vagy úgy, hogy nem Pistát látom, hanem „Pistát a műhelyben“ s akkor úgy kezdődik a kép, mintha folytatódnék s mi érkeznénk valahonnan máshonnan. A műhely azonban mindkét esetben előzmény. Az is előzmény, hogy Pista benne van. Csak nem fontos. Alá van rendelve a következ-

ménynek, hogy megjelenik és javít. A vásznon egyszerre csupán egy valami pereghet, ez az egy valami ebben az esetben a Pista megjelenése és munkához látása. A műhely most mellékes, mert ismert, magától értetődő valami. Az, aki javít, legtöbbször a műhelyben van ez alatt az idő alatt. Pista is ott van. Természetesen csak most van ez így, hogy másodszor látom a jelenetet.

*Ha az időbeli (folytatásos, kiegészítéses, vagy rámutatásos) mellérendelés valamelyik tagját alárendelem a másikkal, mondatrészt lesz belőle. Ennek a mondatrésznek a neve: **határozó**. A határozó tehát tulajdonképpen alárendelt viszony. Annyi határozó lehetséges, ahányféle viszony; a határozó viszonyokat a mellérendelésekből ismerhetjük és különböztethetjük meg legtanulságosabban.*

Egyidejű és nem-egyidejű határozók.

Az imént szavakkal elmeséltük, mi pergett le a filmen. Egyik mondatunk így hangzott:

Pista nem nyugszik addig, míg egészen rendbe nem hozza a gépét.

Ismerkedjünk meg ezzel a mondattal.

Az gondolhatná valaki, aki nem ismeri Pistát, hogy ez a nagy tevékenységi láz, amelyben most dolgozik, csak szalmaláng nála. Ha megunja, vagy kifog rajta a dolog, vagy ha nem ér rá: otthagya mindent félbe-szerbe. Az illető téved. Nem jó fogalma van Pista felől. Hibás képet rajzolt róla és őriz az emlékezetében. Töröljük le azt a hibás képet, mintha Pista dolgavégezetlen összetenné a kezét vagy lógázná a lábát. Nem olyan legény ő. Ezért tagadó a mondatunk. Mostantól kezdve azonban ezzel ne törődjünk, nézzük úgy, mint állítást, tudva, hogy az ellenkezője az igaz.

A mondatom filmjén Pista megnyugvásának, elpihenésének a története pereg. Ez a történet azonban csak egy másik történet után fog bekövetkezni. Ez a történet fontosabb nekem, mint a másik, mert ez folytatja a megelőzőt, hogy t. i. Pista észrevette a késést és ugyanez készíti elő a következőt, hogy felpattan a gépre. Ha hamarabb megnyugodnék, gyalog indulna el, hiszen eltelt az idő, vagy nem ülhetne egyáltalában biciklire, hiszen a gépe még nincs összeállítva. Ez a történet tehát a fontosabb, de van egy előzménye s ezt is el kellett mesélnem, ha nem is mellérendelve emennek. Mellérendelt formában így hangzanék a két mondat:

Pista előbb egészen rendbehozza a gépét és csak azután nyugszik meg.

Az előbbi határozó („a műhelyben“) mellérendelő formában így hangzott:

Itt a műhely, benne meg Pista.

Nincs más különbség köztük, mint ami mellérendeléses formában volt. Amott az előidejűség, emitt a kiegészítés, tehát az egyidejűség. Pista az egész idő alatt bent volt a műhelyben, miközben megjelent és biciklit javított, meg ellenben csak azután nyugodott, mikor a gép egész rendbehozatala befejeződött volt.

A határozók, épügy, mint a mellérendelt mondatok, kétfélék lehetnek: egyidejűek vagy egymást követők. Az egyidejű határozók neve: folyamatos határozó. A nem-egyidejű határozó vagy volt előzmény vagy leendő következmény. Az egyiknek a neve eredethatározó, mert a tulajdonképeni alany állítmánya csak akkor kezdődik, amikor az előzményben megadott viszony már elmuljt, a másiknak a neve véghatározó, mert az alany állítmánya akkor ér véget, mikor a határozó viszony beáll. Példánkban a bicikli rendbehozatala véghatározó, mert a Pista megnyugvása abban a pillanatban lesz teljes, mikor a gép egészen rendbejött.

Hely- és időhatározók.

Pista a műhelyben megjavítja a biciklit; munka közben rémülten veszi észre, hogy eltelt az idő.

Mind a két mondatban van egy-egy határozó mondatrészt. Ez a két határozó egy másik szempontból érdemes a megfigyelésre. Mind a kettő folyamatos határozó, hiszen Pista biciklijavítás közben állandóan ott van a műhelyben, az idő telését is az alatt veszi észre, miközben munkálkodik. Egészen pontosan úgy áll a dolog, hogy ő munkálkodik, aztán egyszer csak felnéz az órára, utána megint munkálkodik. Ez az észrevétel egy pillanat műve s ez a pillanat közben telik el, előtte is, utána is munka van. A „munka köze“ és az „észrevétel“ egyidejűek.

Ebben tehát a két határozó megegyezik. Miben különbözik mégis a kettő?

Már megmondtuk. Az egyik szerint Pista *van* a műhelyben biciklijavítás közben, a másik szerint az észrevétel *történik* munka közben. A műhely az a hely, amelyben Pista benn van, míg javít, a munka köze az az idő, amely alatt az észrevétel hirtelen végbe-

megy. A műhely is, Pista is: térbeli jelenségek, a munka köze és az észrevétel is: időbeli tünemények.

A határozók tehát *aszerint is kétfélék, hogy térbeli vagy időbeli viszonyok alárendelését fejezik-e ki. Az alárendelt térbeli viszony neve: helyhatározó, az alárendelt időbeli viszony neve: időhatározó.* Példáink pontos meghatározása ezek szerint: az egyik folyamatos helyhatározó, a másik folyamatos időhatározó Pista megnyugvásának a határozója pedig vég-időhatározó volt.

A szerves összefüggések időhatározói, ok, cél, módhatározó.

Pista megnyugvásának és a gép teljes kijavításának a viszonya mellérendelésben esetleges természetes előzmény és következmény. A hely- és időhatározók mind ilyenek. *Alá lehet azonban rendelni a szerves, belső összefüggések viszonyait is, ha már ismereteseek, vagy nem nagyon fontosak.*

Gondoljunk Pista grimászára és e grimász utólagos magyarázatára. Tegyük fel, hogy bennünket csak a grimász érdekel. Hogy mesélünk akkor?

Ezt mondjuk: Pista azért vág olyan rémült grimászt, mert észrevette, hogy eljárt az idő.

Még rövidebben: Pista a késés miatt fél.

Az előzmény itt szerves, Pista észrevételének nemcsak „utána“ következik a grimász, hanem „belőle“ következik. *Az alárendelt szerves előzmény mindig oka annak, ami következik. Az alárendelt szerves előzmény neve: okhatározó.*

A következmény és a kísérő körülmény szintén lehet szerves és szintén lehet alárendelve. Pista például rémülten veszi észre, hogy elkésett s ez azt jelenti, hogy miközben a késést felfedezi és megállapítja, az egész idő alatt rémület fogja el. Észrevétele és rémülete egyidejűek, kiegészítik egymást, még pedig szervesen. Azért rémült, mert észrevette a késést. *Az alárendelt szerves egyidejűség mindig a módját adja meg a történetnek, épen azért a neve: módhatározó.*

Azt is láttuk már, hogy Pista minden áron el akar készülni a biciklijavítással, épen ezért lázasan dolgozik. Mondatban erről így mesélnénk: Pista azért dolgozik olyan buzgón, hogy idejében elkészüljön. Itt a következmény van alárendelve az előzménynek. Pista buzgó munkálkodása abban a pillanatban fog megszűnni, mikor elkészül. A következmény itt szerves, mert az idejében elkészülés nemcsak utána következik a buzgón munkálkodásnak, hanem

belőle következnek. Azt szoktuk mondani: ez a célja a történetnek. Ebből a célból munkálkodik buzgón Pista: hogy idejében elkészüljön. *Az alárendelt szerves következmény neve célhatározó.*

A szerves összefüggés helyhatározói: képes határozók.

Pista bemegy a műhelybe és ott buzgón dolgozik, hogy idejében elkészüljön.

Ez a mondat mellérendelés, még pedig kapcsolatos. A műhelybemenésnek természetes folytatása a buzgó dolog. De nem ez a legérdekesebb észrevenni való ezen a mondaton, hanem a két egymás mellé rendelt mondat egy-egy véghatározója. A Pista bemenésének épúgy véghatározója a műhely, mint ottani buzgó munkálkodásának az idejében elkészülés. Az egyik helyhatározó, a másik időhatározó, helyesebben célhatározó. A műhely azért helyhatározó mert a bemenetel végén van ez a kép: Pista a műhelyben, tehát az alany akkor kerül a határozóval helyzeti viszonyba, mikor már nem megy, mert ott van. A másik azért időhatározó, mert nem Pista kerül helyzeti viszonyba az állítmánnyal elmesélt történet végén, hanem az állítmány-történet és a határozó-történet fejeződnek be egyidejűleg. Az idejében elkészülés véget vet a buzgó munkának.

A két véghatározó mégis különbözik egymástól. Pista és a műhely helyzete elejétől végig valóságos helyzet. Pistának az ebédlőben fel kell kelnie az asztal mellől, keresztül kell haladnia a szobán, tornácon, le kell jönnie a lépcsőn, végigsétálnia a kerten és az udvaron, be kell lépnie a felszer ajtaján és akkor ténylegesen ott van a műhelyben. Az idejében elkészülés nem ilyen valóságos idő. Nem öt vagy tíz perc, mint ahogy a műhelybe menés útja akár centiméterrel is meg volna mérhető. Nem órával mérhető idő, hanem kifejezetten a buzgó munkától függő idő. Ha elég buzgón dolgozik Pista, elkészülhet idejében, ha nem dolgozik elég buzgón, el fog késni. Készüljön el idejében és ha megteszi, ha meg bírja tenni, akkor, de csak akkor: buzgón dolgozott.

Ez az idő annyira nem „igazi“ idő, hogy, mi már azt is tudjuk, nem fog egybeesni az igazi idővel. Az óralapon a percmutatató túljut a tizenkettősen, mire Pista biciklire pattanhat. Ábránd, álom, kép ez az idő a valósághoz képest. A buzgó munka ideje, nem az iskolábemenésé. Ha a munka csakugyan buzgó, akkor nem telik el több idő a szükségesnél még abban az eset-

ben sem, ha Pista azért az iskolából mégis elkésett. Azért Pista mégis „idejében“ elkészült. „A maga idejében“ elvégezte a munkáját. „Buzgón“ dolgozott. A lehető leggyorsabban és legügyesebben.

Ebből a példából azt tanuljuk meg, hogy *a belső, szerves viszonyt alárendelő határozók hely- és időhatározók ugyan, de a hely és idő, melyet megadnak, nem valóságos, kézzelfogható, szemmel látható, hanem csak képzeletben levő hely és idő. Épen azért az ilyen határozók neve: képes határozó.*

A grimász után például Pista munkálkodásából kiszakíthatnánk egy ilyen képet:

Félelmében lázasan kezdett el dolgozni.

A félelem elfogja az embert. Bekeríti, eltakarja, olyan a félelem, mint a tejfehér sűrű köd: körülveszi az útonjárót az is, egyszer csak benne van. Úgy benne van az ember a félelmében, mint a ködben, csak épen hogy képzeletünkben van így benne a félelmében. Ahogy az ember másképp halad a ködben, mint tiszta időben, úgy cselekszik másképp az ember, ha félelmében cselekszik, mint egyébkor. Képes bennelétel ez egy képes helyhez, egy nem testi, hanem lelki állapothoz képest. **A képes folyamatos helyhatározó neve: állapothatározó.** *A képes eredet-helyhatározóknak nincs külön nevük, a képes véghatározók közül is csak egy fajtának van, annak, amellyel épen most fogunk megismerkedni.*

A képes irányhatározó vagy részes határozó.

Beszéljünk egy kicsit a bicikliről. Sokat emlegettük eddig is, de még mindig keveset tudunk róla.

Mikor első pillantásunk ráesett, oda volt támasztva a satúpadnak. Aztán bejött Pista, megvizsgálta, megjavította és elkarikázott rajta. Ezért aztán több ízben úgy emlegettük, mint az ő saját biciklijét. Ez azonban tévedés. Az előzményekből tudjuk, hogy a bicikli nem az övé, hanem legkedvesebb barátjái és iskolatársái, Palié. Pali jó fiú és jó diák, de nem tartozik sem a különösebben ügyes gyermekek, sem a különösebben ügyes biciklisták közé. Ma reggel is nekimentek a biciklijének, belefördítették az árokba, maga Pali is megütötte magát alaposan. A bicikli meg egészen odalett. Megsajnálta Pista a barátját, megígérte, hogy rendbehozza a gépet. Hát most aztán szavának állott. Pali is különfranciás, Pista most odaindult. Óra végén visz-

szaadja Palinak a biciklit. Neki dolgozott az imént olyan szorgalmasan.

Most már többet tudunk. Válasszunk ki két képet az imént látottak közül és vizsgáljuk meg alaposan mind a kettőt. Ez a két kép szavakkal elmesélve így hangzik:

Délben Pista a biciklit a satúpadnak támasztotta.

Óra után Pista a biciklit visszaadja Palinak.

Azért válsztottuk ki ezt a két képet, mert ez a két kép látószólag nagyon egyforma. Egyik délben, másik óra után történik, mindakettőnek alá van tehát rendelve egy-egy időviszony. Az odatámasztás pillanatával egyidejű a déli idő, a visszaadás pedig abban az időben megy majd végbe, amely a külön francia, az „óra“ után következik. Mind a kettő folyamatos időhatározó. A két mondat egyébként egyaránt Pistáról mesél. A bicikli odatámasztása, illetőleg visszaadása a mese tartalma. Az egyik esetben a satúpadhoz, a másikban Palihoz kerül a bicikli a jelenet végén. Mind a kettő vég-hely-határozó.

Mégsem egyforma a kettő. A satúpad valóságos véghelyhatározója a bicikli odatámasztásának, Pali ellenben csak képes vég-határozója a bicikli visszaadásának. Különösen akkor válik ez nyilvánvalóvá, ha még egy harmadik képet is emlékezetünkbe idézünk.

Pista meg is Palinak javította, vissza is Palinak adta a biciklit.

Most, mielőtt ezt a két képes határozót kezdenők vizsgálni, nézzük meg a „neki“ viszonyt valóságos állapotában. Nekitámaszkodunk, nekiszaladunk, nekivágunk, nekimegyünk, nekiállítunk valaminek: az a valami mindig ott van előttünk már előre, úgy, hogy irányt vehetünk és irányt is veszünk felé. A „neki“ viszony épen úgy válik vég-határozóvá, hogy az előre látott és vett irány felé elindul a történet és addig tart, míg az irány végpontját, célunkat el nem értük. Nekimegyünk vagy nekivágunk a hegynek s mikor már ott vagyunk a hegynél, vagy a hegyen, akkor megállunk: nem megyünk tovább. A „neki“ viszony alárendelése tehát vég-határozó, de pontosan: irányhatározó. Azzal, hogy előre megadja a célpontot, előre megszabja az irányt is, amerre haladni kell, hogy a célpontot elérjük vagy megközelítsük.

Ha ez a valóságos helyhatározónál így van, így kell lennie a képes határozónál is. Pali a javításnak is, a visszaadásnak is képes iránya. Igaz-e ez vajjon?

Igaz. Meglátszik Pista egész viselkedéséből, hogy mindazt, amit javításközben és visszaadás közben csinál, Pali felé, Pali irányában, Palinak, a jóbarátnak csinálja. Ott lebeg előtte képzeletben a végcél: Palinak biciklije van, újra hibátlan, használható biciklije.

Olyan ez a kép Pista előtt, mint a világítótorony a viharos tengeren imbolygó hajónak: neki kormányozza, minth a kormányos a hajót. Ahogy a hullámok hiába térítik ki, újra nekimegy, úgy dacol Pista is az akadályokkal, csakhogy Palinak újra biciklije lehessen. Nem törődik az idővel, megháromszorozza erejét, ügyességét, kitartását, gyorsaságát; ha az övé volna a bicikli, félbeszerbe hagyná és rohanna órára, magának nem tenné meg ezt a szíveséget, hogy leszidassa magát, sőt talán még igazolatlan órát is „fogjon“, lecsapná a francia kulcsot azzal a tervvel, hogy majd óra után folytatja. Igen, de ő Palinak javítja a biciklit s Pali most várja őt, a külön francián. A javításnak is, a visszaadásnak is ott a képes meg a valóságos iránya a külön francián: Pali. Ennek az iránynak kormányozza tehát Pista a javítást is, a visszaadást is: késedelem árán is megjavítja a biciklit, felpattan rá és képes értelemben is, valósággal is az iskola felé, Palinak irányítja. **A képes irányhatározó neve: részes határozó.** Példánkon úgy magyarázhatnók ezt, hogy Pali a végén „részesül“ a bicikliben, melyet Pista neki javított és neki adott vissza.

Most már általánosságban ismerjük a határozókat. Csak egészen röviden azt szeretnénk még megemlíteni, hogy a módhatározók különösen sokfélék. Akármilyen sokfélék azonban, jellemző sajátosságuk; belső, szerves egyidejűség, lépéstartás a főtörténet állítmányával. Ha például tollal, ceruzával, írógéppel írok levelet, az én levélírással egyidejűleg levelet ír a toll, a ceruza és az írógép is s minden esetben szervesen lesz más-más az én írásom is. Az én írásom és a toll, a ceruza, az írógép írása elválaszthatatlanok egymástól: együtt írunk. És másképen írunk együtt én és a toll, én és a ceruza, én és az írógép. Ha egész délután írok, az, hogy írok és az egész délután egyidejűleg történik, illetőleg folyik le, telik el és ér véget. Ebben a tekintetben tehát a „tollal“ is, „egész délután“ is folyamatos időhatározók. Mindazonáltal könnyű belátni, mennyivel esetlegesebb, lazább, szervetlenebb „egész délután“ esetében az egyidejűség, mint az előbbi esetekben.

A határozó határozója.

Aki a határozórendszer belső tulajdonságait jól megfigyelte, annak magától értetődő lenne, de azért a teljesség és a gyengébbek kedvéért megemlítjük még a határozókkal kapcsolatban azt is, hogy a határozó nem mindig az állítmányhoz képest van viszonyítva. Ha például én „nagyon ügyesen“ hegedülök, akkor az ügyességem módja a nagy, és a hegedülésem módja ügyes, illetőleg nagyon ügyes, tehát a „nagyon“ az „ügyesen“ határozója s csak az „ügyesen“ az állítmányé. Vannak tehát összetett, **alárendelt határozók** is. Idetartoznak az összetett határozó viszonzyszók (-hoz képest, -től kezdve, -nál fogva, -on keresztül stb.) mind.

Alárendelt kifejezésrész.

a) Az állítmány tárgya.

(A tárgy. — Alanytalan mondatok. — Az (indogermán) közelebbi és távolabbi tárgy. — A szenvedő szerkezet (passivum). — Az eredménytárgy és az iránytárgy. — A határozott és határozatlan tárgyak és állítmányok.)

A tárgy.

Hátra volna még, hogy olyankor vizsgáljuk meg a biciklit, mikor Pista éppen javítja. Pista megjavítja a biciklit — meséljük ilyenkor és tagadhatatlan, hogy a bicikli is mondatrész, elvégre külön szó és beletartozik az állítmányi részbe. Még azt sem mondhatjuk róla, amit az üres műhely állapotáról, hogy nem mondatrész, hiszen megelőzőleg, a javítását megelőzőleg nem szerepelt mint előzmény.

Figyeljük meg a biciklit megjavítás közben.

Hozzákezd Pista a javításhoz. Szétszedi a gépet, itt is, ott is igazít a részeken, a csavarokon, próbálgatja, összerakja meg szétszedi őket. A szabadonfutót, a kontraféket, a kézi féket külön-külön „kezelem.“ Így folyik ez a cselekvés, így halad ez a történet, így szaporodnak a filmkockák az egyre hosszabb filmtekercsen. Vajjon meddig?

Egy legeslegutolsó filmkockáig.

Azon a filmkockán már nem javít Pista. Az a filmkocka a dolog természete szerint több filmkocka (de csak azért, mert a vásznon mindig peregnie kell a filmnek), de ezek a filmkockák egymáshoz képest éppolyan egyformák, mint az üres műhely filmkockái, nem történik rajtuk semmi új, már nem javít Pista, mert nem szükséges.

A bicikli meg van javítva.

Van tehát olyan állítmány is, amelynek nem egy új állítmány vet véget, mert nemcsak a kezdő állapota van megadva egy képpel, hanem a befejező állapota is.

Ebben az esetben például a befelező jelenség, a kép ez, hogy: a bicikli meg van javítva. Pontosabban: a megjavított bicikli.

Ez azért van így, mert megjavítani csak valamit lehet. A megjavításnak tehát van valami eredménye is: az, amit megjavítunk -- megjavítva.

Pali biciklijavításának *nemcsak az eleje van megadva egy képpel, egy jelenséggel* (Pali), *hanem a vége is* (bicikli, megjavított bicikli).

A bicikli olyanforma célja a Pista javításának, mint Pali: feléje tart, feléje tör, feléje iparkodik Pista az egész idő alatt, míg javít. Csak az a különbség a két cél között, hogy az egyik Pali, messziről és kívülről várja, hogy a javításnak vége legyen, a bicikli meg egész közélről és belülről várja, hiszen minden porcikája el kénytelen túrni, szenvedni, hogy javítják. Szanaszéjjel vannak, változásnak vannak alávetve az alkatrészek a javítás ideje alatt. Azt a különbséget kell észrevennünk a bicikli és Pali között, amit már többször észrevettünk: az egyik cél szervezettebb kapcsolatban van a javítással, mint a másik. Ha a történet vége szerint nézzük a kettőt, meg is látszik ez a különbség.

Palinak javítja és adja vissza Pista a biciklit. A történetnek *ott a vége*, mikor Palinál van a gép, újra Palié a gép.

A biciklit megjavítja Pista. A történetnek *az a vége*, hogy a bicikli meg van javítva. A megjavított bicikli a vége.

Régebben a célt, p. o. a lövéssel eltalálandó pontot vagy egyebet tárgyának nevezték. Az állítmányi résznek az a részét, amely a történetnek az eredményét, végső befejezését pontosan megadja, tárgy-nak nevezzük, a mondat vagy az állítmány tárgyának.

Alanytalan mondatok.

Most, hogy a csak kezdőponttal (alannyal) meghatározott állítmányok mellett megismertük az olyan állítmányokat is, melyeknek a végpontjuk is meg van adva (a tárggyal), említsük meg, hogy nagyon sok állítmánynak sem a kezdő, sem a végpontja nincs megadva. Az ilyen állítmányok kétfélék. Egyik csoportba tartoznak azok, amelyeknek az alanya valahonnan (legtöbbször az előzményekből) ismeretes. Az ilyen állítmányú mondatok neve:

hiányos mondat. A másik csoportba tartozó állítmányoknak **általános alanyuk van.** (a) Azt mondják, nem jó már ilyenkor a dinnye. b) Még mozira is jut neki. c) Esik, fú, csikorog.)

Az (indogermán) közelebbi és távolabbi tárgy.

A tárgy olyan fontos része az állítmányi résznek, hogy teljes megértéséhez több mindenfélét tudomásul kell vennünk. Nem annyira magunk, mint mások kedvéért. Az iskolában idegen nyelveket is tanulunk, nemcsak az anyanyelvünket, különösen az idegen nyelvek szempontjából fontos alaposabban megismerkednünk a mondat tárgyával.

A német nyelvben a tárgy esete a Wenfall, viertel Fall vagy accusativus, a részes határozóé a Wemfall, dritter Fall vagy dativus. *A német nyelv különösen számontartja azt, hogy az accusativus belsőbb, szorosabb összefüggésben van az állítmánnyal, mint a dativus, de azt is számontartja, hogy a dativus is különlegesen szoros kapcsolatban van az állítmánnyal, azt sem nevezi határozónak. Ezt a két nevet adta nekik: közelebbi (näheres) és távolabbi (entfernteres) tárgy (Objekt).*

A szenvedő szerkezet (passivum).

Azonkívül is érdekes bonyodalமாகা okozhat a tárgy.

Tegyük fel, hogy biciklijavítás közben Pali is ott van a műhelyben. A két fiú nem egyforma szemmel nézné a biciklit.

Pista számára úgy alakulna a történet, hogy ő magából indulna ki és haladna a megjavított bicikli felé. Megjavítom már — gondolná — ennek a Palinak ezt a biciklit. Egy szóval: úgy látná a dolgot, ahogy eddig mindig valamennyien láttuk.

Pali valahogy a biciklit magát venné kiindulásul. Jaj a biciklim, így a biciklim, úgy a biciklim — mindig a biciklije körül csapongnának a gondolatai. Nem ezt látná: Pista javítja a biciklimet, hanem ezt:

Meg lesz javítva a biciklim.

A biciklit látná alanynak, azt látná első filmkockának, amit mi utolsó filmkockának láttunk. Azt, hogy Pista javítja meg a biciklijét, csak előzménynek, tehát eredethatározónak látná.

Az európai úgynevezett indogermán nyelvekben erre külön viszonyszók vannak, a mondatot kétféleképpen lehet kifejezni, úgy, hogy az eredeti alannal kezdődik a kép, ezt **cselekvő iormának** nevezzük és úgy, hogy a tárggyal kezdődik a kép, az eredeti alany eredethatározóvá lesz, ennek **szenvedő forma** a neve

(**actívum és passívum**). Az előbbi kép például így hangoznék szenvedő formában:

A Pali biciklijé Pista által (vagy Pistától) megjavíttatik.

A régi magyar nyelvbe a latinból belopakodott ez az ú. n. szenvedő szerkezet, de ma már nem élünk vele, mert magyar észjárásnak idegen ez a fajta szemlélése a képzeletbeli képnek. A nevet magát értjük, azt hiszem, az alany cselekszi, a tárgy el-szenvedí ilyen esetekben a történetet.

A latin nyelv azokat a történeteket, amelyeknek a tárgyük, tehát a végük is meg van adva, **transzítív, átható**knak nevezi, az **átnemható történetekkel (intranszítívekkel)** szemben. Azt akarja mondani vele, hogy képzeletünk az ilyen történeteken elejétől végig keresztülhatol, áthat, a többieket nem kíséri végig. Nagyon sok átható történetnek van átnemható alakja is. Például valaki általában ír, vagy levelet ír. Első esetben a képzeletünk megelégszik azzal, hogy belső látásunk elé idézi az írást, második esetben végig kell képzelnünk az írást addig, míg a levél meg nincs írva.

Nem minden történetnek van transzítív és intranszítív alakja, csak a **cselekvéseknek**, mert csak annak van eredménye, ha valaki tesz, cselekszik, csinál valamit. A **történések és az állapotok** megeshnek velünk, betelnek rajtunk, vagyunk bennük, egy darabig tartanak, aztán véget érnek, felváltja őket más történés, állapot vagy cselekvés, nem a tárgy az utolsó filmkockájukon a kép, hanem a történés utolsó mozzanata, vagy az állapot utolsó változatlan filmkockája. A magyar nyelv az állapotot jelentő történetet legtöbbször el sem meséli, csak magát az állapotot rajzolja le. (A műhely üres.)

Az eredménytárgy és az iránytárgy.

Mielőtt hícsút vennénk a tárgytól, még valamit vegyünk tudomásul. Tudjuk, hogy Pista, mielőtt javítani kezdte volna, jól megnézte, megvizsgálta a Pali biciklijét. Szakasszuk csak külön ezt a kis képet:

Pista megvizsgálja a biciklit.

Alanyi — állítmányi rész. Az állítmány itt is transzítív, átható, tárgyas. Pista épúgy megvizsgálja előbb a biciklit, mint ahogy utóbb megjavítja.

A biciklivizsgálás utolsó filmkockája mi? Ennek a történet-

nek az a vége, hogy a bicikli meg van vizsgálva vagy épenséggel nézve. Megvizsgált, megnézett bicikli a vége.

A különbséget az okozza, hogy a megnézett bicikli másfajta „eredmény“, mint a megjavított. A megjavított biciklit kezébe fogja kormányánál fogva Pali, vagy felpattan rá, de a megnézett bicikli... ez valami más.

Pedig látjátok, épen az a baj, hogy Palinak csak megjavított biciklijé van, megnézett biciklijé nincsen. Azért szorul rá időnkint Pistára. Pista meg azért tud rajta segíteni, mert belső látásának mezején egész bicikliraktárt tart — megnézett biciklikből. Nagyon sok biciklit megnézett már, azért tudja „ránézésből“, melyik jó, melyik rossz s amelyik rossz, annak mi baja.

A tárgy mégis kétféle lehet. *Az a tárgy, amely a cselekvés következtében változáson esik keresztül: **eredménytárgy**, az amely a cselekvés végeztével csak képzeletünkben okoz valamilyen új eredményt: **iránytárgy**.* Esetünkben a megnézés csak „ráirányul“ a megnézett biciklire, a megjavítás ellenben „eredményezi“ a megjavított biciklit.

A határozott és határozatlan tárgyak és állítmányok.

Még csak egy helyen lassítsuk meg képünket a tárgy kedvéért, biciklijavítás közben ott, ahol Pista észrevett egy hibát, mondjuk a kontraféken. Ettől kezdve a kép így halad előre:

Pista észrevesz egy hibát a kontraféken.

Széjjleszedi, keresgél, sokáig nem talál semmit.

Egyszer aztán egész pontosan észreveszi a hibát.

Itt igazít, ott igazít valamit, végre rendbejön a szerkezet.

A négy kép közül az elsőn Pista észrevesz egy hibát, a harmadikon (most már pontosan és határozottan) észreveszi (ugyanazt) a hibát.

A két mondat tartalma ugyanaz, különösen a fogalomszók rajza tekintetében. Csak viszonyzókbán van némi különbség. Az első mondatban Pista „észrevesz egy“ hibát, a másodikban Pista „észreveszi a“ hibát.

Vajjon mi a különbség a kétféle észrevétel között: egy hibát észrevenni vagy a hibát észrevenni? Említettük már, hogy Pista életében nagyon sok biciklit megnézett. Ez azt jelenti pontosan, hogy sok biciklit megvizsgált. Volt tehát fogalma, még pedig világos fogalma volt a jó bicikliről. Azt, hogy világos és pontos fogalma volt róla, úgy értsétek, hogy pontos és hű képet őrzött

képzeletében a jó bicikliről. Amelyik bicikli nem egyezett meg hajszal pontosságnyira ezzel a képpel, az nem jó bicikli. Abban kell lenni valamilyen hibának.

Akármilyen pontosan ismerte is azonban a biciklit Pista, sokal bonyolultabb szerkezet az, semhogy egy-egy hibát illetőleg is azonnal hű és pontos képe lehetne róla. Ha tehát észrevesz valami hibát, csak úgy nagy általánosságban veszi észre: valahol valami hiba van, nem úgy forog vagy nem úgy kótog, ahogy kellene. Hibát észrevenni, ezt a történetet végig kell kísérnünk képzeletben, elejétől végéig, tehát addig, mikor hiba van észrevéve, egy észrevett hiba az utolsó filmkockán a kép.

Ez a kép azonban homályos, nem elég éles, a vonásai nem elég határozottak. Az észrevétel iránya nem egyenes vonal, hanem sugárkéve, valamennyi a kontrafék felé irányul, de nem egyetlenegy pontra (a hibára), hanem sok lehetséges pont közül egy valamelyikre (egy hibára), csak ebben a pillanatban nem tudom, melyikre. (Ezért kell szétbontanom a szabadonfutó-kontrafék szerkezetet.) Mikor aztán előttem van az egész, rögtön kiderül, hol a baj. Egy kis keresgélés után észreveszem a hibát. Az észrevételem iránya ebben a pillanatban egyetlenegy egyenes vonal: a hibás pont és az „eszem“ összekötő vonala. Az eszem most már kiválogathatja a képzeletbeli bicikliraktárból azt, amelynek szakasztott ez a hibája van, mint ennek a valóságosnak.

*A magyar nyelv különbséget tesz **határozatlan és határozott tárgy** között. Ha az állítmánynak határozott a tárgya, **határozott az alakja is. A határozott alak viszonyiszavai mások, mint a határozatlan alakéi. Én is észreveszek, te is észreveszel, Pista is észrevesz egy hibát, a hibát viszont én észreveszem, te észreveszed, Pista pedig, mint láttuk, észreveszi. Ezt a különbséget csak ott teszi meg a magyar nyelv, ahol két eset lehetséges. Ha csak egy eset lehetséges, akkor határozatlan viszonyiszót használ, pedig az az egy eset csak a határozott eset lehet. Te engem nem láthatsz általában, határozatlanul, ha együtt beszélgetünk, csak határozottan láthatsz, mindenki mást láthatsz kétféleképpen (Pistát is), mégis így rajzolunk erről képeket:***

Te (határozatlanul) látsz egy fiút és (határozottan) látod azt a fiút (Pistát), viszont (határozottan) látsz engem. Én is (határozatlan formában) lát-l-a-k téged, pedig te az én látásomnak határozott tárgya vagy.

Ha idegenek beszélnek magyarul, ezt nagyon nehezen és sokára tanulják meg. Ezért mondta az anekdotabeli magyar tréfásan egy magyarul tanuló németnek erre a kijelentésére: én már jól tudom magyarul beszélni ezt: látok. A mi tanulságaink szerint: én már jól tudok (általánosságban) magyarul beszélni, vagy: jól tudom (határozottan és kifejezetten) a magyar nyelvtant. Erre a felelet: (határozottan és kifejezetten) látom, hogy tudsz vagy tudod.

Alárendelt kifejezésrész.

b) Az állítmány határozója.

(Az állandó és az esetleges határozó. — A vonzat. — A határozó a kifejezésben.)

Az állandó és az esetleges határozó.

A négy képzeletbeli képünk közül kettőn Pista hibát vett észre. Észrevenni valamit csakugyan az eszünkkel szoktunk olyanformán, mint ahogy a hátizsákot a hátunkra vesszük. Azzal is több a teher rajta. Rajta vagy benne, mert az eszünkbe is vehetjük azt, amit észre vettünk. Akár észbe, akár észrevettünk, már kép van róla belső látásunk előtt, azelőtt meg nem volt. Pista, mikor a hibát észrevette, képet látott maga előtt a Pali biciklijéről, annak különösen a kontrafék-szabadonfutó szerkezetéről s ez a kép nem mindenben hasonlított a jó bicikliről őrzött képéhez. Ezt jelentette az, hogy hibát vett észre.

Ezze! a mondattal azért foglalkoztunk alaposabban, mert nagyon tanulságos az állítmányi része. Pista hibát vesz észre, zsákot vesz a hátára, lélekzetet vesz és kiflit vesz tízóráira... ezek mind olyan képek, ahol Pista vesz. Mit jelent venni? Amit Pista vett, mind hozzávándorolt, közel jutott hozzá, a vétel után kifli volt a zsebében. Lélekzet a tüdejében, zsák a hátán és hiba az eszéhen (kép gyanánt a belső látása előtt). De épen ez az utolsó magyarázat a jele annak, hogy Pista a kiflit is, a lélekzetet is, a zsákot is vette, a hibát ellenben nem „vette“, hanem „észrevette.“ Az „ész“ tehát nem egészen olyan határozója a vételnek, mint a „hát.“ A zsákot például vehette volna a hóna alá is Pista, ha nem volt egészen tele, nem kellett okvetlenül a hátára vennie, de a hibát már csak észrevehette, máshova nem. Az ész és a vétel ebben az esetben már olyan szorosán összeolvadtak, hogy a kettő együtt jelenti az állítmányt. *A határozó, aszerint, hogy együtt jelent-e az állítmánnyal valamit vagy csak véletlenül épen aláren-*

delésbe kerül vele, kétféle lehet: állandó határozó vagy esetleges határozó.

A vonzat.

Észrevenni valamit . . . még mindig lehet az „észrevesz“ állítmányon. Venni rengeteg sokmindenfélét lehet, még állandó határozóval is. Lehet például kicsibe vagy semmibe venni. De valamire venni is sok mindent lehet. Lehet észre venni, szemügyre venni, fontolóra venni, szívére venni, puskacsőre venni s végül valakit valamire rávenni. Ezek mind állandó határozók, mert nem „veszem“ én azt, akit vagy amit szemügyre veszek, hanem kifejezetten „szemügyre veszem“. Már most ebből azt is látni, hogy a „vétél“ állandó határozóiiban a „rajta“, illetőleg véghatározói formában „reá“ helyzet, tehát maga a viszony is állandó. Igaz, hogy nem egyedüli, hiszen belé is lehet venni, mint az imént lábtuk. De azt bizvást mondhatjuk, hogy a reá véghelyhatározói viszony a vételnek állandó helyi viszonya, mert a reá-viszonyban sohasem pusztá vételről, hanem mindig reá-vételről rajzolunk képzeletbeli képet. *Annak az állandó határozónak, amely valamely állítmány mellett állandó viszonyt ad meg, vonzat a neve.*

A határozó a kifejezésben.

Ezzel most már mindent tudunk a határozókról. Még csak arra volna szükség, hogy hangsúlyozzunk valamit, hiszen, tudni már tudjuk ezt is, de talán nem elég világosan és élesen.

Láttuk, hogy *a határozók rendszerében a főcsoport ez: helyhatározó-e valami vagy időhatározó. Ennek az eldöntése azon fordul meg, hogy a szóbanforgó határozó az alanynak a határozója-e vagy az állítmánynak.*

Pista a műhelyben megjavítja a biciklit — helyhatározó, mert biciklijavítás közben Pista van a műhelyben.

Pista alig húsz perc alatt megjavítja a biciklit — időhatározó, mert a biciklijavítással egyidejűleg telt el az alig húsz perc.

Ez világos, miért kellett ezt most elismételni? Azért, mert *az alany is, az állítmány is lehet szó, de lehet kifejezés is. A tárgy, vonzatos vagy más állandó határozós állítmány például kifejezés és a jelzős szerkezetű alany is kifejezés. Úgy az alanyi, mint az állítmányi részben fordulhat elő határozó is. Ha pontos képet akarunk magunk előtt látni, nem szabad összetévesztenünk a mondat határozóit a kifejezés határozóival. A műhelyben és az*

alig húsz perc alatt igazi határozói a mondatnak, mert mind a ketten a Pista biciklijavításának, tehát az egész mondatnak, alanyának, állítmánynak egyaránt vannak alárendelve. A Pista biciklijavítása ideje alatt van Pista a műhelyben és nem a biciklijavítás alatt telik el húsz perc, hanem mindakettő az egészre, a Pista biciklijavítására vonatkozik.

Azért kell ezt nagyon megértenünk, mert előfordul, hogy terjedelmes mondatot mesél valaki, amelyben minden mondatrész kifejezésből áll, sőt esetleg a kifejezések maguk is kifejezésekből állanak. Vegyük tehát egyszerismindenkorra tudomásul, hogy a legbonyolultabb mondat is két részre bontható. Ez a két rész: mellérendelés, vagy alárendelés. Ha mellérendelés, akkor a két egymás mellé rendelt mondat sem lehet más, mint vagy mellérendelés, vagy alárendelés. Ha alárendelés, akkor az alárendelt fél: határozó. A másik fél, vagy a mellérendelésben az utoljára maradt fél: alany-állítmány. Fontos, hogy mindig legfeljebb két részt találjunk és hogy mindenütt alany-állítmányhoz jussunk. A kifejezések mindig: volt vagy még most is változatlanul maradt mondatok maguk is.

Előfordult egyszer egy ilyen kis gyermekkel, mint ti vagytok, hogy a Toldit olvastatták és elemeztették vele. Olvasta:

Nádorispán látja Toldit a nagy fával.

Elkezdte elemezni.

Nádorispán: alany. Látja: állítmány. Toldit: tárgy, nagy: a fa jelzője, fával: módhatározó, még pedig eszközhatározó, mert azzal látja a nádorispán Toldit.

Ilyen hibát könnyű elkövetni annak, aki nem az egész mondatot elemzi, hanem a részeit.

Itt arról van szó, hogy megelőzőleg Toldi a nehéz fát, mely még előbb araszos vállán rengett, „végénél ragadja“, hosszan, egyenesen tartja félkezével és még csak meg sem rezzen a ki nyújtott szálfá.

Ezt az alakot látja a nádorispán.

Ki ez az alak? Toldi? Nem. Azon nincs semmi különösebb elámulni való. Kicsoda hát? Toldi a nagy fával.

Ebben a mondatban nincs határozó. Alany és „átható“ állítmány van benne, tárgyas állítmány. A tárgy ellenben nem szó, hanem kifejezés. A határozó a kifejezésben van.

Az előző képből ott van Toldi a nagy fával. A nagy fa: Toldi állapothatározója. Most ebből kifejezés lesz: A nagy fával lévő

Toldi. Aztán tárgy lesz belőle nádorispán látja Toldit (a nagy fával).

Ez a határozó tehát szerepét tekintve, jelző. De csak azért, mert az állítmányra állapotjelentő állítmány s a kifejezésből mint természetszerűleg odaérthető szó, elmaradt. *A kifejezésben jelző-ként szereplő határozónak a neve: határozó-jelző. A határozó-jelző nem igazi jelző, hiszen a jelző mindig volt állítmány egy volt alany mellett, a határozó pedig mindig egy volt mondatnak lehetett csak alárendelve.*

Alárendelt mondat.

(A mellékmondatok. — Alanyi természetű („hogy“-os) mellékmondatok. — Állítmányi természetű (vonatkozó, relatív) mellékmondatok. — Határozó természetű mellékmondatok. — A mellékmondatok összefoglalása. — Mellékmondatok és kifejezések rokonsága: a szerkezetek.)

A mellékmondatok.

Forgassuk vissza egy kicsi meglasztott filmünket. Pista buzgón dolgozik, hogy idejében elkészüljön.

Itt két kép van tulajdonképen. Pista buzgó dolga és idejében elkészülése. A kettő közötti viszony: következményes.

Az egész onnan jutott eszünkbe és a Pista eszébe is, hogy munka közben pillantásunk az órára esett. 10 perc múlva három. 3—4-ig külön francia. Az időviszony azt parancsolta Pistának, hogy siessen. Siessen, különben elkésik, azaz nem készül el idejében. Ettől kezdve Pista ezt a parancsot mindig beleérezte a következményes viszonyba. Persze, a szerint, váltakozva, hogy meg volt-e elégedve a haladással, vagy sem. Hol a haladást tartotta csekélynek, hol az idő mulását gyorsnak. E szerint vitatkozott benne az előzmény és következmény közötti ellentét:

Siess, különben nem készülsz el idejében.

Sietek, akkor idejében elkészülök.

Ezért van a célhatározóban kijelentés helyett parancs:

Pista buzgón dolgozik, hogy idejében elkészüljön.

A célhatározó parancs formája a volt mellérendelés ellentétes tartalmából maradt a mondatban. Ha ez nem volna, lehetne rövidebben mondani: Pista iparkodik idejében elkészülni. *Parancsolni* azonban csak mondatlal lehet.

Néha tehát szükségünk van arra, hogy az alárendelés után is megőrizze a kifejezés mondat formáját. Példánkban bennünket mindvégig a biciklijavító Pista érdekel, annak a sorsa pedig nem

követeli az iparkodás és idejében elkészülés közti viszony hangsúlyozását. A Pista sorsa tovább mozdul azon, ha elmesélem, hogy lázasan dolgozik. Jó, ha belerajzolom a képbe a teljesség kedvéért a célt is, amiért meggyorsította a tempót, de elég, ha csak belerajzolom, mellékesen, alárendelésben mesélem el. Azt azonban nem tehetem meg, hogy kifejezés-formájában adjam meg a célt, mert ellentét van Pista dolga és ideje között s ezt az ellentétet csak akkor mesélhetem el, ha a kifejezést mondatformában, a mondatot meg parancsnak hagyom.

A mondatnak maradt kifejezés neve: **mellékmondat**. Az igazi mondattól abban különbözik, hogy viszonyított mondat, még pedig mondatba viszonyított mondat. Annyiféle lehet, ahányféle mondatrész lehetséges. Természete szerint lehet tehát:

Alanyi természetű mellékmondat.

Állítmányi természetű mellékmondat.

Határozói természetű mellékmondat.

Többféle mellékmondat azért nem lehet, mert az alárendelésnek többféle lehetősége nincs. Az állítmányi természetű mellékmondatot nevezhetjük úgy is: *jelző természetű mellékmondat*. Az állítmány a kifejezésben t. i. mindig jelző.

Formájuk után az alanyi természetű mellékmondatokat „*hogy*“-os, a jelző, vagy állítmányi természetű mellékmondatokat „*vonatkozó*“, vagy „*aki-amely-ami*“-s, vagy „*relatív*“ mellékmondatoknak is szokták nevezni. A határozó természetű mellékmondatoknak nincs külön nevük.

Az eddigi képek közül mindegyikre találtunk példát.

Alanyi természetű („*hogy*“-os) mellékmondatok.

Alanyi természetű mellékmondat volt eddigi példánk. Pista buzgón dolgozik, hogy idejében elkészüljön. „*Hogy idejében elkészüljön*“, ez a mellékmondat *független és változatlan állapot, akármilyen mondatba kerül. A másik mondatnak az értelme, az ottani viszonyok adják meg azt a viszonyt is, amelybe ott kerül, az ő képén nem változtat az, ha más-más viszonyba jut abban a mondatban.* Marad változatlanul mindig: *hogy idejében elkészüljön.*

Példánkban célhatározó volt. De lehet minden változtatás nélkül mellérendelt állítmánykiegészítő is, tehát mellérendelt alany:

Pistának most legfőbb gondja az, hogy idejében elkészüljön. De lehet tárgy is:

Pista nagyon azt akarja, hogy idejében elkészüljön.

Alany is lehet: Majdnem lehetetlen, hogy idejében elkészüljön.

Állítmányi vagy jelzői természetű (vonatkozó, relatív) mellékmondatok.

Állítmányi, vagy jelzői természetű mondat még csak képeink között fordult elő. Meséljük el az egyiket szavakkal is. Azt a pillanatot fogjuk el, mikor a vásznon megjelenik a műhely képe. Egy nagyon rövid ideig nem történik benne semmi más. Átfut rajtunk ez a kép:

Ez hát az a műhely, amelyet annyit emlegettek már eddig is.

A két kép: Ez egy bizonyos műhely. Egy bizonyos műhelyet már eddig is sokszor emlegettek. A két műhely vonatkozik egymásra. Ugyanazt a műhelyet emlegették eddig is annyiszor, amely most itt van szemünk előtt a vásznon. Mi köze a kettőnek egymáshoz? Ugyanaz a műhely az emlegetés tárgya, amely az itt láthatónak mellérendelt alanya. Az emlegetés tárgya közelebből megjelöli a mellérendelt alanyat, alá van neki rendelve, jelzője amannak. Eredeti mondatnak így hangzanék:

Ezt (a szemünk előtt pergő) műhelyet már eddig is sokat emlegették. Így pereg vele a vásznon egész addig, míg ez a rajz nem lesz belőle: Tehát ez az a sokat emlegetett műhely, ez az a műhely, amelyet már eddig is annyit emlegettek. *A vonatkozó, vagy relatív, vagy jelzői, illetőleg állítmányi természetű mellékmondat tehát ugyanúgy viselkedik, mint az állítmányok általában.*

Miért volt itt szükség mellékmondatra? Miért nem lehetett mindjárt úgy beszélni erről a műhelyről, mint amely a már eddig is annyit emlegetett műhely? Miért tartotta meg mondati, mesélő, lepergő természetét a jelző, miért nem elégedett meg pusztán rajzzal, minthogy más jelzős kifejezés?

Épen azért, amiért meséli is, hogy megelőzőleg sokat emlegették. Szükség van rá, hogy jó darabig peregjen, szaladjon, mint az a műhely, amelyet annyit emlegettek, mint a Pista birodalma, hogy aztán apródonként titokzatos beszéd tárgyából közönséges műhely, meséből rajz legyen s aztán Pista megjelenhessen benne és így tovább folytatódjék a Pista története.

Határozó természetű mellékmondatok.

Határozó természetű mellékmondat volt eddigi képeink közül ez: Pista nem nyugszik addig, míg egészen rendbe nem hozza a gépét. A Pista nyugtalansága nem tart örökké. Egy bizonyos ideig tart. Gépének a rendbehozatala sem fog várni magára a végtelenségig. Az is egy bizonyos időpontban fog végbemenni. A két időpont egybeesik, egyidejű. A nyugtalanság és a rendbehozatal végpontja: ugyanaz az időpont. Mindakettő egyszerre lesz. A határozó természetű és az állítmányi természetű vonatkozás tehát hasonlít egymáshoz, de nem ugyanaz azért még sem.

Az imént azt mondtuk: a két műhely ugyanaz. Most azt mondjuk: a két időpont ugyanakkor lesz. Ugyanakkor ehhez képest, hogy: ugyanaz, határozó viszony. Az, aki, akkor, amikor, abban különböznek ettől, hogy addig, míg, amiben az állítmány és a határozó. *Az állítmány az alanynak van alárendelve, a határozó, ha igazán határozó, az egész mondatnak. A gép rendbehozatalának ideje a Pista nyugtalanságával egyidőben fog véget érni. A vonatkozó mellékmondatok közül a jelző természetűek mindig egy valakire, vagy valamire, tehát alanyra vonatkoznak, a határozó természetűek mindig helyre, időre, módra, okra, célra, állapotra stb. (ott, akkor, úgy, azért, mert, ha, mikor, mint, míg, ahol, ahonnan, ahová, stb.).*

A határozó természetű mellékmondatoknak is az a főszabályuk, ami a többi mondattermészetű beszédfajtának. Akkor használunk mellékmondatot kifejezés vagy szó helyett, ha valamilyen okból egyidejűleg kellett alárendelnünk és mégis elmeselnünk valamit. Ez az ok többféle lehet, mégis mindig ugyanegy: a kép új volt, tehát pergetni kellett, de mellékes volt, tehát alá kellett rendelni. Példánkban is, a gép rendbehozatala jellemzőbb Pistára, semhogy elhallgathattuk volna. Új vonás benne, mert kintartásra vall. De ebben a pillanatban mellékesebb, mint a munka láza és a nagy nyugtalanság, amely eltöltötte egész valóját. Ezért rendeltük a rendbehozatalt a nyugtalanság alá.

A mellékmondatok összefoglalása.

*A mellékmondatnál befejeztük az összetett mondatok tanát. Még csak azt kell tudomásul vennünk, hogy annak a mondatnak a neve, amelyben mondatformájú alárendelés, tehát mellékmondat van: **íőmondat**. Hangsúlyozzuk azonban, hogy a mellékmondat a többi alárendeléstől lényegében nem különbözik. Olyan ki-*

fejezés, amelyben az állítmány alá van ugyan rendelve az alany-nak, de elbeszélő természetét továbbra is megtartotta s bár az alárendelés rajzzá változtatta a meséjét, mindazonáltal a mese vígan leperog a vásznon, legfeljebb valami filmtrükk figyelmeztet rá, ha a mese nem a főtörténet továbbszövése, hanem u. n. epizód. Megelevenedett tárgyak, nagyított képek, ködfátyol képek (különösen álmok, emlékek, gondolatok szemléltetésére), közvetett képek, különfutó kis képek a sarokban, stb., stb. . . . A filmtrükk nagyon sokféle lehet.

Mellékmondatok és kifejezések rokonsága: a szerkezetek.

Néhány példán idegen nyelvek köréből hadd mutassuk be *a mellékmondat és a kifejezés rokonságát. Különösen a német és még inkább a latin szerkezetek bizonyítják ezt. A szerkezet nem egyéb, mint egy-egy német vagy latin kifejezés, amely valamilyen magyar mellékmondatnak felel meg.* Például:

Hallom, hogy egy kis lány énekel. Vagy:

Miután Numa Pompilius meghalt, a római nép Tullus Hostiliust választotta királlyá.

Első esetben a latin észjárás ilyen vágányokon halad: kettőt hallok egyszerre. Egy kis lányt hallok és énekelni hallok valakit. A kis lány és az a valaki, aki énekel: azonosak. A kettő között kapcsolat van. Én tehát puellam audio és cantare audio. Vagyis audio puellam cantare. Azt *a tárgyi mellékmondatot*, hogy egy kis lány énekel és azt hallom, *a latin egy kifejezéssel, az ú. n. accusativus cum infinitivo-szerkezettel meséli el.*

A másik esetben is így gondolkozik. Az egyik tény az, hogy Numa Pompilius meghalt. A másik tény az, hogy Tullus Hostilius király lett. Ebből az új király a fontosabb. A kettő közül a halál volt előbb. Ha Numa P. meghalt, akkor az előzmény: a halott Numa. Azt *a jelenséget, amely megelőzött egy tüneményt, tehát az eredet időhatározót a latin ablativusba teszi.* Mintha azt mondaná: a halott Numa után: Mortuo Numa Tullus Hostilius rex creatus est. *Ez a szerkezet az ú. n. ablativus absolutus v. participium absolutum.* Igen, mert *van függő participium is, amikor egy állítmányt minden bővítményével alárendelek az alany-nak és az alanyt beviszem egy másik mondatba mondatrésznek vagy kifejezésrésznek.* Például: küldhetek valakinek egy hajót, ha van hajóm. Lehet olyan viharvert hajó, amelynek se fara se tatja. Az ilyen hajóról bizvást elmesélhetem:

Navis prora puppique caret.

Az ilyen hajó milyen hajó: navis prora puppique carens.

Ha én neked hajót küldök, az latinul így hangzik: Mitto tibi navem.

Ha ilyen furcsa hajót küldök:

Mitto tibi navem prora puppique carentem. (Ilyen tréfásan is tud a latin jónapot kívánni. Ha t. i. a „navem“-ből a tat-ját, vagyis az első betűt és a far-t, vagyis az utolsó betűt elhagyom s azt küldöm neked, akkor én tulajdonképpen üdvözlétet küldök neked, ezt a szót „ave“.)

Ez a szerkezet az ú. n. participium coniunctum.

Ezt a példát azért mutattuk be, mert a kétféle latin participiumos szerkezet nagyon jól megmutatja a jelzős és a határozós alárendelés közötti különbséget. Az egyik participium azért coniunctum, mert egy alanynak (a navis-nak) van alárendelve, mint jelzője az alanynak egy kifejezésben. A másik azért absolutum, mert az egész mondatnak van alárendelve, mint kifejezés. Az egyik mondatrész, a másik kifejezésrész.

Anyanyelvünkben, a magyar nyelvben nincsenek szerkezetek. Ennek az az oka, mert a magyar nyelv mellérendelni szeret inkább és mesélni, a latin megfordítva: nagy kedvvel rajzol és, ahol lehet, alárendel.

II. „Mi“ és a nyelv.

(A közösségi élet jegyei a nyelvben.)

Mondattan 2. fele: A beszédbeli viszonyítás tana.

„Én“ és „te“, a beszélő személyek és a nyelv. A beszédbeli viszony fogalma.

(Mondatheli, kifejezésbeli és beszédbeli viszony. — A beszéd helye, ideje és a beszélő személyek nyomai a nyelvben.)

Mondatheli, kifejezésbeli és beszédbeli viszony.

Vége a mozielőadásnak, most már igazán ideje, hogy itt-hagyjuk a vásárt minden érdekes látnivalójával, kocsira ülünk és hazamenjünk. Betesszük a vásárfiát a kocsiládába, megindulunk s lassan maradoznak el mellettünk a kilométerkövek.

Engem otthon két kis hugom vár, lesz nekik mit mesélnem, csak győzzék hallgatni.

Megérkezünk. Az első negyedórán nem én érdeklém őket meséimmel, hanem a kocsiláda sok kisebb-nagyobb csomagjával.

Melyik vajjon ezek közül az övék, a nagyobbakban mi lehet és mi mindemből van részük nekik is, ez a fontos. De aztán kiürül a kocsiláda és mégis csak az én meséimre kerül a sor. Mi volt, hogy volt, mondjam el apróra. El is kezdem. Itt most nem akarom újra elmesélni mind, amit már egyszer elmeséltem úgy is. Csak ott állok meg időnkint, ahol tanulságos a mesém, az emberi beszéd titkaiból is elárul egyetmást.

Az tűnik fel nekem mese közben különösen, hogy megint nem ugyanúgy mesélem el hugaimnak a látottakat, mint ahogy magam láttam. Megint megváltoztatom, még pedig nem úgy, mint az imént, mikor ismétlés közben rövidítettem rajta. Oh, ezuttal nem lehet a mondanivalómat megrövidítenem, a két kis hugom nem engedi. Nem értik meg a szavamat, ha nem tövéről-hegyére mesélem el az egészet, újabb meg újabb kérdésekkel csapnak le a mondanivalóimra, itt is, ott is bővítenem kell a kedvökért. De azért, ismétlem, van különbség az eredeti képzeletbeli képeim és a nekik szavakkal lefestettek között mégis. Valami egyéb a különbség, nem a rövidítés, helyesebben alárendelés. Példának okáért hadd hasonlítsak össze egy pár a vásáron látott és egy pár most elbeszélte képet.

Épen a mozielőadásnál tartunk. Azt mondom nekik:

— Akkor Pista felkapott a Pali biciklijére és gyorsan elkarikázott rajta.

Emlékeztek rá még bizonyára, hogy ezt a képet, mikor épen lepergett a vásznon, így festettük le szavakkal képzeletbeli képpé:

— Ekkor Pista felkap a Pali biciklijére és gyorsan elkarikázik rajta.

A két kép azonos, de mégsem egészen egyforma.

Azonos a két kép, mert minden viszony azonos rajta. Pista kijavította a biciklit, közben rémülten vette észre, hogy elkésett francia óráról. Ebben a pillanatban kapott fel a biciklire. Ez a jelenet tehát egyidejű az órára pillantással, vagyis az elkésés rémült megállapításával. Ezért folytatja, helyesebben egészsémi ki az előbbi képet így: akkor. Az órára nézni, rajta az időt megállapítani és biciklire kapni ugyanegy pillanat műve.

Már itt észrevehetni egy kis különbséget. A folytatást előadás közben így vettem észre: ekkor. A hugaimnak viszont így mesélem el: akkor. Most azonban még ne törjük a fejünket rajta, miért van ez így, gyűjtsünk össze előbb valamennyi különbséget.

Pali tehát felkapott a biciklire. Felkapni valamire, mondtuk már, egy szempillantásig tartó művelet s addig tart, míg az illető ott nincs, rajta nincs. azon a valamin, amire felkapott. A Pali biciklijé tehát véghelyhatározója a Pista biciklire kapásának, mert felkapás közben nincs rajta a biciklin, csak a végén lesz rajta. Maga a bicikli sem egyszerű bicikli, hanem a Palié. Pista egyébként ezt a kettőt cselekszi a képen: felkap a biciklire és elkarikázik rajta. Felkap rá és elkarikázik rajta.

Eddigi ismereteink szerint ez a kép szerkezete: „Ekkor“ kiegészíti (és úgy folytatja) a megelőző mondatot, vagy mondatokat s bővítője, pontosabban folyamatos időhatározója az egész mondatnak. Maga a mondat alanyból és egymás mellé rendelt két kapcsolatos állítmányból áll. Mind a két állítmánynak bővítője van, „a Pali biciklijé“ az egyik állítmánynak véghely-, a másiknak folyamatos helyhatározója. A Pali biciklijé maga is összetett kifejezés: Pali és a biciklijé között birtokviszony van. Láttuk már az imént, hogy Pista voltaképpen erre a viszonyra „kapott fel“ és ezen „karikázott el“ gyorsan, ha nem lett volna Pali és a biciklijé között birtokviszony, nem sietett volna egy akármilyen bicikli kijavításával és nem késett volna el franciáról a kedvéért. Van még egy bővítője a mondatban, a „gyorsan“ folyamatos módhatározó. Ez azonban nem az elkarikázásnak a határozója, hanem csak az „el“-nek. Pista „gyorsan el“ karikázott, nem a karikázásban, hanem a távozásban volt gyors. Hopp, hopp, felkapott a biciklire s már ott sem volt. Ha le akarnám rajzolni ennek a mondatnak a szerkezetét, valahogy így festene:

Akkor Pista [felkapott a (Pali biciklijé)re + és (gyorsan el) karikázott rajta.]

A két kép szerkezete egyforma, csak az köztük a különbség, hogy a moziban látott kép szerint „ekkor Pista felkap és elkarikázik“, a hugaimnak elmesélt kép szerint pedig „akkor Pista felkapott és elkarikázott.“ Ez a különbség azonban nem a képen magán van, vagyis nem szerkezeti különbség, hanem valami más. Éppen az a kérdésünk most, hogy vajjon micsoda.

Láttuk az imént, hogy az „akkor“ is, az „ekkor“ is ahhoz képest „akkor“ és „ekkor“, hogy mi történt a biciklire kapás és elkarikázás történetével egyidejűleg a megelőző képen. Pista megjavította a gépet, közben rápillantott az órára, rémülten látta, hogy elkésett, nyomban felült hát a biciklire és elkarikázott. Ak-

kor ült fel, mikor megijedt. Megijedt és elment. Megijedt, ehhez képest kapott biciklire „akkor.“

Ezt már értjük és tudjuk. „Ekkor“ is, „akkor“ is a megijedéshez képest egészíti ki, folytatja és fejezi be a jelenetet a Pista elkarikázásával. De — kérdezzük egyre kíváncsiabban — mihez képest karikázik el Pista egyik mód szerint „akkor“ és mihez képest cselekszi ugyanezt „ekkor?“

Hogy erre a kérdésre felelhessünk, nézzük meg, mi a különbség a két kép külső körülményei között. Hogy állnak a dolgok, mikor azt mondom, „ekkor“ és hogy, mikor „akkor“-t mondok?

„Ekkor“ karikázik el Pista, mikor a moziban ülök, pereg a vásznon a Pista története és „akkor“ karikázik el ugyanő, ahogy a hugaimmal otthon a diványon ülök és mesélem, hogy s mint telt a nap a nagyvásáron, meg a moziban. Szóval: „ekkor“ történik az egyik mozielőadás közben és „akkor“ a másik a mozielőadás későbbi elmesélése alkalmával.

Nagyot tévedhetnénk most, ha csak egy kicsit is pontatlanok lennénk. Jól vigyázzunk. Mikor is van hát ez az „ekkor“? A mozielőadás közben. Hát az „akkor“? A mozielőadás után. Tehát mikor van az egyik és mikor a másik? Most vigyázzunk, de igen erősen!

A mozifilmen Pista épen felkap a biciklire.

Én ugyanekkor festem magamnak szavakkal szakasztott ezt a jelenetet képzeletbeli képül, miközben mondom: „ekkor“ Pista felkap a biciklire. Mikor van tehát az „ekkor“? Ugyanakkor van, mikor a kép születik. Akkor van, mikor épen festem szavakkal a képzeletbeli képet. (Akkor cselekszem ezt tudniillik épen, ugyanabban a pillanatban, mikor a valóságos kép lepereg a szemem előtt a vásznon.) Ugyanakkor történik, mikor épen beszélek róla.

Mikor van az „akkor“? Később. Nem fontos, hogy mikor, de nem a képzeletbeli kép megszületésének a pillanatában van. A mi mostani esetünkben akkor van, mikor hazaérkezem a vásárból és a hugaimnak mesélem, mit láttam. Azért van ez így, mert én a hugaimnak mást mesélek most, mint amit a moziban ültöniben magamnak meséltem, más képzeletbeli képet festek a diványon, mint amit a moziban festettem. Magamnak arról festetem képzeletbeli képet: mit látok magam előtt a vásznon épen

most (tehát épen akkor, mikor festem a képet, vagyis beszélek a látottakról), a hugaimnak meg arról festek képzeletbeli képet, mit láttam a vásáron, meg a moziban.

Most már körülbelül világos a különbség. Beszélek a moziban magamnak és beszélek a diványon a hugaimnak. A moziban arról festek képzeletbeli képet, ami ugyanakkor pereg a vásznon, mikor magamnak szavakkal épen festem róla a képzeletbeli képet. A hugaimnak ugyanerről beszélek, tehát valamiről, ami nem ugyanakkor játszódik le, mikor beszélek róla, hanem azt jóval megelőzőleg, órákkal hamarabb. Ez „akkor“ van, amaz „ekkor“ volt. Akkor, amikor és ekkor, mikor beszélek róla. Akkor, azaz a beszédemhez képest máskor és ekkor, azaz a beszédemhez képest egyidejűleg.

Ugyanez a különbség a másik két eltérés között is. A moziban úgy láttam, Pista felkap a biciklire, a hugaimnak úgy meséltem, Pista felkapott a biciklire. Felkap... mikor? és felkapott... mikor? „Felkap“ mondom, mikor épen pereg a film a vásznon a szemem előtt és ott is épen felkap Pista a biciklire és „felkapott“ mondom a diványon a hugaimnak, mikor a mozielőadás már órákkal ezelőtt befejeződött. A beszédemmel egyidejűleg „kap fel“ Pista a biciklire és akkor nem „kap fel“, hanem „kapott fel“ a biciklire, ha a képzeletbeli képem nem ugyanakkor történik, mikor beszélek róla.

Szedjük össze legújabb tanulságainkat. *A képzeletbeli képen, vagyis beszéd közben a viszonyok nem egyformák. A mondat részeit nemcsak egymáshoz képest viszonyítjuk, hanem egy másik önkénytelenül melléjük képzelt képzeletbeli képhez is, amelyen mi szereplünk, még pedig épen beszélünk, még pedig épen a szóbanforgó történetről vagy állapotról, vagy viszonyról festünk szavakkal képzeletbeli képet. A mondatot ehhez a másik mondat-hoz képest is látjuk s azt a viszonyt, amely a mondat részein ehhez a mondathoz képest megismerhető, beszédbeli viszonynak nevezzük.* Ezzel az általunk eddig ismert nyelvi viszonyok száma háromra emelkedett. A bicikli a Palié: birtokviszony, a mi képzeletbeli képünkön kifejezésbeli viszony, Pista felkap a biciklire: Pista alany, felkap a biciklire állítmány, mondatbeli viszony. A diványon szólva róla: Pista felkapott a biciklire, az, hogy nem felkap, hanem felkapott: beszédbeli viszony.

A beszéd helye, ideje és a beszélő személyek a nyelvben.

Vizsgáljuk meg pontosabban a beszédbeli viszonyt.

A szóbanforgó esetben egész pontosan ilyen a beszédbeli viszony:

Délután két óra harminc perckor a moziban Pista felkap a biciklire (a vásznon) és elkarikázik rajta.

Ugyancsak délután két óra harminc perckor és ugyancsak a moziban a vászonnal szemben én ezt a képet képzeletbeli képen, szavakkal megrajzoltam a magam számára.

Este nyolc órakor, otthon a diványon, ezuttal nem a magam, hanem a hugaim számára szintén rajzoltam erről a jelenetről szavakkal egy képzeletbeli képet.

Mind a két esetben ez a két mondat viszonyult:

Pista felkap a biciklire, én meg beszélek.

Mi a különbség a kétféle viszony között? Mihelyt az én beszélésemet is mondatformában látom most magam előtt, azonnal egyszerűbbnek tűnik fel előttem az eset.

Pista felkap a biciklire délután 2 óra 30 perckor és én is 2 óra 30 perckor beszélek az első esetben. A moziban kap fel a biciklire és ugyanott beszélek én is.

A második esetben Pista felkap a biciklire délután 2 óra 30 perckor a moziban, én pedig 8 órakor beszélek róla otthon a diványon.

A Pista biciklirekapása tehát az én beszédemhez képest az első esetben egyidejű, a második esetben előidejű. A biciklirekapás és az én beszédem helye pedig első esetben egybeesik, második esetben nem esik egybe.

Előfordulhat természetesen az is, hogy a képzeletbeli kép utóidejű ahhoz képest, hogy én beszélek. Például a hugaim is meg-megszakították a mesémet az érdekesebb helyeken:

-- Mi lesz most?

Akkor már Pista régen matrózinás volt egy vitorlás hajón s egyik kalandból a másikba került. Szükségesnek látszott a kislányok megnyugtatalása. Ez meg is történt ilyenformán:

-- Hallgassátok csak nyugodtan a mesét. Most ugyan indiánok kötözték össze szegényt, de nemsokára keresésére indul a kapitány és megszabadítja. Szóval: ott kuporog szegény Pista megkötözve, előtte a bárd, amellyel holnap megölik, hogy feláldozhassák a Nagy Szellemnek.

Szerepel itt egy szó: nemsokára. Ez a nemsokára nem a Pista sorsának az időhatározója tulajdonképpen, hanem a filmszalag pergésének az időhatározója. Az lesz „nemsokára“, hogy leperg ez a most futó jelenet és új jelenet következik: a kapitány megindul, hogy matrózinasát kiszabadítsa. Miután pedig láttuk már, hogy az én beszédem egyidejű a filmjelenetek valóságos lepergésével (mindig azonnal képzeletbeli képpé alakítom át a magam számára a vásznon futó képeket), azt mondhatom: a kapitány útnakindulása az én beszédemhez képest előidejű. Az én beszédem ugyanis ebben a pillanatban ott tart, hogy Pistát az indiánok egy cölöphöz kötötték. Ehhez képest a megszabadulása előidejű.

Foglalkoznunk kell azonban még egy másik beszédbeli viszonytal is. Ahogy itt a szó kihozta, már háromféle formájú állítmányunk is előfordult:

„Pista felkapott a biciklire.“

„Én beszélek.“ A hugaimnak meg azt mondtam: „Hallgassátok csak nyugodtan a mesét.“

Pista felkapott a biciklire. Ezt érthetjük minden baj nélkül. De ki vagyok én, aki beszélek? Vigyázzunk, ne siessünk a válasszal, jusson eszünkbe a régi csali mese. Gyerekeket szokás bolonddá tenni vele. Megkérdezik a gyerektől: Én vagyok én, te vagy te, ki a szamár, én vagy te? A gyerek először bizonyosan azt mondja: te vagy a szamár. Erre az a válasz, hogy rendben van, hiszen jóelőre megmondtam, te vagy te, tehát a szamár is te vagy. A gyerek másodszor már jól vigyáz és kijelenti: én vagyok a szamár. A válasz ezuttal így hangzik: szép a beismerés.

Ezt a becsapós játékot azért lehet sikerrel megpróbálni, mert nem olyan egyszerű a felelet erre a kérdésre: Ki vagyok én? Most én vagyok én, én, Sándor, nem Pista és nem a hugaim. De csak azért vagyok épen én az én, mert ezuttal épen én beszélek. *Mindig az az én, aki beszél. Én azt jelenti, hogy a szóbanforgó személy a beszéd alanyával azonos.* A szóbanforgó valaki lehet a képzeletbeli képen akármilyen mondatrész, vagy kifejezésrész, ha a beszéd alanyával azonos, mindig én, mindig úgy beszélek róla, mint énrólam, úgy emlegetem, mint engemet, stb. . . . Én azt jelenti, hogy a mondat alanyát, vagy a kifejezés alanyát, vagy a kifejezésrész alanyát viszonyítottam ahhoz a másik képzeletbeli képhez, hogy én beszélek és ehhez a mondathoz képest a két alany azonos.

Hallgassátok a mesét — mondom, illetőleg parancsolom a két hugomnak, mert zavar a folytonos kérdezősködések és szeretném rólatok ezt a képet látni: hallgatjátok a mesét (és nem kérdezősködtök minduntalan). Vegyük a parancsot ténynek, tehát valóban hallgatjátok. Ti hallgatjátok, Gizike és Mariska, hugocskáim, de most meg azt nem tudom, kik is vagytok tulajdonképen: mi?

Ti kelten vagytok, mert ha valamelyikötöket kihívná édesanyánk a konyhába, akkor csak te maradnál idebent egyik vagy másik és csak te hallgatnád. De ki vagy: te?

Most épen te vagy te, hugocskáim, de mikor egyszer Pistát kergették az indiánok a vásznon és én még nem tudtam úgy, mint most tudom, hogy jó vége lesz-e Pistának, vagy csúnya vége lesz neki, izgatottságomban odakiáltottam a képnek: szaladj, Pista! Szerettem volna látni Pistám, hogy teljes erődből szaladsz s az indiánok nem érnek nyomodba. Akkor te voltál a te, Pistán.

Akkor te voltál te, mert neked beszéltem, most ti vagytok ti, hugocskáim, mert most hozzátok szólok, titeket látlak el egy mozielőadásra is elégséges képzeletbeli képpel. Én beszélek, ennek a mondatnak nemcsak alanya van, hanem tárgya is, mert azt jelenti, az én beszédem, hogy a végén te, aki hallgatsz a beszédemet, ugyanazt a képet látod képzeletben, amit én. Én szóval tartalak téged addig, míg te szóval nem vagy tartva, szakasztott úgy, ahogy Pista addig javította megfele a biciklit, míg a bicikli meg nem volt javítva. *Te mindig az a valaki vagy, akit én, a beszélő szóval tartok, vagyis a beszédről festett képzeletbeli kép tárgya.* Ha valakire azt mondom beszédközben: te, akkor én azt a valakit viszonyítottam a képzeletbeli képhez, amelyen én szóval tartok valakit s úgy találtam, hogy a mondat alanya, vagy a mondat részeként szereplő kifejezés alanya, vagy a kifejezésrész alanya a beszédről szóló mondat tárgyával azonos. Ilyenkor mindig úgy beszélek erről a valakiről, mint rólad, úgy távozom tőle, mint tőled, úgy közelítek hozzá, mint hozzád és úgy szólítom meg, mint téged, azt mondom neki, mintha neked mondanám: te . . . , stb.

Ebből a szempontból téged, Pistám, olyankor, mikor a hugaimnak beszélek rólad, vagyis olyankor, mikor nem téged tartalak szóval, csak így emlegetlek: Pista. Ilyenkor, mikor azt is akarom mondani, hogy Pista a beszédről szóló mondatához

viszonyítva, a beszélőhöz és a közönségéhez képest sem a beszéd alanyával, sem a beszéd tárgyával nem azonos. Sem nem az egyik, sem nem a másik, hanem harmadik valaki. Vagy harmadik valანი, mert ha nem a beszélő, nem is a közönsége, akkor nem kell neki valakinek lenni, lehet valami is.

Beszédközben a képzeletbeli képeket nem tőlünk függetlenül látjuk, hanem mindig magunkhoz képest. Azt jelenti ez, hogy miközben a képzeletbeli képeket szavakkal mesélem a társamnak, egy pillanatra sem tudok megfélekedezni arról, hogy én most beszélek, vagyis szóval tartalak téged, aki hallgatsz. Ezt a képet is magam előtt látom képzeletemben s ha csak tehetem, mindig ehhez a képhez képest mesélem az újat. Ezt onnan lehet észrevenni, hogy semmi olyat nem rajzolok újonnan az új képre, ami ezen az állandóan magam előtt látott képen rajta van. Ezért mondom a magam és a hallgatóm polgári neve helyett azt, hogy én és te, mert úgy érzem, felesleges volna ezt a két személyt újra lerajzolnom, hiszen már egyszer le vannak rajzolva: beszélgetnek a beszédről mesélő képzeletbeli képen. A tulajdonképeni képzeletbeli képre csak olyat rajzolok viszonyítás nélkül, ami a beszédről festett képen nincs rajta. Mindent, amit viszonyíthatok, ehhez a képhez képest rajzolok a tulajdonképeni képzeletbeli képre.

A beszéd ténye és a nyelv.

(Beszélő személyek és a nyelvi 1. 2. 3. személy. — A beszéd pillanata és a nyelvi jelen, múlt és jövő idő. — A beszéd helye és a nyelvi közelre és távolra mutató.)

Első, második, harmadik személy; jelen, múlt jövő idő; közelre és távolra mutató.

Az a szokás, hogy a beszélő magát én-nek, a hallgatóját te-nek nevezi, mindenki mást és minden egyebet ő-nek rajzol a képzeletbeli képre, már régebbi tapasztalatunk. Még a vásáron megfigyeltük, hogy az eladó magamagát is áruba bocsáthatja és a vevő is megvásárolhatja magamagát is. Ugyanakkor megfigyeltük ugyanezt a jelenséget beszédközben is. Azért idézem ezt most emlékezetünkbe, mert ez a kis visszaemlékezés szerfölött megkönnyítheti esetleg a dolgunkat a beszédbeli viszony vizsgálata közben. Hiszen a beszélő és hallgató személyek azonosak a vásár személyeivel s általában a közösségi élet mindenkor együtt szereplő személyeivel. Akkor pedig mi már a beszédbeli viszonyt mindenféleképen ismerjük még a vásárból és ottani megfigyelé-

scink óta. Ha ez így van, pedig így van minden bizonnyal, akkor ezuttal nincs más dolgunk, csak rendszeresen fel kell sorolnunk, micsoda változást okozhat a beszédbeli viszony a képzeletbeli képen. Gondoljunk a vásárra és kezdjünk hozzá a beszédbeli viszony eseteinek feisorolásához.

A beszélő személyekhez képest a mondat alanya és állítmánya, a mondatrészként vagy kifejezésrészként szereplő mondat, vagy kifejezés alanya és állítmánya lehet **első, második vagy harmadik személyű**, még pedig akár úgy, hogy a szereplő személy jelen van, akár pedig úgy, hogy több szóbanforgó személy közt a szereplő személy is jelen van, vagy odaértendő. Az első személy a beszéd alanyával, vagyis a beszélővel azonos, a második személy a beszéd tárgyával, azaz a közönséggel azonos, a harmadik személy pedig valaki vagy valami más.

A beszéd pillanatához képest, tehát a beszéd állítmányához viszonyítva a mondat, a mondatrészként vagy kifejezésrészként szereplő mondat vagy kifejezés állítmánya lehet a beszéd pillanatával egyidejű, vagy ahhoz képest előzmény, illetőleg következmény. A beszéd pillanatához viszonyítást **időnek**, latin szóval **tempus**-nak nevezzük. A beszéd pillanatával egyidejű tempus neve **tempus praesens, jelen idő**. A beszéd pillanatához képest előzményt **tempus praeteritumnak, mult időnek** nevezzük, a következményt pedig **tempus futurumnak, jövő időnek**. A tempus tehát sohasem a mondatban szereplő történetek idejéhez viszonyított idő, hanem mindig a beszéd pillanatához képest jelen, mult vagy jövő.

A beszéd helyéhez képest a beszélő személy mindig rámutat, hogy a mondatban szereplő képek vagy képrészek hozzá viszonyítva milyen helyzetben vannak. Nemcsak a külső helyzetviszonyt tünteti fel, hanem a vele való belső helyzetviszonyt is. Ha külsőleg a mondatban lerajzoltak a beszéd helyének a közelében vannak, a beszélő **közélbe mutat**, ha nem ott vannak a beszéd helyének közelében, akkor a beszélő **távolba mutat**. A belső viszonyt a beszélő azzal hangsúlyozza, hogy vagy a beszédbeli viszony megjelölésével rajzolja le a képeket, vagy pedig fogalomszókkal. A harmadik személyt például egyformán rajzolhatja a harmadik személyű beszédbeli viszonyítással, vagy pedig a harmadik személyű valakinek vagy valaminek a fogalomszavával. E tekintetben az a szabály, hogy a beszélő, ha csak teheti, mindig viszonyít, csak akkor rajzol fogalomszóval, ha kénytelen vele.

A beszéd indítékai, célja és a nyelv.

A beszéd indítékainak nyomai a nyelvben.

(A beszéd indítékai: közlésvágy és tudásvágy. Kérdő, felelő, kijelentő és parancsoló mondatok. Imperativus és indicativus.)

A beszédbeli viszony eddigi tanulságaink és megfigyeléseink szerint mindig ahhoz az alapmondathoz képest viszonyul, hogy én, a beszélő, itt, ahol éppen beszélek és ebben a pillanatban, mikor éppen beszélek, szóval tartalak, azaz képzeletbeli képekkel látlak el téged, aki meghallgatsz engem. Eddig megvizsgáltuk a beszélő személyekhez, a beszéd helyéhez és idejéhez képest a képzeletbeli képet. Tudjuk azonban még a nagyvásárról, hogy az eladást és vételt egyéb szempontokból is meg lehetett figyelni. Az a kérdésünk tehát most: vajjon micsoda egyéb beszédbeli viszony lehetségs még az eddigieken kívül?

Ha valakinek közben az a gondolata támadna, hogy mi most voltaképen ismétlésbe bocsátkozunk, várjon egy keveset az ítékezéssel. A nagyvásárban csak magáról a beszédről tudtunk meg egyetmást, a képzeletbeli képről úgyszólván semmi tanulságunk nem volt, nem is lehetett. A képzeletbeli kép szerkezetét mozielőadás közben ismertük meg alaposabban. Idehaza, a hugaimmal való beszélgetés közben ezt a kétféle tanulságunkat viszonyítjuk egymáshoz s tulajdonképen ez számunkra az új kérdés: milyen nyomai vannak a képzeletbeli képen annak, hogy ezek a képzeletbeli képek azon az úton jönnek létre, hogy én, a beszélő rajzolom őket szavakkal te eléd, aki meghallgatsz engem.

Eddig úgy láttuk, hogy a beszédnek magának minden vonatkozása nyomot hagyott a képzeletbeli képen. Ez azt jelenti, hogy a képzeletbeli kép annyiféleképen viszonyulhat, ahányféle viszony beszédközben lehetséges.

Pista felkapott a biciklijére.

Hallgassátok csak nyugodtan a mesét!

Ha összehasonlítom a két képet, találok rajtuk olyan különbséget, ami a képek belső szerkezetétől független, tehát csak beszédbeli viszonyból magyarázható. Mi ez a különbség? Az egyik képen Pista úgy, ahogy mondom, csakugyan és valósággal felkapott a biciklijére. A másik képen azonban ti nem hallgatjátok nyugodtan a mesét, hugaim. Ellenkezőleg, nyugtalanul bele-beleszóltok a mesébe és különböző kérdésekkel zavartok engem a mese nyugodt elmondásában. Éppen ezért hagytam is abba a mesét s szúrta bele ezt a megnyugtatósnak szánt figyelmeztetést:

— Hallgassátok nyugodtan!

Hátha szótfogadtok s mostantól kezdve végrevalahára

-- Hallgatjátok nyugodtan.

A különbséget e két képen a beszédem körülményei okozták. Mind a két képen más-más a megszólalásom oka. Az egyik képnek az volt az előzménye, hogy láttam magam előtt egy képet (ugyanazt, amelyet a vásznon előadás közben csakugyan is láttam) s az volt a vágyam, hogy, legalább képzeletben, a hugaim előtt is megjelenjen ez a kép, ahogy Pista felkap a Pali biciklijére és elkarikázik rajta. A beszédem oka tehát közlésvágy volt. Ezért rajta van a képzeletbeli képen a tulajdonképeni tartalmán kívül a beszédbeli viszony is, az nevezetesen, hogy ez a kép valóságos tényleges képzeletbeli kép, azért beszél, aki elmondja, hogy közöljön valamit.

A másik kép nem tény, nem közöl semmit. A másik kép: parancs. Azért mondtam, mert nem hogy láttam volna magam előtt azt a képet, amelyet éppen a legszívesebben látni szerettem volna a mesém érdekében, hogy t. i. ti, hugaim nyugodtan hallgatjátok a mesét, hanem ellenkezőleg: egyenesen hiányát éreztem ennek a képnek. Szükségem lett volna rá, hogy zavar nélkül mesélhessek tovább és nem állott rendelkezésemre; a szakasztott ellenkezője volt meg a valóságban: a ti nyugtalankodástok. Rekvirálnom kellett a képet tőletek, ti rajtatok állott e pillanatban, hogy megkaphassam. Ti azonban jó kis lányok vagytok, nem volt kétséges, hogy hajtani fogtok a szavamra. Ezért nem is kérdeztem tőletek semmit, a rövidebb utat választottam: parancsoltam nektek, felszólítottalak benneteket arra, hogy hallgassátok nyugodtan a mesét.

Ha nem én, a beszélő adok képet, hanem tőled várok egy képet, aki hallgatsz, akkor én nem közölni szeretnék valamit reked, hanem tudni szeretnék valamit tőled. Megszólalásom oka tehát nem közlésvágy ilyenkor, hanem tudásvágy. A tudásvágyból fakadó beszéd nem ad képzeletbeli képet a hallgatónak, hanem, fordítva, képzeletbeli képet szerez a hallgatótól.

Tudjuk már a vásárból, hogy a képzeletbeli képet kétféleképen is megszerezheti a beszélő a közönségtől. Egyszerűbben úgy, ahogy én cselekedtem, parancs formájában. Körülményesebben kérdés útján. Én is megtehettem volna, amit a sötétben mesélő öreg katona szokott tréfásan tenni, ha tudni szeretné, nem

aludtak-e még el a hallgatói. Az öreg katona ilyenkor félbeszakítja a mesét s azt kiáltja:

— Csont! Erre azt illik felelni:

— Hús! Ha kevesen felelik, vagy senki sem szól, az öreg „csont“ abbahagyja a mesélést s fálnak fordul aludni ő is. Én is megkérdezhettem volna a hugaimtól:

— Hallgattok ti én rám, vagy a fálnak beszélek? Rövidebbre fogva a kérdésemet:

— Hallgattok?

Valószínűleg ez lett volna a felelet:

— Hallgatunk. Én tehát a kérdésem ugyanazt a képet vásároltam volna meg, amit a parancs segítségével elrekláltam. Azt t. i., hogy a hugaim hallgatnak engem, meséljek csak nyugodtan tovább.

Mi tehát a parancs és a kérdés között a különbség? A megszólalásom oka nem, mert az mind a két esetben ugyanaz: tudásvágy. Valahányszor meg akarok szerezni egy képzeletbeli képet, mindig tudni akarok valamit. Azt azonban valószínűleg mindnyájan érezzük, hogy más a kérdezősködő és más a parancsolgató emberek tudásvágya. Az, aki parancsol, szinte a hallgatóságtól függetlenül, önmaga szerzi meg a képzeletbeli képet, az, aki kérdezősködik, csak a hallgatósága segítségével szerezheti meg a képet, vagy a képnek valamelyik részét. Ha én megparancsolom a hugaimnak, hogy hallgassátok nyugodtan a mesét, akkor ehhez a képhez a hugaim semmit sem tesznek hozzá a képzeletükből, legfeljebb szótfogadnak a parancsnak. Ez azonban már a valóságban válik ténnyé, nem a képzeletbeli képen. Ellenben, ha megkérdezem őket, akkor nekik képzeletbeli képet kell rajzolniuk s csak akkor szereztem képet, előbb nem.

Még világosabbá válik ez előttünk, ha néhány perccel később figyelünk a történetre. Majd bejön ugyanis édesanyánk s látva a két kis eleven lánykát némán, mozdulatlanul ülni a diványon, megkérdezi tőlük:

— Mit hallgattok olyan áhitattal?

Azt fogják rá válaszolni:

— Sanyi meséli, mit látott a vásáron.

Édesanyám is azért szólalt meg, mert egy képzeletbeli képet nem látott elég pontosan s meg óhajtotta szerezni a hiányzó részletet. Ammit látott csak, hogy az ő két kis leánykája nem zajong és nem rendetlenkedik, mint ahogy igen sokszor egyébkor, hanem

áhitattal hallgat valamit. Sejtette, hogy nem közönséges beszéd-tárgy lehet az, ami így lekötötte őket, de nem tudta pontosan, hogy micsoda. Ezért kérdezte meg. Nyilvánvaló, hogy a képzelet-beli kép az ő képzetében mindaddig csonka, hiányos maradt, míg a hugaim ki nem egészítették. Az iménti kérdésből csak azért nem világlott ki ez a természete a kérdésnek ilyen világosan, mert abban a kérdésben az egész képzeletbeli kép kérdéses volt, nem-csak az egyik része.

Ugyanezt a különbséget látjuk a közlésvágyból eredő beszéd kétféle formája között is. A közlés mindig független a hallgató-ságtól, a beszélő azt közöl, amit akar. A felelet ellenben mindig a hallgatótól függ: arra felelünk, amit a közönség megelőzőleg kérdezett, a képzeletbeli kép, amelyet rajzolni fogunk, a megelőző kérdéshez képest alakul. Ha az egész kép kérdéses volt, igen-nel vagy nem-mel érvényesítjük vagy érvénytelenítjük a feleletben a kérdéses képet, ha csak egy része volt kérdéses, akkor csak azt az egy részt rajzoljuk le, vagy csak arra az egy részre utalunk. Ve-gyünk például az én esetemet: Vásárban voltam. Ezt a képet felelet gyanánt a szerint festem le szavakkal más-másképen, ahogy más-másképen kérdezik.

Hol voltál? E szerint a kérdés szerint csak az a hely bizony-talan a kérdezőnek, ahol tartózkodtam. Így felelek rá: A vásár-ban. A közönségem ezt látja: A vásárban voltam.

Voltál a vásárban? A közönségem tudja, hogy vásár volt, csak azt nem tudja, én is résztvettem-e rajta. Azt felelem rá: Voltam.

Vigyázat! A magyar feleletadás különbözik az indogermán-tól. Az indogermán nyelvek közül a latin az igenlést körülírással fejezi ki, a német nagyon sokszor az igenlő szóval. A magyar csak akkor igenel igenlő szóval, ha döntenie kell igen és a nem között. Különbözik a kérdéses részt ismétli vagy arra utal. Példa rá az ismert gyermekmondóka:

— Voltál kertben? — Voltam. Láttál farkast? Láttam. Féltél tőle? Nem féltém. Ha pedig az én esetemben ezt kérdeznék:

— A vásárban voltál? Azt felelném rámutatással:

— Ott.

Ha csak egy kicsit is enyhül az igen és nem között a vagy-lagosság, már nem felelünk igen-nel. Erre a kérdésre például:

— Voltál-e a vásáron? — már nem igen-nel felelünk, pedig hiszen vagy voltam, vagy nem voltam, hanem így:

-- Voltam. Vagy: Nem voltam.

Ugyanitt hadd jegyezzük meg, hogy az itt szereplő -e kérdőszócskát tagadás esetén nem a tagadószó mellé tesszük, hanem a kérdéses rész után. Vásáron léte mről lévén szó, kérdezhetné például valamelyik hugom:

— Nem volt-e nagyon meleged egész délelött a tűző napon? Volt-e vagy nem volt, ez a kérdéses, nem helyes hát így kérdezni: Nem-e volt?

Foglaljuk össze a beszéd okhatározójának a tanulságait. A beszéd oka mindig közlésvágy, vagy tudásvágy. Közlésvágyból kijelentünk a hallgatóságunktól függetlenül, vagy felelünk a hallgatóságunk kérdésére. A **közlés** a legtermészetesebb beszédforma, éppen azért a közlésvágnak semmi nyoma nincs a képzeletbeli képen. A **feleleten** a felelet módja mutatja csak, hogy kérdés előzte meg, egyébként a kérdésből és a feleletből együttvéve egy csorbítatlan és viszonyítatlan, tehát eredeti formájú képzeletbeli képet állíthatunk össze. A tudásvágy már minden esetben viszonyítja a képzeletbeli képet. Tudásvágyból leginkább kérdezni szoktunk, mert elsősorban a hallgatóságunktól reméljük fogyatékos és kiegészítésre szoruló képzeletbeli képeink pótlását. A **kérdés** legegyszerűbb viszonyítása a **kérdő hangsúly**. Ezt beszéd közben éreztetjük írás közben **kérdőjel**-lel (?) különböztetjük meg a közlések pont-jával szemben. Azonkívül az -e kérdőszócskával viszonyítunk. Mindez elegendő, ha az egész képzeletbeli kép ismeretes ugyan, s csupán kérdéses. Abban az esetben, ha a képzeletbeli kép valamelyik része nem kérdéses, hanem ismeretlen, külön **kérdőszavakkal** kérdezzünk (ki, kicsoda, mi, micsoda, kít, mit, kinek, minek, stb. . . továbbá: hol, honnan, hova, mikor, mióta, meddig, míg, hogyan? stb., stb. . .) Legősibb módja a tudásvágy kielégítésének a képzeletbeli kép valóságos megszerzése, függetlenül és tekintet nélkül a hallgatóságra **parancs** segítségével. A parancs formája annyira elüt a közlés és kérdés-felelet formáitól, hogy egészen más viszonzszavak fejlődtek ki beszéd közben a kifejezésére. Azok az elődeink, akik ezt leelőször észrevették, úgy érezték, egészen más módja a beszédnek a parancs s a parancsok viszonyítását elnevezték **felszólító** vagy **parancsoló** módnak, latin nevén **modus imperativus**nak. Ezzel szemben a kérdés, a felelet és a közlés módja e szerint az elnevezés szerint **kijelentő mód**, latin néven **modus indicativus**. Írás közben az imperativusi mondatok után **felkiáltójel**-et (!) teszünk.

Az imperativus a magyar nyelvben multidejű is lehet. Példánknál maradván a „hallgassátok“ alak tempus praeterituma így hangzik: „hallgattátok légyen“.

A megértésnek, mint a beszéd céljának nyomai a nyelvben.

(A beszéd célja a megértés. — Allítás és tagadás vagy tiltás. — Mondatbeli és beszédbeli feltételesség. — A feltételes mód: coniunctivus, optativus, conditionalis.)

Azt is a vásárból tudjuk, hogy a beszédnek nemcsak oka van, célja is van. Valamilyen okból kénytelen voltam szólani, tudásvágy vagy közlésvágy ösztönzött beszédre, de a beszédem oka csak arról nyújt felvilágosítást, milyen mértékben téhetek róla személy szerint magam, hogy emberi beszéd történt. Meg kell azonban azt is magyaráznunk, miért fordultam éppen hozzád, aki meghallgattál. Hányszor megtörténik, különösen vonaton, utazás közben, hogy emberek órák hosszat elüldögélnek egymás mellett némán, szótlantul. Egyedül és kizárólag az a körülmény tehát, hogy én is, te is emberek vagyunk és egymás közelébe kerültünk, még nem indokolja meg azt, hogy szóba álltam veled. Tovább menve, az sem kielégítő magyarázat, hogy nekem magamnak az imént ismertetett okokból fontos mondanivalóm akadt. Reádpillantva belém fagyhatott, torkomra forrhatott, bennem maradhatott volna a szó.

Te is részes vagy benne, hogy az emberi beszéd mégis megszületett. Csupán annyi a különbség köztünk, hogy te nem oka voltál a megszólalásomnak, hanem célja voltál. Az volt az érzésem felőled, hogy, ha közlöm veled a mondanivalómat, te meg fogsz engem érteni. Tudásvágyamat kielégíted, közléseimet tudomásul veszed. Lehet, hogy megelőzőleg kérdeztél tőlem valamit, tehát bizonyosra vettem, hogy érdekel a válaszom. De az is lehet, hogy csak bizalmam van hozzád s egyszerűen kijelentem neked, elmesélem mindazt, ami megszólalásra bírt, ami képzeletem láthatatlan mozivásznán felrajzolódott, vagy éppen leperreg. Lehet, hogy sokféle dolog tudójának ismerlek s meg akarlak kérdezni egyet-másról, ami előttem nem világos vagy egyenesen titokzatos. Lehetséges végül az is, hogy a képzeletem mozivásznán sürgős vagy ijesztő képek váltják egymást s én, tekintet nélkül rád, parancsban adom meg a halasztást nem tűrő utasításokat. Mindegy, hogy milyen okból szólaltam meg. Minden egyes esetben ugyanegy a célom: hogy te megértés engem. Tudni óhajtok tőled, vagy közölni

szeretnék veled valamit, ez az oka a megszólalásomnak. Együttal azonban természetesen minden emberileg elképzelhetőt megteszek abból a célból, hogy megértsd tudásvágyam vagy közlésvágyam szülte szavaimat.

Ok és cél: szerves előzmény és következmény. Úgy kell a dolgot venni, hogy a beszédet megelőzte a lelkemben valami s ez is váltotta valóra ezt a szándékot. Ez volt beszédem oka vagy indítéka. Aztán beszéltem. Ha elértem a célomat, akkor viszont benned, a te lelkedben ment végbe valami változás s ez azt eredményezte, hogy te engem megértettél. Ez volt beszédem célja vagy ercdruénye. Mi volt vajjon ez a változás?

Legkönnyebb volna úgy felelni rá, hogy egy képzeletbeli képek a megjelenése a lelkedben, ami azelőtt nem volt ott, vagy nem pergett éppen lefele a láthatatlan mozivásznon. Igen, valami ilyenből áll ez a változás, de nem mondok meg mindent egészen pontosan, ha csak ennyit mondok róla. Tudjuk már a vásárból, hogy kétféle eset lehetséges ilyenkor. A változás nem mindig úgy áll be a te lelkedben, hogy látsz egy képzeletbeli képet, amit eddig nem láttál, hanem néha éppen megfordítva úgy, hogy szavaim letörölnek a lelked mozivásznáról egy képet, ami megszólalásomig ott volt s te nem látsz többé egy olyan képet, amit idáig láttál. Olyankor történik ez meg a hallgató lelkében, ha a beszélő tagadja azt, amiről képet fest. Hogy lehetne a két ellentétes esetet egy kalap alá venni? Akár állítok, akár tagadok, mindenképen egy a célom: az, hogy, láttál eddig, ahogy láttál és láttad azt, amit: beszédem befejeztekor ugyanúgy, ugyanazt lásd magad előtt képzeletben, amit én láttam s ami engem megszólalásra készítetett.

A képzeletbeli képen az **állítás** és **tagadás** között a magyar nyelvben nem sok a különbség. A viszonyítást ilyenkor **tagadó szócskák** segítségével fejezi ki nyelvünk. A magyar nyelv a közlést, a kérdést és a feleletet nem vagy sem szócskával, a parancsot ne vagy se viszonzószóval tagadja. A létige tagadása nincs vagy sincs.

Állítani is, tagadni is kétféleképen lehet s itt fordított a helyzet, mint a beszéd indítékainál. Az indicativust olyankor váltotta fel imperativus, ha nem voltam tekintettel reád, hanem téled függetlenül, a te képzeletvilágodnak a képeivel nem is törődve, rekviráltam el a képzeletbeli képet tőled. Állítás és tagadás közben mindig indicativus a képzeletbeli kép módja, ha a kép mindentől függetlenül él a képzeletben. Ellenben mindig viszonyul olyan-

kor, ha téged tekintetbe veszek és hozzád képest állítok vagy tagadok. Ilyenkor az állításom vagy tagadásom feltételektől függ. Te a képzeletbeli képet ezekhez a feltételekhez képest rajzolod fel, vagy törölöd le.

Veszem például az iménti esetet. Hallgattok? — kérdeztem a hugaimtól. Ha egy kicsit nagyobbak a hugaim és nem vagyok a szemökben tekintélyes bácsi, már egész könnyen felelhetnek így:

— Hallgatnánk, ha érdekesebbeket mesélnél.

Érdeemes elgondolkozni róla, miért mondják itt a hugaim azt, hogy hallgatnánk, e helyett, hogy hallgatunk. Világos, hogy „hallgatunk“ feltétlen tény ehhez képest, hogy „hallgatnánk“. Hallgatunk feltétlenül és hallgatnánk feltételesen. Csak az a kérdés, milyen feltételek mellett hallgatnánk.

Azt felelhetné rá felületesen valaki: az alatt a feltétel alatt hallgatnánk, ha érdekesebbeket mesélnél. Már-már hajlik rá az ember, hogy igazat adjon az így következtetőnek, de aztán valami eszünkbe vágódik és meghökkent. Hiszen ugyanezt a képet indikatívusban is megrajzolhatjuk.

— Hallgatunk, ha érdekesebbeket mesélsz.

A feltétel változatlanul az, ha érdekesebbeket mesélsz. Figyelmes közönségünknek, azt hiszem, nem szükséges hosszadalmasan magyaráznom, mi okozta a félreértést. Ha érdekesebbeket mesélsz is, ha érdekesebbeket mesélnél is: feltételes mellékmondat, vagyis előidejű időhatározó, mert előbb érdekes hadd legyen a mese, azután beáll a figyelmes hallgatás a hallgatói részéről. Ez a feltételesség azonban mondatbeli viszony, nem pedig beszédbeli. Hallgatnánk — ebben az esetben a hallgatásunk ahhoz az alapmondathoz képest feltételes, hogy mi, hugocskák szólunk hozzád, bácsikám, hallgatnánk, ha érdekesebbeket mesélnél, itt pedig a feltételes viszony a hallgatás és a mesélés között áll fenn. Hallgatnánk (ha mesélnél), tehát kétszeresen feltételes úgyis, mint állítmány és úgyis, mint állítás.

Hagyjuk tehát ezúttal figyelmen kívül azt a feltételességet, ami a mellékmondatból függ s figyeljük meg az állítás feltételességét. Ha azt mondom: hallgatunk, akkor te minden feltételtől függetlenül minket mint figyelmes meshallgatókat rajzolsz le képzeleted láthatatlan mozivásznára. Ha azt mondom: nem hallgatunk, ugyancsak minden feltételtől függetlenül törölsz le bennünket e vásznonról mint figyelmes meshallgatókat. Ezt eddig

könnyű is volt megérteni. De mi történik akkor, ha azt rajzolóim le számodra, hogy hallgatnánk?

Az történik, hogy ezúttal aztán már egyedül csak tőled függ, és rajtad áll, mit csinálsz. Vagy felrajzolsz bennünket a láthatatlan mozivászonra, vagy nem. Ha arra gondolsz, hogy gyermekek vagyunk s nagyon érdekel bennünket a mese, akkor el tudod képzelni, hogy megülünk a diványon hosszabb ideig is és ábítatosan „hallgatunk“, viszont ha az jut eszedbe, hogy gyermekek vagyunk, tehát élénkek, játékoskedvűek és még bizony nem nagyon kitartóak az odafigyelésben, akkor úgy látod a képet, hogy egyszer csak, még pedig mihamarabb, megunjuk a legérdekesebb mesét is és „nem hallgatunk“. Természetes, hogy ha az állítmány még külön is függ valami feltételtől, amely feltételes mondattal vagy feltételt tartalmazó mondatrészszel van kifejezve, még sokkal inkább ajánlatos az állítás feltételességét hangsúlyozni. Ezért igen sok esetben fejezzük ilyenformán ki magunkat, mint ebben a mondatban: Hallgatnánk, ha érdekesebben mesélnél. De ismételten hangsúlyozzuk, a feltételesség ilyenkor kettős és a feltételes mondat feltételes állítása is tőled függ, mint feltételtől, második személy. Mesélj csak tovább s közben vagy úgy képzeld el saját-magadat, hogy érdekesen mesélsz, vagy úgy, hogy nem mesélsz elég érdekesen. Ha érdekesen mesélsz, hallgatunk, ha nem mesélsz érdekesen, nem hallgatunk. Tehát, ha nem hallgatunk, magadra vess. Nem azért nem hallgatunk, mert rosszak vagyunk, hanem azért, mert nem mesélsz érdekesen.

Az állítás és tagadás feltételessége nyomot hagy a képzeletbeli képen, ilyenkor épúgy az állítás módja viszonyul másféleképen, mint parancs esetén. A feltételességet viszonyító mód neve **feltételes mód**, latin szóval **modus coniunctivus**. Vannak olyan indogermán nyelvek, amelyek a feltételességet óhajtás esetén másképp viszonyítják, ilyenkor másképen is nevezik a módot, **optativus**-nak. A francia nyelvben csak a mellékmondatokban van coniunctivus, francia néven subjonctif, a főmondati feltételesség formája a **conditionalis**. A magyarban mult idejű coniunctivus is van. Főntebbi példánk állítmánya mult időben: hallgattátok volna

Az indogermán nyelvek általában többször állítanak, vagy tagadnak feltételesen, mint a magyar. Különösen mellékmondatokban érzik úgy, hogy a főmondat állítmánya miatt nem közölhetik a mellékmondat állítmányát tényképpen, hanem jobb, ha a döntést a második személyre bízzák.

Én például a hugocskáim csipős feleletére válaszolhatok magyarul így:

— Azt mondják rólam, jó mesélő vagyok. (Tehát hallgatatok csak továbbra is bizalommal és figyelemmel.) Németül ilyenkor nem mondhatom magamról feltétlen tényképen így: ich bin ein guter Märchenerzähler, hanem coniunctivusban kell mondanom: man behauptet, ich sei ein guter Erzähler. Mert — német észjárás szerint — mondják ugyan, mondják, hogy az vagyok, de hátha tévednek. Be ne csapjam valahogy a hallgatóságomat, feltételesen mondom tehát, hogy az „volnék“, aztán majd döntson ő. Vagy felrajzol engem a láthatatlan mozivásznonra jó mesélőnek, vagy sem. A latin, a német ember, általában az indogermán nyelven beszélő ember mások vélekedését mindig coniunctivusban, tehát fenntartással, vagyis feltételesen ismétli a közönsége előtt. Ezért van a bibliában is annyi coniunctivus.

A beszéd előzményei, következményei és a nyelv.

1. Az „én“ és a szókincs.

Az alárendelt szerves előzményt oknak, az alárendelt szerves következményt célnak nevezzük. Vannak azonban a beszédnek, tehát annak, hogy megszólaltam és képzeletbeli képet pereg tettem le a hallgatóságom belső, lelki, láthatatlan mozivásznán — egyéb — szervetlenebb, esetlegesebb — megelőző és követő kísérő körülményei is. Ezek közül azokkal, amelyek nyomot hagynak a képzeletbeli képen, miközben a beszéd alapmondatához viszonyítják azt, föltétlenül foglalkoznunk kell. Az imént már megemlítettük, mindenféle emberi beszéd arra igyekszik, hogy megértsék. Azt is láttuk már, hogy a megértés nem egyéb, mint egy bizonyos változás, ami a hallgató második személy lelkében végbemeget. Azt is láttuk, hogy ennek a változásnak a következtében a hallgató látni fog valamit képzeletben, amit eddig nem látott, vagy nem fogja látni azt, amit látott. Mindez a sok eddigi tanulságunk pedig egyformán azt jelenti, hogy a beszélő személy eredményes beszéde végeztével a hallgató személy szellemi filmtekerics-raktárában történik változás.

Meg kell tehát vizsgálnunk, ha tisztán akarunk látni, a beszélőnek és hallgatónak, vagyis a beszédbeli személyeknek a szellemi filmraktárait egyaránt.

Figyeljük meg ebből a célból mindakettőt: a beszélő személyt, meg a hallgatóját beszédközben. Ahogy ott mesélem a

diványon a vásári élményeimet, egyszer csak megszólal a kisebbik hugom:

— Azok a majmok a ketrecben üsd a harmadikat játszottak a labdával, vagy körberótát?

— Üsd a harmadikat játszottak — válaszolom.

Az előzményekre talán még emlékszünk valamennyien. A labdázó majmokat édesapám fedezte fel a vásáron, mikor én egy sátor előtt belefelejtkeztem a különféle láttnivalóba. Utánam kiáltott:

— Gyere csak! Majmok labdáznak egy nagy ketrecben!

Odamentem gyorsan s én is sokáig elgyönyörködtem a labdázó majmokban. Elképzeltetek, hogy most idehaza a diványon ezekről a majmokról is alapos, kimerítő mesében számoltam be hugocskáimnak.

Könnyű dolgom volt. Össze se kellett szedni iminnen-amonnan, ott voltak még legelől, egymás mellett elraktározva a vásáron „felvett” képzeletbeli filmtekercseim, köztük a majmokról szóló. Azonmód frissen lepergethettem a hugaim előtt. Így kerültek a kisebbik hugom filmraktárába: azok a majmok a ketrecben . . . , amelyekről elmeséltem hűségesen, milyen vidáman és ügyesen labdázgattak a szemünk láttára.

Rcndben is lett volna minden, de a kisebbik hugom szenvedélyes labdázó. Olyankor is ütögeti a labdát, hol a földhöz, hol a falhoz, ha nem akad játszópajtása. Négy-öt százszor egymásután üti a labdát, míg egyszer „kiveszt.” Az ő számára nem állítmány az, hogy valaki „labdázik.” Hiszen annyi mindenféle labdajáték van s mind más, a majmok sem labdázgattak tehát, mert az nagyon általános megállapítás, hanem . . . meg kell mondani, melyik labdajátéknak hódoltak. Ezért kérdezi a kishugom, hogy üsd a harmadikat játszottak-e vagy körberótát. Ő a. i. társaságban ezt a két játékot kedveli legjobban.

Ha most a két filmraktárt összehasonlítjuk, miféle különbséget vagy általában véve jellemző sajátsgot veszünk észre?

A beszélő személy beszámol a vásárról. Majdnem mindegy, hogy mi készletli beszédre, a hugocskái kérdése-e, hogy mit látott, vagy a sok minden, ami délelőtt kíváncsi tekintete előtt rajzott. Beszédének indítéka mind a két esetben közlésvágy. A közölnivalók szinte erőszakkal kibuggyannak a lelkéből. Az indítékot megelőző **tapasztatok** azok, amik képessé teszik arra, hogy beszéljen. Ennél a mondatnál pontosan is tudjuk, hogy kicsoda

tapasztalat, az a szokatlan kép, amely a nagy ketrec előtt fogadta: az, hogy a majmok labdáznak a ketrecben.

Ha most nagyon pontosak akarunk lenni, még tovább kell az előzményeket boncolnunk. Úgy áll a dolog, hogy a labdázó majmokat én talán soha észre nem vettem volna a vásár forgatótagában, ha megelőzőleg édesapám rájuk nem bukkan, engem figyelmessé nem tesz rájuk s oda nem hív. A képzeletbeli kép tehát úgy született és raktározódott a lelkemben, hogy édesapám közölte velem a **magá tapasztalatát**, amelyet úgy szerzett, hogy helyébe ment az érdekes látnivalónak, én tudomásul vettem ezt a tapasztalatot, én is helyébe mentem, ezáltal a magam szemével is meggyőződhettem róla s így az a magam személyes tapasztalattá vált. Én is tovább adtam ezt a tapasztalatomat a hugaimnak, akiknek azonban már nem volt módjukban a dolgról személyesen is meggyőződniök, így aztán ők, ha el is raktározták ezt a képzeletbeli képet a lelkökben, azt csak mint **egy másik ember tapasztalatával** teheték meg, egy idegen tapasztalattal, amelyet elhittek annak a másik embernek, t. i. nekem. Én az ő testvérbátyjuk lévén, szavahihető emberként szereplek a szemökben; már megelőzőleg is jártak úgy, hogy én mint idősebb és így tapasztaltabb, meséltem nekik sok mindenről, amit később, mikor szemtől-szembe kerültek vele, saját maguk megtapasztaltak és láthatták, hogy érvényes, igaz, úgy van, amint mondtam nekik.

Az én tapasztalatszerzésem ebben az esetben csak látszólagosan terjedt a vásárra. Igazában jóval előbb megkezdődött. Hiszen, ha már előbből nem lettek volna régi tapasztalataim, talán meg sem állok a nagy majomketrec előtt. Az a furcsaság, ami megállásra bír engem is, édesapámat is, az volt, ami szokatlan abban, hogy a majmok labdáztak. A labdajáték nagyon emberi készség. A majmok nem szoktak labdázni gumilabdával, legfeljebb kókuszdióval dobálóznak. Igen érdekes, ha a majom valami olyat csinál, ami emberek szokása, érdekes pedig azért, mert a majom nagyon hasonlít az emberhez, csak hogy persze nem ember azért mégsem. Kitűnt ez labdajáték közben is egykettőre. A labdázáshoz ügyesség kell s ez megvan a majmokban nagyobb mértékben, mint az embereknél. De nem elég az ügyesség, fegyelmettség is kell hozzá s ez aztán már teljesen hiányzik a majmokból. Következtetni is kell labdajáték közben, meg áttekinteni a „csatátért“, a magunk és az ellenfél helyzetét, mindezt az ember tudja jobban. Végül játékközben nem bántani akarjuk az el-

lenfelet, nem ártani akarunk neki, hanem csak fölülmulni szeretnénk, ez talán a legnehezebb, majdnem lehetetlen a majom számára. Legeslegutoljára hagytam valamit, mert ezt még emberek sem értik igazán s nem sokan vannak, akik értik. Az igazi játék közben nem is az a fontos, hogy én győzzek, hanem az, hogy szép legyen, valódi legyen a győzelem s emberi gyöngeségünkből folyik, hogy ezt csak úgy érhetjük el, ha nem a magunk győzelméért küzdünk, hanem azért, hogy az ellenfelünk nehezen és szép formák közt győzhessen csak, olcsóbban nem. Ez mind, amit itt most elmondtam, bennefoglaltatik abban, hogy labdázanak a majmok. Abban pedig, hogy a majmok labdáznak, még sok minden egyéb bennefoglaltatik. Nevetséges és szégyenletes látvány a majmok labdázása. Szégyenletes pedig azért, mert nemcsak abban hasonlít az emberek játékához, ami majomtempó benne, hanem abban is, amiben különböznie kellene az emberi labdázástól. Erről, sajnos, a majmok nem tehetnek, mert ők nem tagadhatják meg állatvultukat, ez már mindenestül az emberek hibája. Az emberek szoktak sokszor, sőt legtöbbször úgy játszani, mintha állatok, mondjuk, majmok volnának: ügyesen, gyorsan, de embertelenül. Nevetségesnek meg viszont aztán azért nevetséges a majmok labdázása, mert furcsa formában értesülünk róla, mi az állat és mi az ember általában és micsoda bennünk állati vagy emberi vonás.

Az a kérdés, honnan gyült belé ebbe a két fogalomba: „majom“ és „labdázik“, ez a sok minden. Kétségtelen, hogy voltak tapasztalataim nekem magamnak is mind a kettőről. Mi gyermekek is sokat labdáztunk, azonkívül meg jártunk versenyekre, tornakörbe nézni, mikor mások, nagydiákok vagy sportemberek labdáztak. Tornaórán a testnevelési tanár úr tanított bennünket szépen, ahogy ő mondta „sportszerűen“ labdázni. Majmokróli is olvastam, tanultam már addig eleget, láttam is majmokat Budapesten az állatkertben és otthon majomtáncoltatóknál, állatseregletekben, vándorcirkuszokban. Megvolt édesapámnak Brehm: Az állatok világa, meg a Pallas Nagy Lexikona, azokban képeket találtam a majomról, Az Én Ujságom című gyermeklap folytatásokban közölte Madarassy László történetét a Majomkirályról. De legnagyobb hatással rektor úr meséi voltak a képzeletemre az embert utánzó majmokról, amelyek szurkos csizmát rántottak a hátulsó lábukra s úgy estek a ravasz vadászok fogságába, vagy megmarkolták a szűknyakú korsókban a diót s nem eresztették

el, hát nem fér ki az edény száján ökölbesorított mancsuk. Mindez benne volt a két fogalomban, hogy „majmok“ „labdáz-
nak“, azért volt olyan érdekes látnivaló a vásáron ez a különös
labdajáték.

Ha már most tovább boncoljuk a két fogalmat, meglátszik
rajtok, hogy sokkal több minden bennök volt, mint amennyit iga-
zán megtapasztalhattam a tartalmukból. Sok ezer esztendő alatt
gyült beléjük a tartalom, mire hozzám eljutottak. Az ember való-
sággal öröklí a szavakkal a szavak tartalmát szüleitől, társaitól,
ismerőseitől, tanítóitól, olvasmányaiból s ahhoz például, hogy
megnevessem a vásáron a labdázó majmokat, az a lenéző hang-
súly is szükséges volt, ahogy otthon rám szoktak szólni, ha utá-
noztam valakit:

— Oh te majom, te majom...

A beszélő személy tehát, ha képzeletbeli képet akar a hall-
gatója elé pergetni, megelőzőleg válogat a szavakban és kifejezé-
sekben, amelyeket emlékezetébe gyűjtött és ott őriz életének ad-
dig a pillanatáig, amikor épen megszólalásra készíti valamilyen
ok és meg is szólaltatja az a cél, hogy megértesse magát. A beszéd
előzménye tehát kettős természetű. A **szavak jelentése** független
a beszélőtől, azokat örökölte, azokon nem igen változtathat. Nem-
csak a fogalomszavakon nem változtathat, hanem a viszonyzóok
jelentése és szerepe is egészen kötött, hiszen beszédközben nem-
csak a szók, hanem a szokásos kifejezések, az úgynevezett for-
dulatok vagy frázisok is többé-kevésbé adva vannak. A beszélő
szabadsága abban áll, hogy a szókincsből mindenkor tetszése sze-
rint választhatja ki a szerinte legmegfelelőbb szavakat és fordu-
latokat. A beszéd voltaképpen küzdelem, amelyen a beszélő meg-
harcol azért, hogy az örökölt **szókincs** segítségével épen azt fejez-
hesse ki, ami szándékában van.

2. A „te“ és a szórend.

Több mondanivalónk már nem igen volna, ha a beszéd tar-
talmát a beszélő személy egymagában döntené el. Abban az eset-
ben teljesen elegendő volna, ha csak a beszéd előzményeivel fog-
lalkoznánk. Tapasztalhattuk azonban eddig is lépten-nyomon,
hogy a beszédet ketten hozzák létre: a beszélő személyek, a be-
szélő és hallgatósága. Foglalkoznunk kell tehát a beszéd követ-
kezményeivel is.

A beszéd célja — láttuk már — a megértés, a következménye pedig az, hogy változás áll be a hallgató képzeletbeli filmraktárában. Azt kell most jól megfigyelnünk, hogyan és miképpen következik be ez a változás.

Menjünk vissza megint a kisebbik hugom kérdéséig. Ha még emlékszünk rá, így hangzott ez a kérdés:

— Azok a majmok a ketrecben „üsd a harmadikat“ játszottak vagy „körberótát“?

Hogy született ez a kérdés? „Azok a majmok a ketrecben“ az én mesémből kerültek a kérdésbe. Róluk meséltem én annyit, hogy labdázta a ketrecben. „Labdázni“ a hugom szerint annyit, mint üsdaharmadikat játszani, vagy körberótát játszani vagy harmadik, tizedik, nemtudom hanyadikféle labdajátékot játszani. Miután pedig én elfelejtettem pontosan megemlíteni, mi játszottak, ezért kérdezi meg a hugom így:

Azok a (t. i. a mesém filmjén szereplő) majmok a ketrecben... (amelyekről csak annyit tudok, hogy valamilyen labdajátékot játszottak) üsd a harmadikat játszottak, vagy körberótát?

Ime, a hugom örökölt az őt világteremtésétől megszólalása pillanatáig megelőző beszélőktől egy csomó szót és fordulatot. Szabadon válogatott köztük s úgy fogalmazta meg a kérdését. Azonban akármilyen szabadon fogalmazott is, mégis ráni való tekintettel fogalmazott. Figyeljük meg jól. „Azok a“ majmok, mondta és az általam emlegetett majmokra mutatott rá ezzel a két szóval. „Azok a majmok a ketrecben“, folytatta tovább, utalván még mindig az én megelőző mesémre. Csak azután kérdezi az újat, amit tudni szeretne, eddig csupa ismert dolgot ismételt. „Azok a (mesében szereplő) majmok a ketrecben (amelyeket már ismerünk, amelyekről eddig szó volt), most jön az új:

— Üsdaharmadikat játszottak?

Ezt akarja kérdezni, ezért mondta azt is, amit eddig mondott. Üsdaharmadikat játszottak?... ezzel azt akarja kérdezni, hogy mit játszottak? Üsdaharmadikat vagy körberótát... Azért kérdezi így, mert azt akarja vele mondani: remélem, nemcsak ilyen-olyan püfölsdi labdázást rögtönöztek, hanem értelmes, játékszabályok után igazodó, annakrendjémódja szerint való társasjátékot produkáltak, mert különben nem volna a mutatványokban semmi csudálatos. Ál-verekeedést labdázás ürügye alatt az állatok is rendezhetnek. Érdekes megfigyelni, hogy a két vagylagos tárgy közreveszi az állítmányt:

Üsdaharmadikat játszottak vagy körberótát?

Igen, mert a vagylagosság csak a teljesség kedvéért van feltüntetve, a fontos, a kiemelt, a voltaképen megkérdézetű tény az tulajdonképen: értelmes labdázást vittek-e végbe a majmok, vagy sem?

Amit itt most tanulságosan megfigyelhetünk, az az érdekes törvényszerűsége volt a beszédnek, hogy a képzeletbeli kép egyes részeinek a sorrendje nem akármilyen és mindig attól függ, mi-csoda előzménye van a beszélő személy beszédének a hallgató személy képzetében. A szavak rendje beszéd közben a magyar nyelv szokása szerint a következő:

Legelől a képek olyan részei következnek, amiről már volt szó, vagy amit a hallgató valahonnan már ismer. Ennek a résznek a neve **előkészítő rész**, vagy **lélektani alany**. Ehhez az ismert részhez fűzi a beszélő azt az új részt, amit tulajdonképen mondani akar.

Ez az új rész, ha nem épen maga az állítmány, közvetlenül az állítmány elé kerül és az állítmánnyal együtt alkotja a tulajdonképeni mondanivalót. Ez a rész az **érdemleges rész**, **tüzetes rész**, vagy **lélektani állítmány**.

Minden olyan rész, amely csak a jobban érthetőség, a teljesség kedvéért szerepel a mondanivalónkban, a tulajdonképeni mondanivaló, tehát az állítmány után kerül. A neve: **kiegészítő rész**, **semleges rész**, vagy **lélektani bővítmény**. A mondanivalónak ezt a szigorú rendjét **szórendi törvénynek** nevezzük.

Meg kell utólag vallanom, hogy a hugocskám kérdése, amelyből a szórendi törvényt kiolvastuk, nem is olyan szokásos kérdés. Kérdezni s hozzátehetem még, parancsolni sokkal kurtább-furcsább módon szoktunk. Ilyenformán:

— Mit játszottak azok a majmok a ketrecben? Vagy:

— Üsdaharmadikat játsszatok! Csak közlésvágy esetén érvényes a mi fenti szórendi törvényünk:

— Azok a majmok a ketrecben üsdaharmadikat játszottak.

Sőt, hogy egészen pontos legyek, még mindig ki kell javítanom önmagamot. Csak a kijelentő mondatokban van ez a törvényszerűség. Ha kérdésre felelünk, mindössze ennyit mondánánk: (Mit játszottak azok a majmok?)

— Üsdaharmadikat.

Az igazi feleletekben csak az állítmányt megelőző tulajdonképeni érdemleges mondanivalónkat mondjuk el, még pedig leg-

Öbbször állítmány nélkül. Az előkészítő részt vagy elhagyjuk, vagy csak a teljesség kedvéért mondjuk el, hátravetve a harmadik helyre.

A tudásvágyból induló mondanivalónkból is rendszerint hiányzik az előkészítő rész. A kérdések legtöbbször a kérdőszavakkal vagy a kérdéses résszel kezdődnek, a parancsok is magával a megparancsolt állítmánnyal vagy kiemelt és az állítmány elé tett valamelyik másik mondatrészsel. De hiszen ez természetes is. A kérdező fél kíváncsi, nem ér rá bevezetni a kérdéseit. A parancsoló fél viszont nem tartozik vele, hogy parancsait óvatosan, gondosan előkészítgesse a hallgató lelkében. A parancsokról egyébként is azt tanultuk, hogy azok a hallgató személyétől függetlenül, rá való tekintet nélkül születnek meg. A feleletnek nincs szüksége előkészítő részre, mert a kérdés szerepel előkészítő részül. Ilyenkor ugyanis a hallgató megelőzőleg beszélő személy volt s saját kérdésével lelkében már előkészítette a felelet új mondanivalóját. Közlés közben azonban igenis szükséges a megértés előkészítése, hogy a hallgató személy képzeletében már ismert részhez, mint előkészítő részhez fűzzük az új mondanivalót, sőt, ha szükségét látjuk, a teljesség kedvéért még régebbi részekkel is kiegészítjük a régit és az újat, az állítmány utáni úgynevezett semleges rész formájában.

MONDATTANI ÖSSZEFOGLALÁS.

(Az emberi beszéd titka egy mondat tükrében. — Példa a helytelen gondolatközlésre. (Mikszáth: Az ügyesbajos ember.) — Vissza- és előretekintés.)

Az emberi beszéd titka egy mondat tükrében.

Beszélek. Egy lélekzetre mondom el sürgősen a mondanivalómat, ha elfogy a lélekzetem, levegőt szívok be, de még visszafele szívott lélekzettel is beszélek. Akik hallgatnak, egyszer csak megunják s rámszólnak: jól forog a nyelved! Ugyan ne járjon annyit a szád! Kívülről körülbelül ennyiből áll a beszéd: kiáramló **levegő**, pörgő **nyelv**, járó **száj**. Ezt az oldalát a beszédnek még nem is ismerjük.

Beszélünk. Már egy félórája elbúcsúztunk egymástól, de még mindig ott ülünk a diványon. Szóból **szó** kerekedik. Jól megértjük egymást. Ezért nem akarózik az elmenés. Csakugyan, a beszéd más oldalról: **szavak**. Értjük a szavakat: minden szónak jelentése van s ez a jelentés képzeletbeli képet idéz fel a lelkünk-

ben. Erről az oldalról sem igen ismerjük még a beszédet, megállapítottuk, hogy beszédközben szavakat mondunk s azt is megállapítottuk, hogy a szavaknak jelentésük van, de tovább nem kérdeztük meg a szavakat titkaik felől.

Beszélünk. A szavak jelentése lerajzolódik képzeletünk filmtekerésére, fogalmunk támad róla, miről van szó. Az egyes fogalomszavak rajza egymás után rajzolódik le képzeletünkben s a viszonzyszavak egymáshoz képest mutatják őket: lepereregnek képzeletünk mozivásznán **mesék** formájában. Amennyi a képzeletbeli vásznon egyszerre egynek látszik előttünk, az egy mondat. A beszédből a **mondatot** ismerjük legalaposabban.

Foglaljuk össze, amit a mondaton megfigyeltünk. Akár legutolsó példánkban is kiindulhatunk.

Meseközben egyszer csak elfogyott a mondanivalóm egy pillanatra. Hirtelen kutatni kezdem emlékezetemben, miről is nem szóltam még: Eszembe villant csakhamar:

— Hopp, a majmok! Igaz is! A majmok.

Igy vágódott eszembe az egész história. Mindent, mindent ebbe az egy fogalomba sűrítve láttam: a majmok. Egyetlen képen egybefoglalva láttam mindazt, ami idetartozik. Még egyszer ismétlem és hangsúlyozom: nem képeket vagy mesesorozatokat láttam, csak **egyetlenegy képet**, de ezen a képen rajta volt minden, ami délelőtt végbement szemem előtt, figyelmemet megragadta és emlékezetemben maradt. Egy képet láttam tehát, de ezen az egy képen mindazt rajta láttam, amit körülötte, mellette tapasztaltam. Nemcsak azt, hogy labdázta a majmok, hanem azt is mindet, ami akkor elfogott, hogy labdázni láttam őket, ami tehát korábbi tapasztalataimból körülfonta őket, minden, amit a majmokról és a labdázásról addig láttam, tudtam és gondoltam. Jegyezzük meg jól: egy képen láttam egyszerre az egészet. Nem mozgóképen, hanem rajzon.

Gondoljuk át egész eddigi életünk folyását. Vajjon minden egyes alkalommal így van ez, valahányszor meg akarunk szólalni? Különös, majdnem hihetetlen, de mindig így van, kivétel nélkül, sohasem másképen. Ki is mondhatjuk szabályképen. *Valahányszor meg akarunk szólalni, egyetlenegy képen rajta látjuk az egész mondanivalónkat. Az, aki nem lát ilyen képet maga előtt és úgy kezd el beszélni, nem beszél, csak fecseg.*

Második pillanatban, vagy a pillanatnak második ezredrészében aztán heves közlésvágy fogott el, hogy mindazt, amit ezen az

egy képen megőriztem emlékezetemben, elmondjam a hugaimnak. Sok mindenről meséltem már nekik, de a majmokról még nem meséltem. Most a majmokról fogok elmondani mindent, amit csak ezen az egy képen részletben rajtaltok. Addig mesélek, míg a hugaim ugyanezt a képet nem látják maguk előtt.

Elkezdtem hát mesélni. Vagyis, mit csináltam?

Egy képet elmesélni nem lehet. Mesélni, láttuk már, annyit tesz, mint legalább két fogalomszónak a rajzát egymáshoz képest viszonyozókkal viszonyítani. Hogy tehát a majmokról őrzött egyetlenegy képemről mesélhessek, **szét** kellett **bontanom** az **egy képet** legalább **két képre** és a két képet **egyiket a másikhoz viszonyítanom** kellett. Azért kezdtem így a mesélést:

Hát... tudjátok... volt ott a cirkusz, meg a forgókomédia, meg a panoráma közelében... egy nagy ketrec. Majmok ugráltak benne. Közelebb mentünk a ketrechez, hát látjuk, hogy nem csak úgy egyszerűen ugrálnak azok a majmok, hanem labdáz-
nak. Megállunk a ketrec előtt, figyeljük a majmokat egy kis ideig, hát lassankint kiderül, hogy nemcsak hajigálóznak a labdával ész nélkül, hanem annak rendje-módja szerint szabályosan játszanak vele. Sokat nevtünk rajtuk, édesapám is, én is. Soha-
sem láttam eddig én még labdázó majmokat. Édesapám beal-
lotta, hogy ő sem.

A beszéd előzménye tehát egyetlen kép, rajta minden, ami mondanivalóm volna. Maga a beszéd nem egyéb, mint ennek a képzeletbeli rajz formájában lelkünkben magunk előtt álló képnek a szétbontása képzeletbeli filmmé, tehát mondattá. Hogy történik ez?

Úgy történik, hogy amennyit a képről egyszerre egynek látunk, az leválik az egyetlen képről s mesévé, mondattá lesz. A következő rész megint leválik, megint mesévé, mondattá lesz. A két mondat pedig viszonyul egymáshoz. A következő mondatot mindig az előzőhöz képest meséljük el. A viszonyítás annak a törvényszerűségnek a segítségével történik, amit a szavak rendjében megfigyeltünk.

Volt ott... *egy nagy ketrec,*

majmok ugráltak benne.

Közelebb mentünk a ketrechez,

hát látjuk, hogy nemcsak úgy egyszerűen ugrálnak.

*azok a majmok, hanem labdáz-
nak.*

Ha megfigyeljük a mese menetét apróra, láthatjuk, hogy viszonyulnak egymáshoz a mondatok. Volt... kezdem, mert új mese kezdődött. Ott..., 1. i. a vásáron, amelyről eddigi meséim is szólottak. Egy nagy ketrec... ez az új, amivel kezdem az új mesét, ez a ketrec. Majmok ugráltak... folytatom az új mesét, de a régihez is kötöm mindjárt: benne. T. i. abban a ketrecben ugráltak, amellyel kezdtem az új mesét. Ez eddig mellérendelt mondat, ha másról nem tudnám, tudom a folytatásáról. Közelebb mentünk... folytatom az új mesét, de mindjárt viszonyítom is az eddigiekhez: a ketrechez... Ha önálló külön mondat volna az ugráló majmokról szóló, akkor a majmok ugrálásához kötném a közelebbi menést, így a ketrechez és a majmokhoz, a kettő térbeli kapcsolásához (= benne) kötöm: közelebb mentünk (a ketrechez).

Íát látjuk (a majmokat), illetőleg felbontva az ugráló majmokat így: hát látjuk, hogy nemcsak úgy egyszerűen ugrálnak azok a majmok (az imént messzebből úgy láttuk, hogy csak ugrálnak), hanem labdáznak. A labdázáshoz kötöm aztán megint az újat, hogy figyeltük őket, de olyan formában, hogy mindjárt ebből, mint régiből folytathassuk a még újabbat: figyeltük és kiderül, hogy nem hajigálóznak, hanem szabályszerűen játszanak.

Az egyetlen képet tehát beszédközben úgy bontjuk mondatokra, hogy az egyes mondatokat egymáshoz képest meséljük el. Azt jelenti ez, hogy a mondatok úgyszólván láncszemszerűen fonódnak egymáshoz, ami a megelőző mondatban lényeges, új mondanivaló volt, az lesz a következőben előkészítő rész. Csak arra kell vigyáznunk, hogy az új, érdemleges mondanivaló, amelyet előkészít, valóban újat és érdemleget meséljen, az eredeti egyetlen kép valamelyik fontos részét a hallgató képzelete elé varázsolja.

Hogy történik ez meg?

Úgy, hogy amiképen az egyetlen kép mondattá bomolhat, amelyek egymáshoz viszonyulnak, tehát mindvégig az egyetlen kép részei maradnak, úgy bomlanak ezek a képrészek is apróbb részekre. Beszédközben a mondat nem egyéb tehát, mint az egyetlen kép egy részének még apróbb részekre bomlása. Ezeket az apróbb részeket a mondatban épügy egymáshoz képest mesélem el, mint ahogy a mondatokat az előkészítő és érdemleges rész, az úgynevezett szórendi törvény segítségével egymáshoz viszonyítottam.

Igen, a majmok, mondtam. Aztán, mikor beszélni kezdtem, a „majmok“, ez az egyetlen kép két részre bomlott: azok a majmok a ketrecben. „A ketrecbeli majmok“ képe megint két részre bomlott: A labdázó majmok a ketrecben.

A ketrec volt a képen az a rész, amely ezt az új mesét hozzáillesztette az eddigi képsorozathoz, mert ez volt **ott**, nevezetesen a vásáron, még pontosabban az eddig már letárgyalt cirkusz, meg forgókomédia, meg panoráma közelében. A ketrec ott volt, a majmok meg a ketrecben voltak labdázás közben. Így bomlott aztán részeire az első mondat:

Volt ott (a cirkusz, meg a forgókomédia, meg a panoráma közelében) egy nagy ketrec, majmok ugráltak benne.

Ebben a mondatban az egyetlen kép úgy bomlott részeire, ahogy a mondanivaló eredeti egyetlen képének az érdekei kívánják. Tudjuk miért kezdődik a mese így: Volt (ez a legkényelmesebb mesekezdet, minden mesében minden kezdetkor „volt“ egyszer, hol nem volt valami, vagy valaki. Tudjuk, miért van az „ott“ összes hővértényeivel: az előző mesékre rámutat, kifejezvéen egyuttal „folytatás“ voltát. A nagy ketrec szerepével épen az imént jöttünk tisztába: „benné“ ugráltak a majmok (a mese főhősei). Hogy miért „nagy“ a ketrec? Hát először is a labdajáték miatt nagy. De nagy azért is, mert egy „nagy“ ketrec egy mese kezdetén sokkal érdekfeszítőbb, mint egyszerűen csak egy „ketrec.“ A majmok, hát igen, ők a főhősök, róluk akarok mesélni, azért szerepelnek már itt.

Mindennél érdekesebb azonban az „ugráltak“ állítmány. Mondhattam volna úgy is, hogy „labdáztak.“ Ezzel azonban nagy hibát követtem volna el, mint mesélő. Érdemes egy kicsit megállapodni ennél a képrésznel.

„Majmok ugráltak benne.“ Mesélhettem volna úgy is, hogy nem mondom külön: Volt ott egy nagy ketrec, hanem röviden és szárazon így: Majmok labdáztak egy ketrecben. Kettős hibát követtem volna el vele. Először is hazudtam volna, mert én nem ezt láttam a vásáron. Tudjátok, hogy édesapám hívó szavára mentem a ketrechez s először csak a ketrecet láttam, azután az ugráló majmokat. Közelebb menve vettem észre, hogy az ugrálás voltaképen labdával dobálózás s tüzetesebb (s így időbe telő) megfigyelés után csak, hogy az, ami első pillantásra dobálózásnak tetszett, játékszabályok szerint igazodó labdázás. Külön mondat illette meg így a ketrecet.

De külön mondatra volt szükségük a hugocskáimnak is. Az ő képzeletükben is jobb volt, ha részletekben épül meg a kép. Előbb a ketrec, aztán benne a majmok, aztán az a jelenet, ahogy ugrálnak és így tovább, ami utána következik.

Ha pedig jó volt a majmoknak a ketrectől külön, benne a ketrecben megjelenni, még fontosabb volt, hogy ne rögtön labdáz-
zanak ugyanabban a mondatban, amelyben a képzeletbeli szín-
padra léptek. Sok lenne egy mondatban annyi új dolog. Arány-
talan is lenne így: külön egy mondat a ketrecnek és akkor a kap-
csolt mellérendelt mondatban viszont minden puskaporunkat el-
használjuk: a majmokat is, azt is, hogy labdajátékot játszanak.
Ennyi minden indokolja, hogy „labdáznak“ helyett ezt mesélem:
„ugrálnak“.

A mondatként elmesélt képrészeket is úgy kell tehát részekre bontanunk, hogy azok mindvégig az egyetlen kép részei is maradjanak, tehát hátrafelé (a megelőző mondatok felé) és előre (a következő mondatok felé) egyformán viszonyuljanak. Csak olyan mondatrésznek van jogosultsága, amely úgy viszi előbbre a mesét, hogy egyúttal a már elmesélt részekhez is hozzákapcsolja. Az is hiba, ha a levegőben lóg, az is hiba, ha megállítja, vagy cigányútra viszi a mesét. De legnagyobb hiba, ha henye rész, amelynek sem visszafelé, sem előre semmiféle szerepe vagy feladata nincs.

Hátra van még, hogy a képzeletbeli képet a beszéd elhangzása után figyeljük meg. Mi a következménye a mesének a hugaim képzeletében közvetlenül azután, hogy elértem célomat, vagyis megértették, amit mondtam? Mi sors vár a képzeletbeli képre az ő lelkükben?

Valamit már régebben megfigyeltünk ezekről a képzeletbeli képekről. Volt ott egy nagy ketrec, — meséltem — majmok ugráltak benne. Mihelyt ez a kép lepergett, rajz lett belőle. Addig volt mese, míg ezzé a rajzzá nem vált: Majmok a ketrecben... ugráló majmok a ketrecben... És így tovább. Következő stáció: az ugráló majmok tulajdonképen labdával dobálózó majmok, tehát törüljük le, nem ugráló, hanem dobálózó majmok... Megint eggyel tovább: törüljük le, nem dobálózó, szabályosan labdázó majmok... Labdázó majmok, furcsák... és a hugaim is elrakározhatják az egyetlen képet: ahán... a majmok...

Az egész folyamat tehát így játszódik le: *a beszélő lelkében a mondanivaló egyetlen kép gyanánt jelenik meg, ez a kép beszéd-*

közben egymáshoz viszonyuló mondatokra bomlik s a mondatok is egymáshoz viszonyuló mondatrészekre bomlanak. A hallgató lelkében fordított a folyamat, a mondatrészek kifejezésekké, a mondatok szavakká rajzolódnak egészen addig, míg a hallgató is egyetlen képen látja képzetében az egészet.

Példa a helytelen gondolatközlésre.

(Mikszáth: Az ügyesbajos ember. Urak és parasztok. 91. Révai)

Bejön az ember az ügyvédhez, megmondja miért jött. Egy írással küldte be a felesége. Miféle írásról van szó, ez a mondanivalója. — Hogy mondja el?

Jó reggelt... fiskális úr.

Jó hegy itthon; azért jöttem

mondja az anyukom: eredj be

vidd be neki az írást

ha beteg nem volnék, magam cihelődnék fel.

Az utolsó részlet már szószaporítás abból a szempontból, hogy az ügyvéd nem kíváncsi rá, miért az ember hozta az írást, hanem csak az a fontos, hogy hozott egy írást. Miféle írás az: ez tartoznék rá. — De már ha elmondta, hogy az asszony beteg, hagyján. Beteg az asszony, én hoztam helyette egy írást. Miféle? — így kellene folytatni. De ő azt a mellékes dolgot folytatja tovább, amit már említett: hogy az asszony beteg. Ilyenformán:

Mert biz az megbetegedett...

Sőt még tovább folytatja ezzel a gondolatmenettel: beteg lett, pedig én figyelmeztettem:

pedig mondtam... mért nem húzol ködmönt ilyen hűvös időben?

Láttuk, hogy ez az egész felesleges történet a hibás gondolatfűzésből kerekedett ki. No, de legalább vége van s most az egész történet röviden így volna:

egy írást hoztam

miféle írást? Ehelyett: én hoztam, az asszony beteg, ez áll: megbetegedett pedig mondtam: vegye fel a ködmönt, hideg van. Most már így kellene folytatni: nem vette fel, beteg lett, hát én hoztam be az írást. Miféle írást? — Léphetne a dologra.

Igen, de ő utoljára azt mondta: hideg van. Miért is mondta? Azzal magyaráza a feleségének: miért húzzon ködmönt. Az egész történetben ennek a résznek nem is kellett volna előfordulni. a kitérésben sem fontos, mert ott az a fontos: a felesége beteg lett

— mert megfázott — mert nem vett ködmönt a hűvös időben. Az egész történetben: beteg lett (— mert megfázott — nem vett ködmönt) most beteg, nem jöhetett — én hoztam az írást (miféért: ez következék). De hát ő utoljára azt mondta: *ebben a hűvös időben*, hát itt folytatja és a hűvös időről beszél tovább:

Nem is emlékszik még *ilyen őszre* eleven ember.

Ez se az *írásra*, se a *felesége betegségére* nem tartozik már. A dolog velejétől. az írástól már két állomásnyira vagyunk. Még vissza lehetne térni a betegségre ilyenformán: nem csuda, ha ilyen szokatlan hidegben megfázott. Akkor megint ott lennénk a betegségnél s azt már tudjuk, onnan hogy juthatnánk az íráshoz. De ő már benne van a nagy hidegben: „ilyen (hűvös) ősz“-ről beszélt utoljára, most elmondja, mi az oka annak, hogy ilyen (hűvös) ősz van?

Azt mondják, valami plánéta az égen elkoppantotta volna a napnak a lángját. (Még ezt is vissza lehetne vezetni a helyes útra így: ezért van hát ilyen hűvös — ezért fázott meg a feleségem — ezért hoztam én be az írást. Miféle írást?) De ő így fűzi a gondolatot tovább: lehet, hogy ez az oka a hidegnek, de akármilyen az oka: *eléggé baj* az, hogy hideg van. Baj pedig: ezért, meg ezért...

...nem szeretem a dolgot. A kolompér, a kukorica. A szüret.

De mit is akartam mondani? Maga is észrevette, hogy elkalandozott. Megpróbálja az elvesztett fonalat megtalálni. Hideg oka — hideg — ködmön. Hogy az asszony megfázott, *mert nem vett ködmönt*. Ahelyett, hogy arra gondolna, miért is beszélt az asszony bajáról, folytatja itt:

Miért nem jár az asszony ködmönbe? Ujat nem vett neki, a régit meg ellopták.

No most már ezt is megtudtuk: miért nem vett ködmönt. A betegségét és minden fontos mellékkörülményeit ismerjük már, ideje volna a fődologra térni: az írára. De ő csak ott folytatja, ahol — szerinte következik. Ellopták a ködmönt, mondta. Hol? Mikor? Milyen körülmények között. Most ez következik.

Közben jön Mucsár Jóskáról, a ködmönt őrző kocsisról egy pár mondat.

Hát hallott valaha ilyet a tekintetes úr?

Akár hallott. akár nem, most már a ködmön történetét is ismerjük. Jöhetne a fődolog, az írás. De hát a tekintetes úrról volt szó utoljára. Tehát ezen a sor.

Pedig a tekintetes úr sem mai gyerek. Sőt:

Ösmertem még az édes tatáját is.

És így tovább. A legeslegvégén tudjuk meg, miféle írásról van szó.

De valamit hamarabb megtudunk belőle:

Fogalmazás közben vigyáznunk kell, hogy a részletek kidolgozása miatt a legfontosabb dolgot, amit tulajdonképpen el akarunk mondani, soha egy pillanatra se veszítsük el szem elől. Gondolatainkat — részletesebb elbeszélésekben is — olymódon kössük össze, hogy a mellékes részleteket sohase folytassuk tovább, csak míg feltételen szükséges, vagy még nem szószaporítás. S ha valami ilyen kitérést teszünk, ügyes fordulattal térjünk a fődologra.

Vissza- és előretekintés.

Eddig azt figyeltük meg, hogy bomlik a mondanivaló tartalmazó egyetlen kép mondattá és mondatrészzé. Hátra van még annak a megfigyelése, hogy lesznek a mondatrészekből kifejezések, a mondatokból szavak s a mondanivalóból egyetlenegy kép. Az emberi beszéd törvényeit a beszélő felől nagyjából minden szempontból megfigyeltük, újabb megfigyeléseinket a közönség felől kell lehetőleg szintén minden szempontból összegyűjtenünk.

III. „Te“ és a nyelv.

(A második személy jegyei a nyelvben.)

Szó-, alak- és jelentéstan: kifejezésbeli viszonyítás tana.

A kifejezés és a szó.

(Szóból szó kerekedik: tapasztalat — szó — mondat — kifejezés — újra szó. — Az egyetlen kép útja emberi beszéd közben. — Mellérendelések és az azokból lett helyhatározó. Ragok és névutók. — Határozószó. — Névmás. a) Személyes névmás. Mutató névmás. b) Határozatlan névmás. Kérdő névmás. A második személy és a vonatkozó névmás. — Az időbeli tünemények folytatásos vagy kiegészítő mellérendelése és azokból lett időhatározók. — A kötőszók. — Másodlagosan mellérendelt és alárendelt mondatrészek és az azokból lett összevonások. a) Összevont mondat. Összevont mondatrész. b) A mellérendelt állítmányrészek. c) Mellérendelt jelző. Jelzőhalmozás. d) Az alárendelt jelző.)

Szóból szó kerekedik — tapasztalat — szó — mondat — kifejezés — újra szó.

Mielőtt újabb tanulságok gyűjtésére folytatódnék megfigyeléseinket, gondolkozzunk kissé eddigi tapasztalatainkon. Hogy is beszél tehát az ember? Hogy meséltem például én legutóbb a hugaimnak a nagyvásárról?

Aha -- a majmok, villant át az agyamon s azonnal *felrajzolódott képzeletemben egyetlen kép* a majmokról, rajta az egész délelőtti tapasztalatom anyaga a nagyvásárról, minden, ami a majmok köré jegecesedett.

Aztán mondatokká bomlott ez a kép. A mondatok is részekre bomlottak. A rész-mondatok ismét részekre és így tovább. A részek azonban egymáshoz képest mutatkoztak, vagyis viszonyultak egymáshoz. Fogalmak és viszonyok váltották egymást.

Ez a váltás úgy történt, hogy hol a fogalmak rajzára figyeltem, hol a viszonyok meséjére. A viszonyokkal addig pergett le a képzeletbeli film, míg rajzzá nem merevült, akkor megint a rajz viszonyult egymáshoz, vagyis újra pergett, megint odáig, míg rajz nem lett belőle.

Ahá, a majmok... emlékeztem, vagyis láttam egy képet s ezt a képzeletbeli képet viszonyítottam a délelőtti valóságban látott képhez, a tapasztalathoz s megállapítottam, hogy nem tévedek, a most emlékembe vágódott kép azonos a délelőtti tapasztalatom valóságos képével, ez is, az is: majmok. Egy régi bi tanulmányt idézek: A vásznon elénk táruló jelenet felváltva hol kép, hol film. Képzeletünkben a legelső kép: szó. A legelső film: **mondat**. Ha az új kép a réginek a folytatása, akkor a régi filmet képnek látjuk. Ennek a képnek a neve: **kifejezés vagy frázis**. A „majmok“ is szó tehát. De most már pontosan tudjuk, mi a **szó**. A szó annak az egyetlen képnek a nyelvbeli megfelelője, amelyet képzeletben a mondanivalóinkról megszólalásunk előtt látunk. A szó tehát nem fogalom és nem is viszony, mert a szó a valósághoz, a tapasztalathoz képest viszonyít. A szó olyan egyszerű mondatnak az állítmánya, amelynek az alanya a megtapasztalt valóság. Egyes szavakat, tehát nem mondatba viszonyított fogalmakat csak akkor mondunk, ha alkalmunk van a valóságos tapasztalatot viszonyítani. Például: előttem párolog egy pohár kávé. Odatartom a kezemet a pohár oldalához, aztán csak ennyit mondok:

-- Meleg.

Mindenki megérti az asztal körül, hogy a pohár meleg, vagy a kávé. Valószínűleg a kávé, mert különben nem sok értelme van a megszólalásomnak. Meleg a kávé, mondom s ezzel igazolom magam, miért nem iszom meg, hiszen sürgős dolgom volna egyéb-

ként s mégis az a látszat, mintha a napot lopnám. Pedig nem, csak meleg a kávé. A valóságos kávé.

A valósággal kapcsolatban aztán minden szó előfordulhat beszéd közben. Jónak látom megjegyezni: — Bundás.

Ez azt jelenti, hogy Bundás az, aki ugat. Még pontosabban: az odakint ugató kutya, tehát a valóságos tapasztalatom legújabb kutyája és a nyelvemben képzeletbeli képet megjelölő Bundás — azonosak.

Majd még pontosabban körülnézünk a szavak világában. Ez-uttal csak azt jegyezzük meg róluk, hogy minden szó a valóságos tapasztalatnak mint alanynak állítmánya és azoknak az egyetlen, részekre nem tagolt képeknek a nyelvi jelölése, amelyet megszólalás előtt mondanivalónkról képzeletben magunk előtt látunk.

Képzeletünkben a legelső kép: szó. A legelső film: mondat. Ezt a régi tapasztalatot közben már helyesbíteniünk kellett. *Az egyetlen kép nem mondatra bomlik beszéd közben, hanem mondatokra. A mondatok előkészítő és érdemleges részeikkel viszonyulnak egymáshoz.* Igaz, hogy akárhány mondatná bomlik az egyetlen kép, az a legelső valami, ami leválik belőle, mégis csak: mondat. De most már azt is pontosan tudjuk, mi a mondat. Régebben annyit tudtunk róla csak: *a képzeletbeli filmből annyi, amennyit egyszerre egynek látunk.* Most már tudjuk, minden egyes esetben mennyi és mi ez. *Az egyetlen képnek két olyan részre bomlása, amely két rész viszonyult egymáshoz, vagyis egyik a másikhoz képest pereg le képzeletünk mozivásznán.* A lepergés, a mese teszi a mondatot mondatná. *Az, ami megszólalásunk előtt egyetlen képnek rajzolódott elénk, most két részre bomlott, vagyis egymáshoz képest lepergett a képzeletünkben.* Majd a mondatot is tüzetesen megvizsgáljuk, most azonban kíséreljük a nyelv életét tovább.

Mihelyt két rész viszonyult, vagyis egyik a másikhoz képest lepergett, azonnal újra rajzá merevedik. Ez a rajz a kifejezés. A kifejezés csak abban különbözik a szótól, hogy rajzán rajta van a megelőző mondat két egymáshoz viszonyult része. Példánkon ez a három nyelvi mozzanat így szemlélhető:

(Tapasztalat: ahá) — a majmok.

A majmok ugrálnak.

Az ugráló majmok (voltaképpen nem ugrálnak, hanem) dobálóznak. A dobálózó majmok (voltaképpen nemcsak dobálóznak,

hanem szabályszerűen) labdáznak. (Furcsák ezek) a labdázó majmok, (mert) majmok.

Elég könnyen levonható megfigyelés és tanulság: *a mondat addig mondat, míg a hallgató figyelme a mesélő, a viszonyító részére irányul. Mihelyt a mesélő, a viszonyító rész eltávozik a figyelem központjából, a rajzoló rész nyomul előtérbe, az válik fontosabbá, a mondatból kifejezés, a kifejezésből megint szó lett.* Egyszerű tömondatnál például a mondat addig mondat, míg az állítmány a figyelem főtárgya: a majmok ugrálnak. Mihelyt az alany válik fontossá, a mondat kifejezéssé válik: az ugráló majmok.

A szó, a mondat és a kifejezés szoros megfelelése beszéd közben azt gyaníttatja a megfigyelővel, hogy a három csoport között csak formai eltérés van, egyébként pedig mindhárom volta-képpen azonos jelenség. Vagyis, *ahányféle lehetősége van a mondatnak, valószínűleg ugyanannyi lehetősége van a szónak és a kifejezésnek is.* Ez a következtetés (ha a gyakorlatban helyesnek bizonyul), egyuttal megszabja legközelebbi teendőnk irányát is. A mondat lehetőségeit (a már megfigyelt és ismert tényeket) kell megállapítanunk s azok szerint kutatnunk: melyek a szó és kifejezés megfelelő lehetőségei.

Az a kérdés csupán: milyen elvek szerint, tehát milyen sorrendben kutassuk a mondat lehetőségeit? Azt hiszem, eddigi tapasztalataink után szinte adva van ez az eljárásmódunk is. A viszonyokból, a mesékből, a történetekből kell elindulnunk s úgy haladnunk a fogalmak, a rajzok, a helyzetek felé.

Az egyetlen kép útja emberi beszéd közben.

Nézzük például, hogy bomlik részeire a majmokról képzeletünkben őrzött egyetlen kép. Láttuk már: képzeletben visszaszálltam „oda“. Hova? A vásárba? Oda, de pontosabban: a cirkus, a forgókomédia, a panoráma közé, tehát a vásárnak a mutatványos fertályába. Ott tűnik aztán szemembe a többi bódé és sátor közt — egy nagy ketrec. Benne meg a majmok. Előbb csak a majmokat mint majmokat látom, aztán azt is észreveszem, hogy ugrálnak. Úgy mint délelőtt, abban a sorrendben, azokon a fokokon keresztül.

Az egyetlen kép tehát a következő részletképekre és azoknak a következő egymáshoz képest való viszonyaira bomlott:

Volt ott — egy nagy ketrec — benne — majmok — ugráltak.

Mennyi fér ebből egy képre? Valamennyi ráfér, ha az ottlévő ketrecet és a majmok ugrálását egymás mellé rendeljük. Ebben az esetben így hangzik a mondat:

Volt ott egy nagy ketrec, majmok ugráltak benne.

A mellérendelés itt rámutató, a majmok benne ugrálnak abban a nagy ketrecben, amely megelőzőleg ott volt a mutatványos bódék és sátorok között. Az a kérdés, nem lehetett volna-e két mondatot csinálni mellérendelés helyett? Hát nem igen, mert a „majmok“ egyetlen képe nem bomolhat úgy mondatokká, hogy az első mondatban ne legyenek majmok, legfeljebb, ha hosszú írésművet, vastag könyvet mesélnék róluk. A ketrec viszont kellett az érdekes meséhez, sőt az is kellett hozzá, hogy a szóbanforgó ketrec nagy volt. Az megint egészen természetes, hogy, ha az egyetlen képet a ketrec és a majmok két rész-képévé bontom, a kettőnek a viszonya egymáshoz képest ez lesz: a ketrecben benne ugrálnak a majmok. Attól kezdve, hogy a majmok benne ugráltak a ketrecben, ez a kifejezés él róluk a képzeletben: az ugráló majmok a ketrecben, vagy a ketrecben ugráló majmok.

Mi volt itt a két képrész megtett útja? Ez a három állomás:

- a) Volt ott egy ketrec, majmok ugráltak benne.
- b) Majmok ugráltak a ketrecben.
- c) A ketrecben ugráló majmok.

Az első állomáson a ketrec és a majmok ugrálása egymás mellé van rendelve, mert a köztük lévő viszony (= benne) még új. A második állomáson a ketrec és az, hogy benne ugráltak a majmok, alá van rendelve a majmok ugrálásának, mert a figyelem most már nem a ketrec és majmok egymáshoz való viszonyára van irányítva, hanem a majmok ugrálására. A harmadik állomáson már a majmok ugrálása is alá van rendelve, mert nem arra figyelünk, hogy ugrálnak, hanem a majmokra figyelünk.

Az út tehát ez:

Az egyetlen kép először két képrészre bomlik, ezek egymáshoz képest viszonyulnak s a köztük lévő viszony a fontos. A két képrészt tehát először mindig mellérendelésben látjuk, még pedig mindig mondatok, tehát mesék vannak egymás mellé rendelve. Másodszor a mellérendelt mondatok közül az egyik alárendelésbe kerül. Harmadszor a figyelem előtérben maradt egyik

mondat állítmányáról az alanyra szegződik a figyelem: a mondatforma kifejezésformává válik. [A nagy ketrecet például már csak azután láthatom nagy ketrecnek, ha megelőzőleg megállapítottam róla, hogy: ni — ketrec (van itt) ... nagy (ez a) ketrec ... Itt van egy — nagy ketrec ... (majmok ugrálnak benne.)]

E szerint a sorrend és megelőző tanulságaink szerint *a mellérendelt mondatokból kell kiindulnunk s ahány mellérendelés van, annyi alárendelés lesz, továbbá ahány mondat, annyi kifejezés.*

A mellérendelésekről azt tanultuk, hogy azok kétfélék lehetnek: mellérendelt mesék és mellérendelt rajzok, tehát mellérendelt viszonyok és mellérendelt fogalmak, azaz mellérendelt mondatok és mellérendelt alanyok és állítmányok. Nézzük először a mellérendelt mondatokat.

Térbeli mellérendelésből helyhatározó. Rag. Határozórag. Személyrag. Birtokos személyrag. Névutó.

A mellérendelt mondatok is kétfélék, aszerint, hogy a hangsúlyozott viszony időbeli vagy térbeli. Eszerint vannak mellérendelt folytatások vagy kiegészítések és vannak térbeli mellérendelések vagy rámutatások.

A második féle mellérendelést épen az imént figyelhattuk meg tüzetesebben. Láttuk a nagy ketrecet, majmok ugráltak benne, majmok, amelyekből épen ezért alárendelésben: ketrecben ugráló majmok lettek.

A térbeli mellérendelés vagy rámutatásos mellérendelés az összes térbeli helyzetekben, mégpedig multban, jelenben és jövőben egyformán lehetséges. Eredet, folyamat és véghatározói scendben belső viszonyok: Benne (van), belőle (jön) = benne volt, bele (megy) = benne lesz. Ezekből alárendelés esetén helyhatározó lesz. P. o. Pali iskolában (van), iskolából jön = iskolában volt, iskolába megy = iskolában lesz (majd ha már nem megy iskolába, mert megérkezik, ott van). Kifejezés formában határozójelző lesz belőlük. például olvashatunk ilyen címetek: Fából vas-karika, Cseherből-vederbe, Mikszáth Kálmánnak van egy elbeszélése ezzel a címmel: a számár sine-curában. Paliról is szólhatna egy olvasmány ilyen címmel: Pali az iskolában, vagy dolgozatot is írhatnánk, amelynek ez lehetne a címe: Első napom az iskolában. Mikor ezzel az esettel először foglalkoztunk, láttuk, illetőleg nádorispán látta Toldit a nagy fával. Ez is kifejezés volt, csak

nem a benne, hanem a vele viszony került először alárendelésbe, azután mellérendelésbe.

Már akkor megtanultuk, hogy a határozó formájú kifejezésrész rendes határozója a kifejezésrészé vált létigének, annak, hogy „van“ és „lesz“. Útja tehát ez: Pali az iskolában van, az iskolában való, vagy levő Pali, Pali az iskolában. Azok, akik nem tudnak jól magyarul, sejtik a határozó kifejezésrész állítmányi eredetét, azért néha, nem a legszerencsésebben, jelölni is szokták ezt, úgy, amint különösen üzletek feliratain gyakran olvasható: nagy„ban“-i elárúsítás. Ugyanígy olvashatni -„bóli“ végződésű állítmány természetű kifejezésrészeket.

A „benne“ viszony azonban egészen szabályosan is belekerülhet a mondatba és így a kifejezésbe is. Az állatkertben például, majmokról lévén szó, könnyen elképzelhetünk ilyen beszélgetést:

- Itt a majomház.
- Hát a majmok?
- Azok benne vannak.
- Hol?
- Odabenn (vagy: odabent).
- (Odamegy az ajtóhoz) Itt?
- Ott.

Ez a „benne“ azonban nem azonos azzal, amelyet már ismerünk: itt a nagy ketrec, majmok ugrálnak „benne“. Hogy egészen pontosak legyünk, ilyenkor a benne nem a majomház„ban benne“, hanem a majomház„nak benne“. Tehát alárendelés, nem pedig mellérendelés. Az, hogy neki benne, az nem mondatbeli, hanem beszédbeli viszony. Azt akarom vele hangsúlyozni, hogy a majomház nem a beszélő, nem a hallgató személy, hanem harmadik személy. Úgy, ahogy valami egy másik valaminek benne van, lehet egy harmadik valami bennem is, meg benned is. Ebből azt tanulhattuk meg, hogy *a beszédbeli személyeknek a helyzetviszonya is lehet egy másik valakihez vagy valamihez képest benne, belőle, bele és akármelyik helyzetbeli viszony.*

Még egyebet is tanultunk most. Bennem, ebben a szóban nincs is fogalomszó. -„ben“ is viszonzyszó -„m“ is viszonzyszó. -„ben“ azt jelenti, hogy szorosan belső helyzetben van egyik fogalom a másikhoz. -„m“ azt jelenti, hogy az a fogalom, amely ebben a helyzetben van, hozzám, a beszélő személyhez képest van abban a szorosan belső helyzetben, tehát az a fogalom, amelyhez képest a másik fogalom ebben a helyzetben van, velem viszont

azonossági viszonyban van. Épen most épen az a valaki beszél, akinek benne van a szóbanforgó valaki vagy valami.

Ideje, hogy a viszonzyszavaknak is megismerjük a nevét. -ben is, -m is **ragok**, mert önállóan nem fordulnak elő, csak fogalomszókkal, vagy (amint éppen itt láttuk) egymással együtt. -ben **határozórag**, -m **személyrag**. Benn-e-m, benn-e-d, benn-e, benn-ünk, benne-tek, benn-ö-k úgynevezett **birtokos személyragok**, mert az a fogalom vagy az a viszony, amellyel együttjárnak, úgy fogható fel, mint a megjelölt beszédbeli személy birtoka. Szemem: a szóbanforgó szem a beszélő személy birtoka. Bennem tehát = a beszélő személy benn-je; az a hely, ahol a szóbanforgó valaki vagy valami van, a beszélő személynek van benn. Forr a méreg bennem, mint egy katlanban, pld. Megjegyezhetjük még a teljesség kedvéért, hogy ugyanezek a személyragok határozott tárgyú állítmányokon, sőt még negyedikféleképpen is előfordulhatnak, amelynek a nevét eddig nem ismerjük. Ime:

szem-e-m	benn-e-m	beszél-e-m	menn-e-m
szem-e-d	benn-e-d	beszél-e-d	menn-e-d
szelm-e	benn-e	beszél-i	menni-e
szem-ünk	benn-ünk	(beszél-ünk)	menn-ünk
szem-etek	benn-e-tek	(beszél-tek)	menn-e-tek
szem-ök	benn-ök	beszél-i-k	menni-ök.

A másik belső helyzetviszony, a felület rámutató és személyragozott alakja a „rajta“, eredethatározója: „róla“, véghatározója „reá“ vagy „rá“. (A német nyelv különbséget tesz a felső és az általános felület „rajta“ viszonyai között. Fent rajta, például a tetején rajta = „auf“, egyébként „an“. Vigyázni kell azonban, mert a német szemlélet nem mindig egyezik meg a magyar szemlélettel, ami a magyarnak „rajta“ van, az a németnek néha sem nem „an“, sem nem „auf“ van, hanem valahogy harmadik vagy negyedikféleképpen. A magyar például az ablakon tekint ki, tehát itt az ablak, kitekintek „rajta“, a német ellenben „zum“ Fenster tekint ki. A könyv az asztalon „rajta“ fekszik, a németnek is „auf dem“ Tische liegt das Buch. A falóra is a fal, „on“ függ a magyarnak, a németnek is „an der“ Wand hängt die (Wand) uhr.]

Ha már itt tartunk, megemlíthetjük, hogy magában a magyar nyelvben sem marad a „benne“ viszony mindig egyszerűen folyamatos helyhatározó. Ez csak az alapszemlélet. Valószínűleg a „bél“, a „belseje“, a „bele“ valaminek volt az a legelső fogalom,

amely valamikor ezt a viszonyt jelölte. Legrégibb összefüggő magyar szövegünkben, a Halottas Beszédben még teljesebb formában olvashatjuk legalább is az eredet- és véghatározó formákat:

Kit Úr ez napon ez hamos világ timnöcé, „belől“ mente és vetéve őt ez hamos világ „belé“.

Bakony, „bél“, „Bél“ apátfalva viszont azt mutatják, hogy nemcsak a bodzafának és a sertésnek, hanem mindenek volt a régi magyar nyelvben bel-e. Szenci Molnár Albert egyik zsoltárfordításában van például egy ilyen verssor: „bélim“ fájnak. Dávid király — talán mondanom sem kell — nem bélfájdalmáról panaszkodik ebben a zsoltárban, hanem belső részeinek, szívének, lelkének nagy fájdalmáról.

A „benne“ viszony tehát eredetileg így lehetett: a belén (rajta). Így aztán már csak a -n marad viszonzyszónak. Ezt sajnos volna tovább kutatni, egyrészt, mert már nagyon régen ismerjük viszonzyszóként, másrészt, mert nagyon elkopott. Valószínű azonban, hogy valamikor régesrégén a -n rag is fogalom volt. Ez az egyik tanulságunk. *A viszonzyszók és fogalomszók között nincs áthidalhatatlan szakadék, a viszonzyszók régen fogalomszók voltak, vagy meglehet, hogy azok voltak.*

A másik tanulságunk abból a tényből vonható le, hogy a -ból, -ban, -ba ragokat a Halottas Beszédben még teljesebb alakjukban találjuk:

Vetéve őt ez hamos világ belé.

Ez azért kellemes tanulság, mert így valamit, ami kettőnek látszik, egynek vehetünk. *A különleges külső helyzeteket ugyanis ragok helyett olyan viszonzyszók jelölik, amelyeket külön írunk a fogalomszavaktól: fák között, lombsátor alatt, patak mellett épülhetett például egy kis kunyhó. Ezeket a viszonzyszókat névutóknak nevezzük.* Láthatjuk azonban a belé példájából, hogy ez a különbség nem lényeges. A belé-t, míg egytagú szóvá nem rövidült, névutóként külön írták. *Feltételezhetjük, hogy a mai napig névutóként szereplő viszonzyszókat még azért nem írjuk egybe a fogalomszókkal ragok gyanánt, mert kéttagúak.* Rag és névutó között egyébként lényegbeli különbség nincs. Egyet jegyezzünk meg még róluk. Soha ne írjuk össze őket a fogalomszóval, vagy a másik viszonzyszóval akkor sem, ha rövidebbek azok a szók náluk. A ragokat viszont írjuk össze mindig. (Például énhozzám és én előttem, így írjuk, ne pedig megfordítva.)

Határozószó.

Visszatérve az állatkerti párbeszédre, az ugy-e így hangzott:

Hát a majmok?

Azok benne vannak.

Hol?

Odabenn. Vagy egyszerűen csak: benn.

Érdekes eset ez a „benn“. Benn vannak a majmok. Ez a benn folyamatos helyhatározó. Az, aki nem ismeri pontosan ezt a helyet, megkérdezi: hol vannak? Erre a kérdésre ez a felelet: benn. De hol van ez a benn? Pali iskolában van. Tudom pontosan, hogy az iskola a Pali hollétének a helyhatározója. De mi a majmok hollétének a helyhatározója? Az iskola, fogalomszó. Le-rajzol valamit. A mi esetünkben az iskola egy épület, abban egy termet rajzol le, esetleg padokat belé, két helyet egy padba és az egyik hely az egyik padban, az egyik tanteremben az a hely, ahol Pali van az alatt, míg iskolában van, de melyik hely az, ahol a majmok vannak, ha benn vannak? Van-e fogalmam róla, ha azt mondom, benn?

Most a majomházban benn van az a benn, ahol a majmok vannak, de pontos rajtot nem tudok róla képzelni úgy, mint ahogy az iskoláról tudtam. A majmok a majomházban hozzánk képest úgy vannak „benn“, hogy mi közben „kinn“ vagyunk. A benn tehát itt annyi, mint a majomházban, kinn pedig annyi, mint a majomház előtt. A majmok a majomházban vannak, miközben benn vannak, mi a majomház előtt vagyunk, miközben kinn vagyunk. Nem a majomház fogalma van tehát hozzánk képest benn, a majmokhoz képest kinn, hanem az a helyzetviszony van kinn és benn, amelyben a majomház hozzánk képest, illetőleg a majmokhoz képest van. A majmok ugyanis benn vannak a majomházban, mi meg előtte vagyunk s ez a két viszony van nem hozzánk és a majmokhoz képest, hanem egymáshoz képest kinn és benn. Kinn is, benn is tehát nem egy másik fogalomhoz képest, hanem mindig egy másik helyzetviszonyhoz képest adják meg az általuk jelzett határozóviszonyt. Az *olyan szó* tehát, *amely nem fogalmat rajzol, hanem egy másik mondatbeli viszonyhoz képest viszonyít egy mondatbeli viszonyt, azaz határozót: határozószó.*

Névmás.

Ismételjük el még egyszer az állatkerti beszélgetést.

A: Itt a majomház. B: Hát a majmok? A: Azok benne van-

nak. B: Hol? A: Odabenn. B: (odamegy az ajtóhoz) Itt? A: (eredeti helyén marad) Ott.

Aki magyarul tud, ebből megérti, hogy a majmok az ajtó mögött, a majomházban vannak valahol. Mindenki megértheti ezt, aki magyarul tud, pedig a beszélő mindössze csak ennyit felelt a kérdésre: Ott. Ott, azaz az ajtó mögött, bent, a majomházban valahol.

A beszélő megint egyetlenegy szóval válaszolt a kérdésre, de nem azért, mintha a kérdésben adva lett volna már minden egyéb. A kérdés ugyanis majdnem ugyanúgy hangzott, mint a felelet és szintén csak egyetlenegy szóból állott: itt? — kérdezte a kérdező, oda lépve az ajtóhoz.

Az egyetlenegy szó használata annyiból indokolt volt, mert adva volt a valóságos tapasztalat azzal, hogy a párbeszéd a majomház előtt játszódott le s abban voltak a majmok odabent valahol. Még abban is egyezett az eset általunk már ismert másik esettel, hogy a valóság itt sem alany, mint ahogy eleinte az egyetlen szónál tapasztaltuk, hanem akárcsak a kinn és benn esetében, határozó; benn = a majomházban, a kinnhez képest, mely viszont = a majomház előtt. Itt és ott is hasonlóképen egy határozóval egyenlő =, az ajtó mögött, a majomházban valahol. A szóbanforgó hely az, ahol a majmok vannak. Itt és ott azonban mégsem határozószók. Pedig még harmadikféleképpen is meg egyeznek az eddigi esetekkel, t. i. itt is az otthoz képest itt.

Azaz, hogy megálljunk, éppen ez a különbség adja kezünkbe a titok kulcsát. A kinn csakugyan a bennhez képest kinn, az itt és az ott esetben azonban nem egészen ilyen egyszerű a helyzet. Itt és ott egyformán az ajtó mögött lévő helyet jelenti, de kihez vagy mihez képest?

Itt? — kérdezi az egyik beszélő személy (mert kérdésés közben ő a beszélő) s ott van közvetlenül az ajtó mellett

Ott — feleli a másik beszélő; közben, eredeti helyén maradván, távolabb van a kért helytől.

Itt és ott tehát nyilvánvalóan a beszélő személyekhez képest van megrajzolva, hogy hol van. Itt van, a beszéd színhelyén, ott van, valahol másutt. Itt és ott tehát határozó viszonyt jelölnek, de nem mondatbeli, hanem beszédbeli viszonyt, mert a kérdéses határozó viszonyt a beszélő személyekhez, vagyis a beszéd színhelyéhez képest jelölik meg. *Annak a szónak a neve, mely valamely beszédbeli viszonyhoz képest jelöli meg a fogalmakat vagy*

a viszonyokat: névmás. Sohasem szabad elfelejtenünk, hogy ezek az elnevezések régi időkből maradtak ránk, amikor a nyelv életét nem ismerték még olyan pontosan sem, mint ahogyan mi ma már ismerjük. Itt és ott névmások, pedig nem névnek, vagyis fogalomszónak a másai, hanem egy olyan határozó viszonynak, amely a beszéd tényéhez képest is viszonyult, nemcsak a mondatban elmesélt tényekhez képest. Itt azt jelenti, ugyanott vannak a mondatbeli majmok, ahol a beszédbeli kérdező személy, ott viszont azt jelenti, valahol másutt vannak a majmok, nem ott, ahol a beszédbeli felelő személy. A majmok tehát ott vannak, ahol éppen vannak, de mindakét esetben a beszélő személyekhez képest vannak valahol. Hadd hívjam fel most a figyelmet még egyszer a határozószókra, összehasonlításképen. Kinn és benn egy másik, a mondatok képei és meséi által megadott helyhez képest vannak kinn, vagy benn, itt és ott kifejezetten a beszéd helyéhez képest vannak itt és ott, mindig, még akkor is, ha ez a hely megelőző mondatokban, vagy következő mondatokban egyszer már le volt is rajzolva, vagy el is volt mesélve. Ha például valaki nem értené, vagy nem találná meg a helyet, amire megelőzőleg azt mondtam neki: — ott, ott! és újra tétovázva kaparászna, keresgélne vagy kérdezné, hogy: hol? — bizonyosan így ismételném meg szavaimat:

— Ott, ahol az imént kerested!

Való igaz, hogy ez a hely vonatkozásba került azzal a másik hellyel, ahol te az imént kerested a szóbanforgó valamit. Ez, ismétlem, igaz. De ez a hely nem ahhoz a helyhez képest van ott és nem itt, ahol te azt a valamit kerested, hanem hozzám képest, aki beszélek, pontosabban: ahhoz a helyhez képest, ahol beszélek.

Még egy kérdést kell tisztáznunk: mikor és miért használunk névmást, esetleg határozószót rendes, fogalomszóval és viszonyzóval megadott határozó helyett?

A határozószókkal hamarosan végezhetünk. Azt mondtam: a majmok „odabenn“ vannak. Akinek mondtam, azt kérdezte: hol vannak, tehát egy helyre, akarom mondani helyviszonyra voltak kíváncsiak — általában. Ha egy hajóskapitány kérdezné tőlem, hol vagyunk és én szolgálatos hajóstiszt volnék, természetesen egészen pontosan meg kellene adnom válaszomban a helyet, ahol vagyunk, percnyi, sőt másodpercnyi pontossággal, északi vagy déli szélesség és keleti vagy nyugati hosszúság szerint. Egy majomház előtt ez a kérdés már nem igényel ilyen pontos választ.

Ezért adtam meg magát a helyviszonyt egy másik helyviszonyhoz képest csupán megközelítő pontossággal. Ha egy majomház előtt azt mondom, odabenn vannak a majmok, teljes mértékben kielégítő választ adtam, mert nyilvánvaló, hogy nem azt értettem alatta: odabenn, mondjuk, a városban, vagy a Nagykörúton, hanem amit a hallgatóságomnak is értenie kell: odabenn, a majomházban. Más volna az eset akkor is, ha idekinn a kertben azt kérdezné tőlem valaki, hol találja meg ezt vagy azt a könyvet? Akkor nem volna elég azt mondanom, hogy: odabenn, mert hiszen azt ő is tudja, hogy a könyveket nem idekinn a kertben szoktuk tartani, hanem odabenn a házban s nem erre kíváncsi, természetesen. Akkor pontos, fogalomszavakkal lerajzolt és viszonzyszóval viszonyított határozóval kell felelnem, így valahogy:

— A könyvespolcon, alulról a negyedik sorban, az ablak felől.

Határozószól tehát akkor használunk, ha vagy nem tudjuk, vagy főlőslegesnek tartjuk a határozóviszonyt fogalomszavakkal pontosan megrajzolni s elégnek tartjuk magát a határozóviszonyt egy másik határozóviszonyhoz képest vagy általánosságban adni meg. Névmást is ugyanebben a két esetben használunk, ha vagy főlősleges, vagy lehetetlen valamilyen okból a fogalom és viszonzószók használata. Az egyetlen különbség határozószó és névmás között az, hogy a határozószó használatát mindig megelőző mondatbeli viszonyítások teszik lehetségessé, a névmás használatát pedig mindig a beszédbeli viszony engedi meg. Azonkívül névmás nem csak határozó viszony helyett állhat és többféle is lehet, mint a határozószó.

a) Személyes névmás. Mutató névmás.

Eddig két névmással ismerkedtünk meg (látszólag csak egygyel, de észrevétlenül ugyan, ellenben többször kellett használnunk egy másikat is). Az egyik az itt és az ott volt. Ezeket valóban azért használtuk, mert felesleges lett volna fogalom- és viszonzyszavas határozóval rajzolnunk le a helyhatározót, hiszen az a szóbanforgó hely az egyik esetben ugyanott volt, ahol a beszélő beszélt, a másik esetben nem volt éppen ugyanott, de viszont akár ujjával rámutathatott, hol van, olyan mindkettőjük szeme előtt volt azért. *A beszédről önkénytelenül magunk elé képzelt kép részeit, vagyis inkább az azokhoz viszonyítható képrészeket a mondatban, továbbá azokat a részeket, amelyek a valóságos tapasztalattal viszonyíthatók, nem raj-*

zoljuk meg fogalomszavakkal, hanem névmásokkal jelöljük. Szükségtelen megrajzolnunk a beszédbeli személyeket, a beszéd idejét, helyét, módját stb., ezeket **személyes névmásokkal** jelöljük a mondatban, de szükségtelen megrajzolnunk minden olyan képrészt, amelyre mint valóságos, vagy mondatbeli tapasztalatra utalhatunk. Ezeket **mutató névmásokkal** jelöljük.

b) Határozatlan névmás. Kérdő névmás.

A másik névmás, amely észrevétlenül, de már többször szerepelt, ez volt:

— Hol?

— Ott, tudnillik a majomházban, odabenn, „valahol“. Ez a „valahol“ is általában megadott határozóviszony, olyanforma, mint a „benn“ és az „ott“. Azt akarom vele mondani, hogy bizonyosan van olyan hely, kell oly helynek lenni, ahol majmok vannak, de nem adhatom meg pontosan ezt a helyet, mert — nem tudom, melyik pontosan ez a hely, vagy hol van pontosan ez a hely. Csak úgy körülötte-mellette, körülbelül, homályosan, eimosódó körvonalúan adom meg, olyanformán, mint ahogy mondani szokák: valahol meg kell neki lenni, a föld nem nyelhetted el, keresd csak! Vagy mint ahogy valaminek a módját emlegetni szokták: valahogy csak lesz, úgy még sohasem volt, hogy sehogyan sem lett volna. Mindegy, hogy miért nem, egyszerűen nem tudom megmondani, vagyis fogalomszóval lerajzolni s úgy viszonyítani ezután: hol van. Lehetetlen, valamilyen oknál fogva. Ilyen ok több is lehet. Valahogy — nem tudom, hogy. Az imént azt mondtam: sehogy. Ezzel is azt akartam kifejezni, lehetetlen megmondanom, hogy, csak az ok más, amiért lehetetlen. Sehogy sincs, mondom s azért nem tudom megmondani, mi módon, hogyan van, mert nincs megfogható, kitapintható, szavakba foglalható mód. ahogy van. Ismeretlen betegségben szenvedőre szokták mondani, ha az orvos kérdi: tetszik tudni, doktor úr, olyan sehogy sincs szegény. Névmással szoktam tehát tagadni is a mondat képrészeit. Ugyanígy mondtam például, hogy sohasem. Ezt olyankor szoktuk mondani, ha időviszonyt tagadunk. Idehaza sohasem tanul ez a gyerek, panaszkodik az édesanyja a tanítójának, lehetetlen megmondani, mikor tanul, mert nincs ilyen idő. Senki, mondom, ha nincs olyan valaki, tehát lehetetlen megmondanom, ki a tettes, általában ki az, aki felől kérdezősködnek. Ezért ravasz ember Odysseusz, aki Kyklopsznak azt mondja, az ő neve Senki.

Hiába ordít aztán a megvakított Kyklopsz, elősiető társai kérdéseire, ki bántotta, csak ezt tudja üvöltölni: Senki. Társai vállatvonnak s nem keresik, nem üldözik a tettetést. Ha lehetetlen megmondanod, ki bántott, mégpedig azért lehetetlen, mert nincs olyan ember szerinted, aki bántott volna, akkor nem torolhatjuk meg valakin a sértést. Ugyanilyen nehéz a helyzetük azoknak is, akik Bárczy Benő édesapjának akarnak segíteni fia gyilkosának kikutatásában, mert ő meg az ellenkező végletbe esik, mondván: „mindenki“ gyanús nekem, aki él. Ha mindenki gyanús, lehetetlen egy valakit kiválogatni s arra mondani, hogy ez a gyanús. Igen, de valóban nehéz a helyzet, mert Bárczy Benőre senki sem haragudott, tehát „akárki“, vagy „bárki“ meggyanúsítható, mert nincs „egy“ vaiaki, akit bizonyosan pörbe lehetne fogni a gyilkossággal s rövid vallatás után mutató névmással azt lehetne mondani: „ez“ volt!, illetőleg most már a gyanúokok alapján egyenesen személy szerint: „te“ voltál. *Minden olyan esetben, mikor a beszélő nem képes, mikor lehetetlen neki valamilyen okból pontosan, fogalomszóval lerajzolni a mondat valamelyik képrészét, akkor ehhez a beszédbeli viszonyhoz képest (hogy t. i. a beszélő képtelen megrajzolni a szóbanforgó képrészt) határozatlan névmással jelöli meg azt.*

Ha azt kérdezzük, mikor van a beszélő egészen bizonyosan abban a helyzetben, hogy nem képes lerajzolni egy képzeletbeli képrészt, még egy egész csomó esetre bukkanunk, ahol névmást kell használnunk kénytelen-kelletlen. Mert sokszor lehet a *beszélő* hasonló helyzetben, megengedjük és elképzélhetjük, de azt viszont tudjuk, hogy *kivételesen mindig ilyen helyzetben van, valahányszor nem közlésvágyból, hanem tudásvágyból szólalt meg és nem parancsol, hanem kérdez.* Hiszen mindig azért kérdez, mert nem látja maga előtt képzeletben a képet vagy annak valamelyik részét. Névmást akkor használunk, ha valamelyik képrészt nem önmagának a nevével, hanem magunkhoz (beszélőkhöz) képest jelölünk meg. Kérdés közben is, *képrészt mindig névmással kérdezzük meg. Csak képet kérdezzük mondattal, esetleg mondatrészsel, a képrészt mindig kérdő névmásokkal kérdezzük meg.* Ki volt az? Hol jártál? Mióta vársz? Hogy ülsz azon a széken? stb.

c) A második személy és a vonatkozó névmás.

Hogy milyen pontosan körül van határolva a névmások használata, arra pompás példa akad Arany Jánosnak Jókai ördö-

géről szóló verses meséjében. Beteg a királykisasszony, kidobolja a dobos, hogy aki tud a betegségére valami gyógyítót, jelentkezék. Ott áll Jóka is a tömegben, rögtön jelentkezik tehát. Ekkor játszódik le közte és a kishíró között a következő párbeszéd:

— Tudok én — azt mondja — olyanféle eszközt.

— Kicsoda az az én, hadd álljon ki, lássam!

— Én vagyok az az én, követem alássan. S előállott Jóka.

Ezt a mulatságos félreértést az okozta, hogy Jóka minth beszélő személy feljogosítottnak hitte magát Én-nek nevezni, hiszen ő volt a beszélő is, meg az is, aki gyógyító „eszközt“ tudott a királykisasszony bajára. Igen ám, de nem először hangsúlyozzuk, itt is az a baj, hogy *a beszédet nem a beszélő személy határozza meg egymagában, hanem mindig ketten határozzák meg, az első és a második személy.* A második személy, a megszólított személy, a hallgató, a közönség ebben az esetben a bakter volt s ő még nem ismerte a beszélő személyt. Meg kellett tehát kérdeznie — Kicsoda az a valóságos tapasztalat szerint, aki azt mondja magáról, hogy én? Hadd álljon ki, lássam, azaz tapasztalhassam s én is elismerhessem én-nek, azaz beszélő személynek. Jóka engedelmeskedik is, előáll és így felel:

— Én vagyok (a valóságban) az az én, (aki az imént megszólaltam s azt mondtam ugyancsak magamról, hogy orvosságot tudok a királykisasszony betegségére), követem alássan.

Előállott tehát Jóka s a bakter most már felállíthatta az eddig hiányzó egyenletet a lelkében:

— Kicsoda az az én? Jóka az az én. Jóka egyenlő a tömegben elvegyült beszélővel.

Nem tréfaképen emlegetem én most ezt az egyenletet, de valósággal úgy van, hogy a mi tudásunkban csakugyan ez a két névmás szerepel: a határozatlan és kérdő névmás egyfelől és a mutató és a beszédbeli személyes névmás más oldalról. Addig mindig nem tudunk valamit igazán, míg kérdő névmásainkra legalább mutató névmással nem válaszolhatunk. Gondoljunk csak az iménti egyik esetre, a kaparászó, keresgélő kézre, amint valaki útbaigazítja: (Amit keresel.) ott, ott (van), ahol az imént kerested.

Ha figyelmesen megnézzük ezt a jelenetet, láthatjuk, hogy ez egy kérdő névmásos kérdésből és egy mutató névmásos feleletből van összetéve. A beszélő, mintha tünődve kérdezné:

— Hol (is) kerested az imént? — aztán válaszol rá tüstént:

— (Ni, hát) Ott van.

A keresésednek a helye és a keresett valaminek a helye egymáshoz képest adva van. Azt szoktuk ilyenkor mondani, hogy *a két valami egymásra vonatkozik. Egyik a másikat és a másik az egyiket egymáshoz képest adja meg.* Nem pontosan van megadva ez a hely, de azért mégis tudom, hol van, mert ha egyik vonatkozásában kérdéses is, a másik vonatkozásában viszont rámutathatók. Ha meg tudom még egyszer találni azt a helyet, ahol az imént kerestem azt a valamit, akkor szüret, mert ugyanarra a helyre a beszélő már pontosan rá tud mutatni, mint a keresett valaminek a valóságos, tapasztalati helyére. *Vannak tehát olyan névmások is, amelyek egy mutató és egy kérdő névmásból vannak összetéve s amelyek egymáshoz képest, tehát egymásra vonatkoztatva jelölnek meg egy mondatbeli részképet, amelyet fogalomszavakkal nem is akarnak, de nem is tudnak megjelölni. Az ilyen jelölésnél a mutató névmás adja meg a végső igent arra, amit a kérdő névmás még nem mer határozottan jelölni, hanem kérdésesnek tart. Ezek a jelölések a vonatkozó névmások, vagy relatívumok. Rendesen úgy fordulnak elő, hogy a mutató névmás a főmondat valamelyik része s mindig reá vonatkozik a kérdőnévmásos mellékmondat. A mellékmondat kérdőnévmásos mondatrésze azonban nem okvetlenül mindig azonos a főmondat mutató névmásos mondatrészével, tehát nemcsak ez az eset lehetséges ott, ahol, vagy az, aki, hanem előfordulhatnak ilyen vonatkozások is, mint pl. onnan, ahol, vagy annak, akinél, vagy az, akihez . . . stb., stb.*

A vonatkozó névmások természetesen nem sorolhatók sem a szükségtelen, sem a lehetetlen képrajzolást pótló névmások közé, hiszen mind a kétfajta névmásból vannak összetéve. A mutató és kérdő névmások egymáshoz képest viszonyulnak és úgy jelölik a részképeket. Mintha egymással feleselnének: ha döntesz és nem, kérdéses többé, amit elének rajzolsz, érvényes az én rámutatásom és határozottá válik, ami benned határozatlan volt — mondja a mutató rész. Ha rámutatsz, megszűnik kérdésessé lenni, amit jelölök, mondja a kérdő névmás. Ki ás vermet másnak? — kíváncsiskodik a kérdő rész. Mindegy, ki, de maga esik bele az olyan, mennydörög a mutató rész. Egyik a másikhoz képest viszonyítva: Az, ki másnak vermet ás, maga esik bele. Ma már egynek hangzik a kettő és a kérdő részt senki sem hallja kérdésnek: aki másnak vermet ás, maga esik bele. A két egymásra vonatkoztatott rész egymást határozza meg, úgy, hogy ha helyesen vannak egymásra

vonatkoztatva, egymás helyett is állhatnak. Egy verembe esett ember láttára (ha igaz a fönztebbi vonatkoztatás), megkérdezheti valaki: Az, ki másnak vermet ás? A felelet: Az.

Az időbeli tünemények folytatásos és kiegészítéses mellérendelése és az azokból lett határozók.

Az időbeli mellérendelések, a folytatások és kiegészítések csak abban különböznek a rámutatásos mellérendelt mondatoktól, hogy alárendeléses formájukban nem az alanynak, hanem az állítmánynak a határozói. Volt ott egy nagy ketrec, — mesélem — majmok ugráltak benne: a nagy ketrecben majmok ugráltak... Mindenki a majmokat képzei el a nagy ketrecben s úgy képzei hozzá az ugrálást. Úgy valahogy, hogy a majmok a nagy ketrecben — ugráltak; tehát úgy, hogy majmok vannak a nagy ketrecben és ugrálnak, nem pedig úgy, hogy ni — itt majmok vannak s egy nagy ketrecben ugrálnak. Ha a másodikféle képen képzelnek el a dolgot, akkor már nem rámutatásos mondatról volna szó, hanem folytatásosról vagy kiegészítésesről. Előbb sétálok egyet, aztán hazamegyek — séta után hazamegyek. Senki sem úgy képzei el ezt a dolgot, hogy egy magát kísétált valaki megy haza, hanem úgy, hogy az a valaki azután megy haza, mikor már jól kísétálta magát. Séta után tehát a hazamenésnek, azaz az állítmánynak a határozója, nem a hazamenés alanyáé. Megállapíthatjuk tehát:

A rámutatásos mellérendelésekből az alany helyzetének a határozói lesznek alárendelés esetén, a folytatásos és kiegészítéses mellérendelésekből pedig az állítmány kísérő körülményei (előzményei, következményei, vagy vele párhuzamos történetek).

Mindez természetesen a valóságos, vagy esetleges és a képes, vagy szerves helyzetekre és történetekre egyformán vonatkozik. *A kapcsolatos mellérendelésekből lesznek az alany helyhatározói és időhatározói alárendelésben, a következményes mellérendelésekből pedig az alany állapot- és részes-, az állítmány mód-, ok- és célhatározói.* Formailag semmi különbség nincs az ilyen mondatok közt: Nagy ketrec ez, majmok ugrálnak benne és nagy betegség ez, két esztendeje szenvedek benne. Alárendelő formában: A nagy ketrecben majmok ugrálnak, a nagy betegségben két esztendő óta szenvedek. A nagy ketrecben majmok ugrálnak, a nagy betegségben én szenvedek. Én a nagy betegségben szenvedés közben éppen úgy benne vagyok, mint a majmok a nagy ketrecben

ugrálás közben. Az egyik állapot-, a másik helyhatározó. De ugyanígy lehetséges az állítmányok folytatása vagy kiegészítése is esetleges és szerves formában egyaránt:

Megvacsorázom, aztán sétálok egyet.

Fáj a fejem, tehát sétálok egyet.

Mihelyt megvacsorázom, sétálok egyet.

Mivel fáj a fejem, sétálok egyet.

Vacsora után sétálok egyet.

Fejfájásom miatt sétálok egyet.

Az, hogy megvacsorázom előtte történik annak, hogy sétálok egyet. Az is előtte történik ugyanennek, hogy fáj a fejem. A vacsorának a séta utána következik, a fejfájásnak belőle következik. Vacsora után ma véletlenül éppen sétálok. A fejfájás miatt nem véletlenül sétálok. hanem a fejfájás az oka annak, hogy sétára indultam, lehet, hogy nem is sétálnék, ha a fejem nem fájna. A vacsora előidejű, eredeti határozója a sétának, a fejfájás szerves előidejű eredethatározója, azaz okhatározója.

Az ellentétes mondatok ugyanígy kerülhetnek alárendelésbe, valamint a szétválasztó mellérendelések is. Ezeknél legfeljebb még valami egyéb mutatja majd azt a tényt, hogy az állítmány-nak a határozók különleges, szokatlan, nem természetes folytatá-sai vagy kiegészítései. Láttuk már, hogy vannak esetek, mikor *a volt ellentétességet alárendelésben mellékmondat fejezi ki, azáltal, hogy a mellékmondat állítmánya imperativusba kerül. Kifejezheti ugyanezt a tagadó forma, vagy feltételesség is, még pedig mondatbeli vagy beszédbeli feltételesség egyformán.* Sokszor állítják például a gyerekeket választás elé olyankor, mikor az ajtóban állnak, a nagyok pedig be akarják tenni az ajtót. Azt mondják ilyenkor féltréfásan:

— Vagy ki, vagy be!

Ezt alárendelő formában így lehet mondani:

— Ha ki, be nem!

Legtöbbször azonban a tagadás fejezi ki mégis az eredeti ellentétes vagy szétválasztó jelentést.

Jegyezzünk meg azonban valamit. Az egyidejű és egymást váltó jelenségek vagy tünemények ellentétesége legvilágosabban mégis olyankor mutatkozik, mikor mellérendeléssel hangsúlyozzuk. Épen ezért csak ritka esetben szoktuk ezeket alárendelés formájában elmondani. Ezér' hangzik a magyar ember fülének olyan idegenül a „dacára“ kifejezés, amely ellentéteket szokott

alárendelni német mondatokban, mint „trotz.“ Hiába is próbáljuk, hogy van magyarosabban: így-e, hogy ellenére, vagy úgy, hogy dacára. Mellérendeléssel van magyarosabban. Nem hívott meg vacsorára, dacára annak, hogy már meg volt terítve náluk az asztal. Magyarul így van: Nem hívott meg vacsorára, pedig már meg volt terítve náluk az asztal.

A kötőszók.

A mellérendelés kétféleképen történhetik. Egyszerűbben úgy, hogy az egymás mellé rendelt mondatokat egy mondatba írjuk s **vesszővel**, vagy **kettősponttal**, vagy **pontos vesszővel** választjuk el őket mondatban egymástól. Gyakrabban azonban viszony-
szók jelzik a mondatban azt, hogy kapcsolat, ellentét, következmény vagy vaglyagosság viszonya van-e a mondatpárok között. Más a viszonzó olyankor is, ha nem folytatásos, hanem kiegészítő mellérendelés esete áll fenn, a kapcsolatos vagy a következményes, vagy az ellentétes viszony utólagos a két mondat között. Ezeket a viszonzókat **mellérendelő kötőszóknak** nevezük. Figyelmeztetni szeretnénk mindenkit, ne higgye el gépiesen a kötőszavaknak sem, amit már a határozóragoknak sem volt szabad gépiesen elhinnie, azt nevezetesen, hogy a kötőszók mindig, még pedig kivétel nélkül mindig azt a viszonyt jelzik, amelyet valaha kezdetben jeleztek, vagy amit leggyakrabban szoktak jelezni. Minden egyes esetben a történetek egymáshoz való viszonya adja meg a mellérendelés igazi jellegét, nem a kötőszó.

Másodlagosan mellérendelt és alárendelt mondatrészek és az azokból lett összevonások.

Még mindig visszatérhetünk a vásári mutatványos bódékhoz. Említettük már, hogy nem egyszerre, hanem csak idő múlva fedeztük fel a tudós majmok ügyességét. Ha ezt is bele akarjuk mesélni a történetbe, akkor ilyen mondattá homlik az egyetlen kép:

Eleinte azt gondoltuk ezekről a majmokról, hogy csak ugárnak és egymást dobálják, pedig hát azok nem hancuroztak, hanem szabályszerűen üsdaharmadikat játszottak.

Ebben a mondatban ellentét van két kép között: amit mi gondoltunk a majmokról s amit azok valójában csináltak. A két ellentétes kép maga sem egyszerű, alanyból és állítmányból álló

mondatra bomlott, hanem igen érdekes, bonyolult szerkezete van. Az első kép például így bomlik részeire:

Megérkeztünk a ketrec elé s néztük a majmokat jó ideig. Ez az idő két részből áll: egy kurtábbik és egy tovább tartó részből. A kurtábbik rész az alatt telt el, míg nem láttuk tisztán, mihez értenek a majmok, a hosszabbik, mikor már élveztük az ügyességüket. A kurtábbik idő volt: eleinte; ez telt el az alatt (ez volt az egyidejű azzal), hogy mi két egymást kiegészítő történetet gondoltunk a majmokról, azt nevezetesen, hogy csak ugrálnak és egymást dobálják. Pedig hát s a második, hosszabbik időrészben rájöttünk ennek a vélekedésünknek a téves voltára s újabb megfigyeléseink ellentétesen folytatják eddigi téves megfigyeléseinket: azok a majmok nem hancuroztak (le kell törölnünk ezt a róluk festett hibás képet), hanem (ennek megint az ellenkezőjét rajzolnunk fel) szabályszerűen játszottak. Vélekedésünkkel tehát egy tagadás s egy azzal ellentétes állítás került ellentétbe.

Az időbeli mellérendelés tehát nemcsak mondatokban, hanem a mondat egyes képrészeiben is lehetséges. Másodlagos mellérendelések is lehetségesek s mellékmondatok is tartalmazhatnak mellérendelést. Természetesen kifejezésekben minden formában előfordulhatnak mellérendelések, hiszen az állítmány minden fajtájából válhatik jelző, ha a figyelem róla az alany felé fordul.

Összevont mondat. Összevont mondatrész.

Az iménti képet folytathatnók így:

Ügyesek voltak a majmok nagyon, de nagyon vadak is voltak játékközben. Azért ajánlom ezt a különben igen elképzelhető, természetes folytatás-módot, mert egyuttal igen tanulságos is.

Az egyik tanulsága az ennek a képrésznek, hogy *nemcsak történetek folytathatják és egészíthetik ki egymást, hanem állapotok is, tehát állítmánykiegészítők is lehetnek egymással kapcsolatos, ellentétes, következményes, vagylagos viszonyban.* Ime. a majmok két állapota, az ügyesség és a vadság ellentétes egymással, hiszen labdajáték közben az egyik erény, a másik bűn.

A másik tanulsága azért értékes ennek a képnek, mert már eddig is találkoztunk vele, csak nem volt ennyire nyilvánvaló. Arról van szó, hogy *vigyáznunk kell a mellérendelésekre, mert nem mindig látható félreérthetetlenül, mi van egymás mellé rendelve, két mondat-é, vagy két állítmány.* Különösen akkor nehéz ezt könnyen megállapítani, mikor a két mondatnak egy alanya

van s mind a két állítmánynak határozója van, vagy határozói vannak. Különbséget kell mégis tennünk összetett mellérendelt mondat és **összevont mellérendelt mondat, helyesebben mondatrész között.** Az iménti mondatban például, amit a majmokról gondoltunk, az, hogy „csak ugrálnak és egymást dobálják“, kétségkívül nem kapcsolt mellérendelt mondat, hanem kapcsolt mellérendelt állítmány, tehát a mellékmondat nem összetett mellérendelt, hanem összevont mondat.

Mellérendelt állítmányrészek.

A majmok ügyessége és vadsága már bonyolultabb eset. Az ember hajlandó volna azt mondani, hogy ez is összevont mondat, hiszen az egész mondatnak közös határozója van: játék közben voltak a majmok kettős természetűek, t. i. ügyesek, de vadak. Ez igaz, ha így látjuk a képet. Megnehezíti ezt azonban az, hogy nincs jogunk így látni. Nincs erre jogunk, mert hiába ismétli a beszélő a létigét, „voltak“. A módhatározót is ismétli mind a két esetben. Az ellentét mellé még utólagosan is kapcsol az „is“ kötőszóval. Mindez arra mutat, hogy a második képrész, az ellentétes rész mint külön történet, külön mondat ellentétes, nem egyszerűen, mint állítmány. A „játék közben“ határozó is lehet a „vad“ állapot határozója s ezzel az utolsó kételyünk is eloszolhat arra nézve, mondattal vagy állítmánnyal van-e dolgunk. Ebben az esetben az ellentétet így látjuk: nagyon ügyesek voltak a majmok (hiszen a majmok általában véve ügyesek, tehát ezek is általában, „mint majmok“ voltak ügyesek), de nagyon vadak is voltak játék közben. (Tehát nem „mint majmok“ voltak ügyesek, de vadak, hanem „játék közben“ voltak vadak; hiába, majmoknak mégsem való a labdajáték.) Kettős tehát ez a második tanulságunk. Az egyik ága csak azt hangsúlyozza, amit már többször tapasztaltunk: a képzeletbeli képeknek nincsenek gépiesen alkalmazható törvényei. Minden képzeletbeli képet minden egyes esetben külön meg kell figyelniünk s úgy kereshnünk a törvényszerűségeket rajtuk. A másik ága tanulságunknak az, amit már megállapítottunk, hogy *az állítmány is lehet kifejezés, tehát az állítmány is lehet mint állítmány egymás mellé rendelt történetekből álló kifejezés.*

Mellérendelt jelző. Jelzőhalmazás.

Mihelyt a majmok két tulajdonságában felfedeztük a különleges kiegészítést, az ellentétet, rögtön úgy tekinthetjük őket, hogy

„ügyes, de vad“ majmok. Ez a harmadik tanulságunk. *Miután lehetségesek az egymás mellé rendelt állítmánykiegészítők és állítmánykiegészítő mondatok, lehetségesek az egymás mellé-rendelt jelzők is.* De ez a tanulságunk is újabb kutatásra ösztönöz.

Mihelyt megszűnt a majmok tulajdonságainak ellentétes volta elsősorban érdekelni bennünket, lehetségessé vált az is, hogy ezeket a tulajdonságokat egyszerűen felsoroljuk s úgy emlegetjük velök kapcsolatban a majmokat. Lehet például így emlegetnünk őket: azok a huncut, játékos, ügyes, kotnyeles, szilaj, vad majmok. Ilyenkor tűnik ki az összevont állítmányok haszna.

Az egyetlen kép részekre bomlásának, tudjuk, az a törvénye, hogy egyszerre a kép mindig csak két képrészre és a közöttük levő viszonyra bomolhat. Ez alól a törvény alól nem ismerünk kivételt, ha nem volna ez a rend, nem tudnánk beszélni, zavarosan fecsegni a beszélő és nem értené szavát a közönsége.

A huncut, játékos stb. . . . majmok rajza is úgy jött létre, hogy először talán azt vette észre a beszélő, hogy ezek a majmok ügyesek, de vadak, aztán azt, hogy nemcsak ügyesek, hanem huncutok és játékosak is, kotnyelesek is egyrészt, másrészt azonban szilajak, sőt vadak. Az összevont állítmánykiegészítő ezeket a párosával szerzett és viszonyított tapasztalatokat egyszerűen felsorolja s mikor a felsorolt állítmánykiegészítőkből jelzők lesznek, már valóságos **jelzőhalmozással** állunk szemben. Ezek a jelzők ma már egyenrangúak, épen azért minden jelző közé vesszőt teszünk. Valaha azonban másodlagos, sőt harmadlagos mellérendelés viszonya volt közöttük. *Az összevont mondatrészek a mondatban legfeljebb másodlagosak lehetnek, akár mint alárendelések, akár pedig mint mellérendelések. Egymáshoz képest azonban mindig mellérendelések, tehát vagy kötőszó, vagy vessző áll közöttük.*

Az alárendelt jelző.

A jelzők világában sem árt azonban egy kis vigyázat. Nem mindig mellérendelések a jelzők, azért, hogy többen vannak. Minden jogunk megvolna például mondanunk a majmokról, hogy azok „huncut labdázó majmok“. Azok, akik a mi tanulságainkat figyelmesen gyűjtik és azonnal fel is használják, most például diadalmasan megróhatnának bennünket: — Helyesírási hiba van a szövegben: a két jelző közé, úgy tanultuk, vesszőt kell tenni. A „huncut“ és a „labdázó“ között pedig nincs vessző.

Megdicsérjük figyelmes tanítványainkat, nagyon értelmesen és minden elismerést megérdemlő módon — tévedtek: a mellérendelt jelzők közé, ha kötőszó nincs közöttük, csakugyan vesszőt kell írunk, a „huncut labdázó majmok“ kifejezés jelzői közé azonban mégsem kell vessző, mert azok nem mellérendelt jelzők. Ez a kifejezés úgy jött létre, hogy a majmokról megrajzolt képet valaki így bontotta képrészekre. Ni — majmok, mondta, mikor előtte volt a vásáron a valóságos tapasztalat, ... labdáznak ... jaj, de huncutok ezek a labdázó majmok ... huncut labdázó majmok, fenyegette meg őket tréfásan a mutatóujjával, még talán folytatta is velők, mint alannyal: huncut labdázó majmok ... megálljatok! (Esetleg még tovább, ahogy tréfásan fenyegetőzni szokás: majd adok én nektek!)

A kép szerkezete szerint tehát nem a majmok huncut és labdázó majmok, hanem a majmok labdázó majmok és a labdázó majmok huncutok. Ezek nem mellérendelt, hanem alárendelt jelzők. Az **alárendelt jelzők** közé természetesen *nem kell vessző, hiszen az alanyat és jelzőként szereplő volt állítmányát nem szoktuk elválasztani vesszővel egymástól. Az alárendelt jelzők úgy kerültek egymás mellé, hogy az alany, amelynek a volt állítmány a kifejezésben jelzőjeként szerepel, már maga is jelzős kifejezés. Az alárendelt jelző tehát nem más, mint egy jelzős kifejezésnek, mint alanyak a jelzője.*

A fogalom és a szó.

(1. Együttjáró kifejezés: állandó jelző, állandó határozó, vonzat. Összetett szó. Elhomályosult összetétel. — Az összetétel és a tagolatlan képzeletbeli kép. — 2. Szóképzés. Képzők. Nemcsak mondat utótagjából, de kifejezés utótagjából is válhatik képző. — Az igekötő. Képző és rag közötti különbség, kifejezésbeli és fogalombeli viszony. — A mondat, kifejezés és szó összefüggése. Főnév. Melléknév. Ige. A szó útja a tagolatlan kép megszületésekor. — A nyelv élete az egyetlen szóban. Jelentésváltozás. Jelentésárnyalat. — A szó és az összetartozás viszonya. Névelő.)

1. Együttjáró kifejezések. Szóösszetétel.

Nagyon érdekes példát hallottam az alárendelt jelzőre édesapámtól épen a labdázó majmok ketrece előtt.

Nem valamennyi majom labdázott a ketrecben. Egyetlenegy felkészött a ketrec tetejére s onnan nézte riadtan, nem üti-e oldalba valamelyik eltévedt, rosszul célzott labda. Nem lett semmi baja, a majmok, mondtam már, nagyon ügyesek voltak,

ritkán hibáztak. Szegény majom a kakasülőn nem magát féltette, hanem a kicsinyét. Én észre se vettem volna, hogy kicsinye van, sokkal inkább lekötött a labdajáték, édesapám figyelmeztetett rá:

— Nézd már azt a kicsi kis majmot!

Erre aztán mégis csak felnéztem a sarokba s azontúl meg már a labdajáték nem érdekelt.

Mi azonban most ne sokat bámészkodjunk a kicsi kis majmon, ellenben gondolkozzunk csak rajta, nem különös mondás ez egy kissé? A majom kicsi és a kis majom is kicsi, mert azt, remélem, ha eddig nem tudtátok is, észrevettétek már, hogy kicsi és kis ugyanennek a fogalomnak kétféle alakú szava: nem lehet azt mondani: a majom kis. Úgy kell mondani: a majom kicsi. A kicsi majom is — kicsi. Kicsi kis majom. Hogy lehet ez?

A kicsi kis majomból sohasem találtam volna ki, hogy lehet, szerencsémre volt nekünk otthon egy kicsi kis csikónk is. Azt otthon senkisé is hívta kis csikónak, mindenki így mondta: a kicsi kiccsikó. Nem is csikó volt az senkinek a szemében, hanem kiccsikó. Arra már igazán bátran lehetett azt mondani, hogy kis kiccsikó, nem kellett kicsi kiccsikónak mondani. Könnyű belátni, hogy miért. A kiccsikó emlegetésekor senki sem érezte már, hogy csikó és kicsi (mert csakugyan voltak a tanyán a kifutóban két-, három-, sőt négyéves nagy csikók is), hanem kiccsikónak érezte mindenki s úgy látta aztán kicsinek. Nemrégén megállapítottuk, hogy *a kifejezés csak abban különbözik a beszéd elején látott egyetlen kép beszédbeli megfelelőjétől, a szótól, hogy a vele rajzolt képen még bele van rajzolva a két rész és a részek közti viszony is, míg az egyetlen képen s beszédbeli megfelelőjén, a szón ez nincs rajta.* Erre gondoljunk s úgy állapítsuk meg, mi történt itt: a kifejezésből szó lett. Az állomások valahogy így következtek egymás után:

A csikó kicsi — a kis csikó — a kiccsikó — a kiccsikó.

Az okát sem nehéz megtalálni, hogy miért. A csikó legtöbbször kicsi a lóhoz képest, amely nagy. A csikónak tehát szinte állandóan jelzője szokott lenni az, hogy kicsi. Idők folyamán hozzászoktak azok, akik legtöbbet láttak kiccsikót, tehát legtöbbet is beszéltek róla egymást közt, hogy a sok lehetséges állat közt nem csikóról s a csikók közt is valamilyen (vagyis: kis-) csikóról van szó, hanem a sok lehetséges állat közt kiccsikóról beszél a beszélő. Ma már szinte két szó jelöli a kétféle állatot: a csikót,

amely kifutóban vagy ménesen él, fejlődik, míg hámba nem kerül és a kiccsikót, amely kocsi- vagy szekérbe fogott anyja körül szaladgál hol elöl, hol hátul, hol oldalt, csengővel a nyakán.

A kifejezések között vannak változatlan tartalmúak is, ezeket **együttjáró kifejezéseknek** nevezzük. Leggyakoribb közöttük az **állandó jelző** (s ennek megfelelőleg az **állandó határozó** és a **vonzat**.) Az állandó jelzőt és határozót idővel annyira egynek érezzük az alanyával, illetőleg állítmányával, hogy egybeírjuk velök, egy szónak. ilyenkor **összetett szó** a nevök. Némelyik összetett szó annyira egy fogalmat jelölő szónak érzik, hogy írásban és kiejtésben is egybeolvad. Ez az **elhomályosult összetétel**.

Az összetétel és a tagolatlan képzeletbeli kép.

A kis csikóból lassankint kiccsikó lett, a kis majomból kimajom. Azt gondolhatnánk ezekből a példákból, most már megértettük az összetett szókat. Az egymás mellé került szavak apródonként összeszoknak, állandóan egymás mellett maradnak, idővel összeolvadnak. Ennyi és nem több a szóösszetétel titka és receptje.

Nem először történik és nem utoljára, hogy óva intünk mindenkit a nyelv titkainak kutatása közben minden gépiességtől és felületességtől. Ha akármelyik nyelvi jelenséget meg akarjuk érteni, mindig a beszéd alaptörvényeire kell gondolnunk s megfigyeléseinkkel mindig a kezdet kezdetéről kell kiindulnunk.

A szóösszetételt is a beszéd alaptörvényei igazgatták, hozták létre s azok magyarázzák is meg. *A beszéd az egyetlen képből indul meg, megindulásakor az a törekvése, hogy az egyetlen, részekre nem osztott, tagolatlan képet két képre tagolja s a két részt egymáshoz képest viszonyítsa. Mihelyt ez megtörtént a beszélő jóvoltából, megindul a második személy szerepe. A második személy érdekében, tehát a megértés érdekében attól kezdve, hogy a tagolatlan kép részekre tagolódt, minden erőfeszítés arra irányul, hogy a képrészek megint egységes, egyetlen képpé álljanak össze: elébb kifejezéssé, aztán szóvá.*

A szóösszetétel tehát nem gépies művelet, amely a szavakon megy végbe, hanem lelki törekvés arra, hogy a részképekből egész kép válhasson. Nem a mondatból áll össze az összetett szó, hanem a képzeletbeli képből. Láttuk már az összevont mondat megfigyelése közben, hogy a mondatból lett kifejezésben a viszonyyszók lassankint elhalványodnak, a rajz vonalai erősebbekké

lesznek, a mese hangja egyre jobban elnémul. A jelzők például a „majmok“-ról szóló rajzon harmadlagos és másodlagos mellérendelésekből egyenrangúakká s ellentétes, következményes és kapcsolatos mellérendelésekből valamennyien kapcsolatosakká kaptak.

Az összetételnél hasonló a helyzet. A beszédközben mondatban vagy kifejezésben együvé került és együttjáró kifejezések valóban legkönnyebben válhatnak összetételekké, de azért nem csak így válhatnak azokká. Nagyon sokszor szerepel az összetételben két olyan rész, amely sem mondatban, sem kifejezésben nem kerülhetett úgy együvé, ahogy most az összetételben együtt szerepelnek. Csak az egyetlen képen lehetett együtt mind a két rész, anélkül, hogy valaha mondatban viszonyulhatott volna egyik a másikhoz.

Gondoljunk például arra, hogy a majmok labdajáték közben ugráltak és dobálóztak. A labdajáték is összetétel, „labda“ és „játék“. Igaz, hogy amelyik gyermeknek sok játékot vásárolnak a szülei vagy rokonai, annak rendszeren labdája is van, nem is egy, tehát maga a labda is „játék“. A játékszert csakugyan szokták röviden játéknak is nevezni. Ilyen „játékot“ azonban nem lehet „játszani“, mert ha játszom, annak, hogy játszom, a labda csak módhatározója lehet, tárgya nem. Labdát nem játszom, a labda sem játszik, a gyerek vagy a sportoló felnőtt játszik labdával. Mondatból tehát sohasem állhatott egy összetétellel egybe a „labdajáték“. Ha azonban az a történet, hogy a gyerekek vagy a sportoló felnőttek labdával játszanak, egyetlen képen él bennem, arról leválhatott a „labda“ is, a „játék“ is, mert azon a képen valóban labda is van, játék is van. Labdajáték van rajta. Mondatból több is kellene, nemcsak egy, míg a labdától eljutok a játékig.

Itt — a labda. Gyerekek játszanak vele. Érdekes a gyerekek játéka. Jó játék ez. Ez a labda — játék.

A szóösszetételekben tehát nem az a jellemző, milyen mondatbeli viszonyban állottak vagy állanak egymással az összetétel tagjai, hanem az: hogy váltak le az egyetlen képről s így milyen távolságról kerültek össze. Vannak köztük olyanok, amelyek ugyanabból az egy mondatból vagy kifejezésből összekerülhettek, vannak, amelyeknek egymáshoz való távolsága két egymás után következő mondatnyi, de olyan összetétel is van, amelynek két tagja között egész mondat sor hidalhatná csak át.

2. Szóképzés. Képzők.

A mondat és általában az emberi beszéd, a nyelv, mint folyamat, ahogy eddig megismerhettük, küzdelem a rajzolás és mesélés között s felváltva, hol rajz, hol mese. Fogalomszó és viszonyzó. Láttuk a kifejezés útját a fogalomszó, a rajzolás irányában. Mondatból kifejezés, kifejezésből együttjáró kifejezés, együttjáró kifejezésből összetett szó, összetett szóból elhomályosult összetétel, tehát egyszerű szó lett. Majd még tovább kísérjük a szót ezen az útján.

Van azonban a nyelvnek másik útja is, a viszonyzó, a mesélés felé. Ez az út a mondatok világába vezet bennünket ismét.

A majmok labdajáték közben ugráltak, dobálóztak: labdáztak — meséltük már, ugyebár, többször is. Ugráltak és dobálóztak, azaz (magyarázatképen, utólag mondom) labdáztak. Az a kettő volt számukra a labdajáték: az ugrálás és dobálózás. Labdáztak nem most, este hat órakor, mikor a hugomnak mesélek róluk, hanem délelőtt tizenegykor, mikor édesapámmal néztük őket. Nem egy majomról beszélek, sok majom ugrált, dobálózott, azért mondom így: labdáztak. Nem egy majom ugrált -- majmok ugráltak többen.

Látszólag értem a képet. De ha pontosabban megfigyelem, azt is megfigyelhetem, hogy bár mindent értek, nem minden nyelvi jelenségnek tudom úgy okát adni, mint az eddigieknek. Értem például, hogy labdázni annyit tesz, mint a labdát... mint a labdával... mint a labda... Valami a labdával történik, de mi?... Labda... mit csináltak, miközben... labda... labdá... ztak?

Ugyanígy vagyok az ugrálással és a dobálózással. Aki ugrál, valóban ugrikformán s aki dobálózik, az is olyasvalamit csinál, amiben van a dobálásból egyetmás. De, őszintén megvallva, úgy, hogy pontos rajz támadjon bennem a dologról, ezeket az állítmányokat csak addig értem, hogy labda, ugrik, dob. A többi is világos ugyan előttem, de nem rajszerűen.

Ezeknek az összetételeknek a második tagja nem rajzol, hanem viszonyít. Az, aki labdázik, a labdához képest csinál valamit: játszik a labdával, dobja a labdát, a labda csinál valamit: ugrik, száll a levegőben, hozzáütődik valamihez és ez a labdázás. Az, aki ugrál, az ugráshoz képest csinál valamit: hol kisebbet, hol nagyobbat, de legtöbbször, állandóan és sokáig ugrik. Az, aki dobál, az dob, de másképen, mint ahogy az ember eldob,

vagy odadob valamit, az is egy valamit többször, vagy több valamit, egyiket a másik után dob s még az is benne van, hogy kitarlással, megúnásig csinálja. Az meg, aki dobálózik, még ezt a dobálást is cifrázza, aprózza, ismétli, csinálja a megúnásig. *Van tehát olyan összetétel is, amelyben az egyik tag, rendszerint az utótag az előtaghoz képest viszonyít, mintha csak mondatról volna szó.* Labdá-z-ik alárendelés, mert aki labdázik, azzal történik valami, az csinál valamit s a labda ennek a történetnek, ennek a cselekvésnek alanya, tárgya vagy határozója. Dob-ál mellérendelés, mert aki dobál, az megint valamit csinál s az a cselekvés egy másik cselekvéshez, a dob-áshoz képest történik, mint a dobásnak folytatása vagy kiegészítése. *A viszonyító utótagok elhomályosodtak, mint fogalomszók s ma már az a látogat, mintha ezek sohasem rajzoltak volna fogalmat, hanem mindig az előtag jelentését viszonyították, tehát módosították, tehát tovább képezték volna új jelentés felé. Ezért nevezték el ezeket az utótagokat képzőknek.*

Nemcsak a mondat utótagjából, de kifejezés utótagjából is válhatik képző.

Természetesen kifejezésekből alakult összetételek utótagjai is végezhettek viszonyítás s ebben az esetben az összetétel megőrizte kifejezés jellegét. Említettük például nem régen majomanyót, az egyetlen majmot, aki nem labdázott a kicsikéje miatt. hanem felmenekült a dróthágcsó felső fokára s ott gubbasztott aggodalmas arccal.

Nos, az ezen a képen szereplő felsőfoka a dróthágcsónak azért „felső“, mert alulról nézve „felül esik“. Tehát „felül eső“ fok, mely lassankint így homályosult el „felülső“, majd „felső“ fokra. De, mikor még felülső volt, nagyon beleillett abba a sorozatba, mely a hátul eső lépcsőt hátulsónak, a közbüleső lépcsőfokot közbülsőnek látta. A felülsőből úgy lett felső, ahogy az elül esőből elülső vagy első lett. Ez az eset egyébként azt is tanulságosan mutatja, hogy homályosodtak el a képzők fogalomszókból viszonyító utótagokká. Ma már a „-ső“, sőt „-ső“ képzőkben alig érezni az „eső“ fogalomszót, amely az „esik“ állítmányból lett jelzővé előbb, összetétel utótagja később, viszonyító elhomályosult utótag azután, képző legutoljára.

Az igekötő.

Az állandó határozókból és vonzatokból is válhatik összetett szó s azok is homályosodhatnak el. Előbbi képünkön például

majom anyó fölmászott a legfelső létrafokra, megölelte kicsinyét s úgy várta, mikor únják meg a többiek a labdázást.

Az, aki „fölmászik“ a legfelső létrafokra, az eredetileg „föle“ mászik a legfelső létrafoknak. Addig mászik a létrafok „föle“, míg odafönt nincs, a legfelső létrafok „fölett“. Ez az eredeti jelentés ma már többé-kevésbé elhomályosult. A fölmászásnál még érezni annyira-amennyire, de a legtöbb állítmánynál már nem. Felkeresni, felbérelni valakit, felfogni valamit: sok állítmány mellett ott van a „fel“ határozó, de az eredeti jelentése már nem is érzik. *Az összetett állítmányok elhomályosult jelentésű határozó előtagjait, amelyek ma már szinte viszonyítanak, de senki sem érzik bennük a fogalomszó képrajzoló ereje, igekötőknek nevezzük. Az igekötőkről még azt is jegyezzük meg, hogy összeírandók állítmányaikkal, de csak akkor, ha közvetlen állítmányuk előtt fordulnak elő.* Az állítmány előtt csak olyankor szerepelnek, ha érdemleges részei a mondanivalónak. Megesik azonban, hogy eredeti állítmányuk és a mondat állítmánya nem ugyanaz, ellenben érdemleges mondanivaló az igekötő: az idegen állítmánnyal természetesen ilyenkor nem irandó össze. Az igekötő három leggyakoribb szórendi esete ebben a mondatban mind előfordul: Meg kell mondanod, hát mondd meg! De megmondám! Igenlés esetén az igekötőt egymagában szoktuk ismételni. Példánknál maradva: Megmondod hát? Meg. Meg szoktam (nem pedig megszoktam) mondani. Igen, mert nem azt szoktam meg, hogy mondom, hanem úgy szoktam, hogy megmondom.

Képző és rag közötti különbség. Kifejezésbeli és fogalombeli viszony.

Futólag megemlítettük, hogy a majmokról azért mondtam azt, hogy labdáztak, mert nem hat órákor este labdáztak, mikor meséltem róluk, a labdázásukról, hanem délelőtt tizenegy órákor, mikor édesapámmal együtt megnéztük őket a nagyvásárban. Még ma is emlékszem rájuk, meg erre az első nagyvásárra is, melyet életemben először láttam, pedig mindez gyermekkoromban történt s nagyon rég elmúlt az én gyermekkorom.

Egy kicsit erőltettem most, hogy ide kerüljön a képzeletbeli képek közé a gyermekkor, az én gyermekkorom s egyikötök-másikótok talán ki is találta már, hogy miért cselekedtem. A gyermekkor, az egy bizonyos pontja vagy szakasza a nagy időnek, olyanforma része, mint a hat órákor. A nap is szakaszból áll, órákból, percekből, másodpercekből, az emberi élet

is. A nap folyamán van öt óra, hat óra, tizenegy óra, stb., az emberi élet folyamán az ember csecsemő, gyermek, legény, férfi, öreg, aggastyán. Itt benn vagyok a férfikor nyarában, éneklí Petőfi s valószínűleg megállapította, mielőtt így énekelt: itt a férfikor. Ugyanígy állapította meg eleinte az ember azt is, ha eljött a hat órákor.

A nap szakaszai azonban igen alkalmasak voltak egyidejű időhatározóknak. Ez az eset akkor történt, mikor hat órákor volt, a másik a hét órákorral egyidejűleg és így tovább. Az ifjúkor összetételben nem homályosult el még mai napig sem az utótag, a hat órákor összetételben ellenben már régesrégén elhomályosodott s ma már azt hisszük, hogy nem egy bizonyos „kor“-t jelent, hanem azt, aminek a „kora“ volt eleinte, a hat órát és a hét órát viszonyítja azokhoz az állítmányokhoz, amely állítmányok a hat óra és hét óra, stb. korával egyidejűleg mennek végbe. Ma már a -kor utótagból határozó viszonzó, más néven határozórag lett. Azt is látjuk ebből az esetből, mi a különbség a képzők és a ragok között. *A képző is, a rag is összetételek elhomályosult utótagjai, amelyek ma már viszonyt jelölnek. A képzők fogalmi viszonyok, a ragok mondatbeli viszonyok jelei.* Tekintettel arra, hogy a képzők igen sokszor elhomályosult volt állítmányok, de ha éppen nem azok is, akkor meg kifejezések elhomályosult volt alanyai, tehát másodlagosan szintén volt-mondatok valamilyen részei minden esetben, *fel kell tételeznünk, hogy a mondatbeli, a kifejezésbeli és a fogalmi viszonyok azonosak, csak formailag különböznek egymástól. A fogalmi viszonyok a beszélő lelkében élő egyetlen, tagolatlan képet, a kifejezésbeli viszonyok a második személy képzeletében támadt képet adják, a mondatbeli viszonyok meg beszédközben mutatják ugyanazt a képet, mintegy úton a beszélő felől a közönség felé.*

Ideje, hogy párhuzamban mutassuk meg egymás mellett valamennyit.

3. A mondat, kifejezés és szó összefüggése. Főnév. Melléknév. Ige.

A majmok ügyesek, labdázna s azért hatna olyan nagyon reánk, mert állatok és mégis embermódra viselkednek (különösen, hogy annyi ember viselkedik másrészt állatmódra), tehát valóságos emberállatok a majmok. Testvéreink az állatok között a majmok, az emberek mostohatestvérei ők.

Ezek a képrések mind az egyetlen tagolatlan képről szakadtak le. Az egyszerű, csak alannyá és állítmánnyá bomlott mondatokból mind a két-két alá- és mellérendelt formájára példát adnak:

A majom ügyes.

A majom labdázik.

A majom emberállat.

A majom az enyém. (Az én testvérem.)

Sorban egymás után van itt állítmánykiegészítő, állítmányos mondat alárendelésben és két térbeli mellérendelés: egy azonos-ságot kifejező faji állítmánykiegészítő és egy összetartozást kifejező birtokviszonyos mondat.

Ha engem nem az érdekel, hogy ügyes-e a majom, vagy labdázik, emberállat-e vagy a testvérem, hanem mindennek a lepergése után megint csak maga a majom érdekel, akkor mind a négy mondatból kifejezés lesz.

Az ügyes majom.

A labdázó majom.

A majom, az emberállat.

A majom.

Az ügyes majom és a labdázó majom egyszerűen jelzős kifejezés. A majom, az emberállat: értelmezős kifejezés. A majom első személyű birtokos személyranggal ellátott kifejezés, de ha nem az enyém volna a majom, hanem az édesapámé, akkor így lenne belőle kifejezés: A majom az édesapámé, tehát: az édesapám majma. Ebben az esetben birtokos jelzős kifejezés volna.

Ezek az állítmányok valamennyien előfordulhattak volna szó formájában, a valóságos tapasztalatnak, mint alanynak az állítmányaiként. Tegyük fel, hogy most látok először ilyesmit. Megállok a ketrec előtt, kérdő arccal édesapám felé fordulva:

(— Kik ezek? — kérdezi az arcom.) — Majmok — feleli édesapám, vagy, ha majom-anyó tűnik először szemünkbe fönt a ketrec letéjén, azt mondja:

-- Majom.

Ha már láttam majmot, akkor nem így kezdődik a beszélgetés. Nézem egy darabig én is, édesapám is a jelenetet. Az egyik majom, mondjuk. feketébb, mint a többi, vagy szélről áll, vagy hozzánk közel ugrál állandóan. Sohasem hibázza el a dobást. Édesapám meglöki a könyökömet. Kérdő arccal nézek rá, ő a tekintetével odavág ehhez a majomhoz:

-- Ügyes. (Esetleg így: ügyes, mi? — de lehet amúgy is, leegyszerűsítve.)

Tovább nézzük a mutatványt: egyszer csak értelmet nyernek az ide-oda ugrálások, a hol ide, hol amoda dobálózások. Szabály szerint igazodóknak tűnnek elő. Még egy kis figyelés, egyszer csak felkiáltok, a felkiáltás elejét esetleg nem is mondom: (Ni, hisz ezek)

— Labdáznak.

Majom. Ügyes. Labdázik. Szavak. A majom olyan szó, antely a valóságos tapasztalattal azonossági viszonyban van. A majom, a képzeletbeli tagolatlan kép a valóságos majommal azonos. Ügyes. A majom állandó állapotát fejezi ki. Akármit csinál, ha egyet ugrik, ha a sarokba szalad, ha nem éri ütés, ha megüti labdával a másik majmot, ez mind, változatlanul, egyformán annak a jele, hogy: ügyes. De ügyes akkor is, ha nem labdázik, hanem hintázik, vagy mogyorót hámoz, vagy kapaszkodik mind a négy kezével. Mindig: ügyes. Az, hogy ügyes, abban különbözik attól, hogy labdázik, hogy az ügyesség állandó tulajdonsága, különös ismertetőjele mintegy a majomnak, az pedig, hogy labdázik, egy esetleges története, változás az életében, sokszáz egyéb közt, amit csinálhatna, egy valamelyik cselekedete, tünemény, változás, amely az alatt is, míg történik, szemmel alig kísérhető apró kis változásokból áll. Az egyik állítmánykiegészítője, a másik állítmánya a valóságos tapasztalatnak, a ketrechen ügyeskedő és labdázó igazi majomnak. A háromféle szónak egymás után a neve: főnév, melléknév, ige.

- **Főnév**, a valóságos tapasztalat, a tagolatlan kép faji állítmány kiegészítője, azonos megfelelője, **melléknév**: a tagolatlan kép állapota, állítmánykiegészítője, **ige**: a tagolatlan kép állapotváltozása, állítmánya. A majomról lelkemben őrzött tagolatlan képről szakadoznak le sorban egymás után. Látom a tagolatlan képen először, hogy majom, aztán, hogy ügyes, aztán, hogy labdázik.

Hátra van még, hogy az összetartozás viszonyát is jelölje valamilyen szó. De hogy ezt megfigyelhessük, foglaljuk össze most már, amit a szavakról tudunk.

A szó útja a tagolatlan kép megszületésekor.

Figyeljük meg a szavak életét a tagolatlan kép születésekor. Van egy olyan esetünk, mikor ezt megfigyelhetjük, ha nagyon

apró időszakaszokra osztjuk azt az időt, amely addig telt el, míg édesapám hívó szavára odasiettem a labdázó majmok ketrecéhez.

Na mindjárt ott vagyok már, biztosan abban a nagy ketrecben lesz a látnivaló, gondoltam, ahogy közeledtem a helyhez, ahol édesapám állott.

Mindjárt is láttam, hogy csakugyan van a ketrecben „valami“, mert messzire odasötétellett, csak nem tudtam pontosan kivenni, micsoda. És ha akkor megállított volna valaki és megkérdezte volna, mit látok, nem mondhattam volna neki semmit, mert nem tudtam volna neki mit mondani. *A tagolatlan kép tehát kezdetben olyan nagyon tagolatlan, hogy a beszélő nem tud róla fogalomszóval képet rajzolni, hanem helyette magához képest viszonyított névmást mond róla. Ha tudásvágya indította szólásra: kérdő névmást, ha közlésvágya: valamilyen határozatlan névmást.*

Ahogy megpillantottam azt a valamit, csillapodott eddigi türelmetlenségem. Hát „ez“ az, gondoltam, most már rendben van, „ott“ van, abban a ketrecben, mindjárt „oda“érünk, „;ott“ leszek „én“ is és bővebbet is meg tudok felőle. Ha ebben a pillanatban kérdezősködött volna valaki a valami felől, még mindig nem mondtam volna neki semmi lényegeset róla, csak a fejemmel intettem volna a ketrec felé, mert nem lett volna szükséges semmit sem mondanom, hiszen ott volt szemünk előtt az a valami a ketrecben. *A tagolatlan képről tehát nem mondunk semmi lényegeset fogalomszóval olyankor sem, ha már nem volna lehetetlen, de másrészt viszont felesleges volna, mert még mindig boldogulunk beszédbeli viszonyítás segítségével is: személyes vagy mutató névmásokkal. Ha a beszéd körülményeire utalhatunk, személyes névmást, ha legalább mondatbeli, vagy tapasztalatbeli képrészekre utalhatunk, mutató névmást használunk.*

Mentem nagy kíváncsian a ketrec felé még közelebb. Egyre gyanúsabb lett a gomolyag a ketrecben, ahogy a szemem megkülönböztethetett egyetmást odabent. Először azt gondoltam, hogy egy nagy valami van a ketrecben, de aztán mozogni, sűrögni-forogni kezdett: kettő, három, nyolc, kilenc, tíz. Ha most kérdezett volna valaki, sorban vettem volna észre a ketrecbéli valamiről annak mivoltát és állapotát.

Sok az a valami, nem egy... kettő... öt, nyolc, kilenc, tíz. „Tíz“ az a valami. Aztán azt vettem volna észre, hogy az első... furcsa, a második... a legkisebb valamennyi közt, a nyolcadik egész fekete... a tizedik nagyon hamis.

Valamennyi: ügyes.

Egy kivételével (annak kicsije van) mind labdázik. A végén derült volna ki, hogy mind a tíz valami — majom. Majmok. Labdázna, ügyesek . . . az első ilyen, a tizedik olyan. Tizen vannak.

Tizen vannak a majmok, bent a ketrecben. Mi meg nézzük őket, kint a ketrec előtt.

Ime, a névmások után gyűjtjük össze a tagolatlan képnek, a fogalomnak a fogalmi jegyeit. Először az **állapotát**, az **állandó-nak látszó sajátosságait**: hogy tíz a **mennyisége**. Aztán a **minősége** következik, még pedig a **helyzete**: első, második . . . tizedik volt **sorrend** szerint, **öklömnyi volt a nyolcadik a mértékét** illetőleg, **volt köztük tulajdonság** szerint: többféle, huncut, szilaj és valamennyi, kivétel nélkül: ügyes. A melléknév tehát ennyi mindent rajzolhat a tagolatlan kép állapotáról: tulajdonságot, minőséget, tehát mértéket és rendet, végül mennyiséget: ez utóbbinak a neve **számnév**, a sorrendet jelző melléknevek közé tartozik a **sorszám-név** is. Mutató névmás formájában tanulságosak ezek az esetek: ilyen, ekkora, ez a, ennyi.

A könnyebben megfigyelhető, mert változatlan állapotok után a változó történetek következnek. Az, hogy labdázna a majmok, már eddig is közelebbi ismerősünk, mint az állapotok voltak, még abból az alkalomból, mikor az állítmányokat figyelgettük. Labdázna: *általában és intranszítíve* vagy üsdaharmadikat játszanak *átható formában, határozatlan tárggyal*. Ez a két ige, akármelyik a kettő közül: **cselekvés**, de ismerünk **történeket** is. (Majományó például nem cselekedett semmit, az történt vele, hogy gubbasztott, búsult, félt.) *Ez mindakettő esemény a pusztán állapotot kifejező igékkel szemben*. Ilyen ige az, hogy „van“, azaz a melléknév formájú állapottal szemben, hogy „huncut“ vagy „vad“. Ezek nem újak, az igéket ilyen szempontokból még állítmánykorukban jól megismertük. Van még rajtuk megfigyelni való, most azonban menjünk tovább a szavak nyomán.

Ahogy ott ügyeskedtek, labdázta a majmok, már-már azt gondoltam, végre összeáll a sok minden tapasztalat egy képpé, hogy ezek a valamik itt bent a ketrecben, tizen, az elsőtől a tizedikig, ki kicsi, ki fekete, ki furcsa, ki vad, de mind: ügyes, ahogy itt ugrálnak és dobálóznak, labdázna, sőt üsdaharmadikat játszanak, lassan összeadják azt az egyetlen képet, hogy: úgy, ahogy vannak és élnek, sőt éppen azért, mert éppen így vannak és nem

másképpen viselkednek: majmok. Azonban nem egészen így történt a dolog.

Egyszer csak a játék hevében az egyik majom rámvicsorított a fogát, célbavette a fejemet a nagy labdával és roppant mérges lett, amiért a nagy labda nem fért ki a sűrű rács nyílásán és visszapatant. Én viszont annál jobban éreztem magam. Itt vált, ebben a pillanatban és gyors egymásutánban nyilvánvalóvá számomra, hogy ezek nem „majmok“, hanem „majmok a ketrechen“. Azonkívül bent vannak azzal szemben, hogy én meg kint vagyok. Nagyon majomtempó volt az a harag, meg az a dobálózási terv, nagyon bölcsnek bizonyult az elővigyázat, hogy ők odabent voltak, mi meg idekint voltunk. Abban a főnévben nemcsak az gyűlt bele, hogy tizen vannak, stb. . . . — ügyesek és labdázna, hanem az is, hogy bent vannak. Nem is az a fontos, hogy ketrechen vannak, az csak technikai megoldása annak, hogy bent vannak, mi pedig kint vagyunk. Egészen pontosan ottbent vannak a ketrechen, helyesebben odabent vannak, oda kellett őket vinni, vagy csalogatni addig míg ott nem voltak, bent. Oda, hova? Tőlünk el. Az oda beszédbeli viszonyítás, a ketrechen fogalomszóval és raggal való lerajzolása, de mind a kettő ennek a viszonyinak, hogy hozzánk képest, akik kint vagyunk, bent. *A valóságos tapasztalatnak nemcsak az alanyai és állítmányai, hanem a tapasztalatrészeknek más tapasztalatrészekhez való viszonyai is három állomáson keresztül jutnak el a pontos fogalomszóig. Először beszédbeli viszonyításon át: oda = névmás. Azután mondatbéli viszonyításon át: bent = határozószó. Végül pontosan, fogalomszóval és viszonyzóval megrajzolva: a ketrechen, benne. A valóságos tapasztalás útja tehát az összes szófajtákon keresztül a főnévig a következő:*

(Kérdő és határozatlan, mutató és személyes) névmás, melléknév (mennyiség-, rend-, mérték-, tulajdonság), ige (állapot, történés, intransitív és transitív cselekvés); határozószó.

A nyelv élete az egyetlen szóban. Jelentésváltozás. Jelentésárnyalat.

A főnév foglalja össze azonossági viszonyba a tapasztalatrészeket egyetlen tapasztalattá, illetőleg egyetlen tapasztalat megfelelő jelévé: fogalomszóvá. A főnév sem egyszerű és tagolatlan kép tehát voltaképpen, hanem annak a kifejezése, hogy abban a pillanatban, amikor a tapasztalatot egyetlen főnévben egyesítve

látjuk, az állítmányokról az alanyra terelődött a figyelmünk. A főnév ilyenkor olyan, mint a mondatból lett kifejezés. A „majom“ fogalma voltaképpen ez: ez az emberállat, kicsi, fekete, huncut, furcsa, vad és egyformán ügyes, labdázó, első . . . , tizedik . . . víz valami bent a ketrecben. A főnévnek, mint fogalomnak állítmányaiból és bővítményeiből, mint fogalomrészekből gyűlt jelzőit **fogalmi jegyeknek** nevezzük, a legfontosabb fogalmi jegyet, amely a főnév jelentését mintegy meghatározza: **uralkodó fogalmi jegynek**. A majomban az uralkodó fogalmi jegy legtöbbször az, hogy „emberállat.“ A fogalmi jegy azonban változhatik is, ma délelőtt óta, most este is, meg még egy darabig az én szememben az a megváltozott uralkodójegye a majom fogalmának, hogy „állat létére labdázik és ez furcsa.“ Az uralkodó fogalmi jegy megváltozásával megváltozik egy kicsit az én számomra a „majom“ szó jelentése is. **Jelentésváltozás** sokszor előfordulhat. Használtuk már a „te majom“ megszólítást olyan értelemben is, hogy „kisgyerek, aki másokat utánoz.“ Ez a jelentésváltozás egészen szokásos, nem úgy, mint az én egyéni jelentésváltozásom. Majom = másokat utánoz, majom = labdázó állat. A majom általános jelentése: az állatvilágban egy bizonyos állatfajta, az, amelyik legjobban hasonlít az emberhez. De a másokat utánzó ember, különösen a gyerek is „majom“. Az eredeti és általános jelentés mellett a szónak egy másik jelentését **jelentésárnyalatnak** vagy a szó második, harmadik, stb. jelentésének nevezzük. Jelentésárnyalat, jelentésváltozás úgy jön létre, hogy a fogalomszóban a fogalmi jegyek egymáshoz képest való eredeti viszonya valamiképpen megváltozik. A jelentésváltozásnak sok lehetősége és sok megfigyelt törvényszerűsége is van. Mi ezekkel most nem foglalkozunk bővebben, nekünk csak arra volt most szükségünk, hogy meglássuk: az emberi beszéd törvényszerűsége és annak eddig megfigyelt módja nem ér véget a legegyszerűbbnek látszó nyelvi jelenségnél, a főnévnél, hanem a fogalom világában is tovább váltakozik a beszéd kettősége: a rajz és mese, a fogalom és viszony, az alárendelés és mellérendelés, az alany és állítmány, a kifejezés és a mondat, a tapasztalat és a szó, de tovább folytatódik a beszéd körforgása is, a tapasztalattól és szótól — a mondaton és kifejezésen keresztül — megint a szóig és a képzeletben őrzött egyetlen képig. A nyelv életében sohasem áll meg a küzdelem a mondanivaló és a kifejezés között. Az imént azt is megfigyeltük futólag, hogy a „majom“ je-

jelentésváltozásai között volt közönségesen elfogadott, de volt egyéni, sőt alkalmi jelentésváltozás is. Ezen a kis résen új titkok felé vethetünk legalább egy rövidke pillantást. Az egyéni jelentésváltozás mindig annak a küzdelemnek a jele, hogy minden ember az öröklött szókinccs segítségével kénytelen, szeretné és próbálja kifejezni magát, vagyis épen aktuális, legfrissebb mondani-valóját s az nem is olyan könnyű dolog, mint amilyennek látszik, sőt épen ellenkezőleg, nagyon nehéz, kínos, keserves lelki munka. Míg egy-egy „emberi beszéd“ megszületik, megszenvedti azt a mondanivaló is (nem sikerült úgy és azt mondanunk, ami bennünk él), de a nyelv is szenved, változik, módosul miatta sok, sok „egyéni“ jelentésváltozás formájában. Ezért nem sikerül sok-sok „fogalmazvány“, el kell dobni, újra kell írni, vagy kinevetik, nem értik meg, akiknek szólna. De történhetik az ellenkezője is. Az „egyéni“ jelentésváltozás az eddigieknél jobban ki tudja fejezni a bennünk élő képzeletbeli képek világát. Ilyenkor a szók új jelentésárnyalata tetszik másoknak is, az „egyéni“ jelentésváltozás általános érvényűvé válik. Különösen a költészet, az irodalom, a sajtó jelentésváltozásai terjednek el gyorsan. Az az egyén, akinek az egyéni jelentésű szavai egészen új világot festenek a hallgatósága elé, már nem különc, nem hóbortos, nem dadogó a „stílusa“ (= egyéni képvilágának jelentésváltozással teli kifejezése), hanem: nagy költő vagy író, vagy közíró, esetleg „modern“ ember, érdekes egyéniség és egyéni, sőt költői, eredeti „stílusa“ van. A stílus törvényszerűségeit a stilisztika vizsgálja.

A szó és az összetartozás viszonya. Névelő.

A képzeletünkben nem pihen meg a képzeletbeli film a főnévnel tartalmilag, de nem pihen meg alakilag sem abban a pillanatban, mikor az állapotok, történetek és viszonyok összefoglalásaképen a valóságos tapasztalat faji állítmánykiegészítőjét, a főnevet kimondom.

— Majom — mondja édesapám a legközelebbi majomra mutatva. Most már tudom, vagy legalább is tudni vélem, hogy micsoda: majom. Mellettem azonban egy egészen kis gyerek áll, az még nem biztos a dologban, az azt hiszi, hogy a víz labdázó állat közül csak az majom, amelyre édesapám épen rámutatott. Ő tehát egy másikra mutat rá és úgy kérdezi meg a maga édesapját:

— Ez is: majom?

— Az is — feleli rá az édesapja.

Most már nekibátorodik a kicsike és felmutat majomanyóra:

— Ni, ott is: egy majom!

Mindjárt felfedezi természetesen a pirinyó majmot is. Boldogan rikkant egy nagyot:

— Édesapám, a majomnak: kis majom ül az ölében!

S attól kezdve tele van száz kérdéssel:

— Mit eszik: a majom? Hát a kis majom: mit eszik? stb., stb.

Itt megint érdekes útat futott meg ez a főnév, hogy „majom“. Először csak így volt róla szó: „majom“. Aztán odafönt fedezett fel a kisgyerek, a dróthágcsón valamit, arra is azt mondta: „egy majom“. Azután állandóan úgy szerepelt beszédében ez a főnév, hogy „a majom“. Figyelmeztetéssel kell azonban élnem. Ha nem gyerekesen beszélt volna a kisfiú, így következnenek egymás után a kitételei:

Ez is majom? — Tehát: majom.

Ni, ott is egy majom. — Tehát: egy majom.

Annak a majomnak

kis majom ül az ölében! — Tehát: az a majom.

Mit eszik a majom? — Tehát: a majom.

Ha figyelmesen megvizsgáljuk ezt a sorozatot, bizonyos rokonságot fedezünk fel a szó útján megfigyelt állomások és a főnévnek az állomásai között.

Van ott valami. — Van itt egy bizonyos valami.

Tizen vannak. — Ebből a bizonyos fajtából egy.

Az első... tizedik. — Az a bizonyos

majom. Ó az.

A főnév egyedül mindig megmondja, úgy mint a szó a névnevesi fokon, hogy a sok százezer, sőt millió kép közül általában milyen képről van szó. Második fokon, az állítmány fokán már kiválaszt a számtalan példányból egyet, de még nem mondja meg, melyik az az egy. Csak azután, mikor már egyszer rámutat arra az egyre, mint akiről, vagy amiről már egyszer volt szó, kezeli úgy, mint ismerőst.

Ime, a kisfiú is így beszélt a majmokról:

— Majom. Általában: majom, mint minden majom.

Egy majom. A sok közül egy valamelyik, de nem mondja meg, hogy melyik. Mikor azonban még egyszer rámutat: ez a

majom (Annak a majomnak kismajom ül az ölében), attól kezdve már mint ismerőst kezeli: mit eszik a majom?

A birtokviszonynak megfelelő összetartozás viszonyát a valószínű tapasztalat állítmányán, a szón, az úgynevezett névelő adja meg. Névelő nélkül csak általában beszélünk a főnévről, határozatlan névelővel már egy valamelyikről beszélünk a sok egyed közül, amely a szóbanforgó fogalom világába tartozhatik, határozott névelővel csak akkor emlegetjük, ha megelőzőleg már említettük vagy rámutattunk, tehát kétség sem lehet felőle, melyik egy bizonyos egyedet értjük alatta. A határozott névelőnek két alakja van: a és az. Néha névmás pótolhatja a határozott névelőt. A transitív állítmányoknak csak akkor használjuk a határozott tárgyra mutató viszonzyszavait, ha a tárgy határozott névelővel ellátva, csakugyan félreérthetetlenül jelzi azt a kifejezett valakit vagy valamit, ami a cselekvés végén a cselekvés eredményét vagy irányát mutatja. Például:

A majmok üsdaharmadikat játszottak (általában).

A majmok egész ügyesen játszották az üsdaharmadikat (kifejezetten ezt a már említett, tehát ismerős labdajátékot játszották).

A mondat és a szó.

(1. Az állítmányban szereplő ige állapota. Actio. Az actio a kifejezésben. Participialis jelző. Főnévi, melléknévi, határozó igenév. A főnévi igenév birtokos személyragos alakjai. Az igeképzés és névszóképzés lehetőségei és csoportjai. Jelentésváltoztatás. Nomen deverbale. Verbum denominale. 2. Jelentésmódosítás. Verbum deverbale. A tempus és actionak megfelelő fogalmi viszonyítás: gyakorító, mozzanatos, kezdő igék. A módoknak megfelelő viszonyítás: ható ige. Az alany, állítmány viszonyának megfelelő viszonyítás: szenvedő, visszaható, műveltető igék. 3. Nomen denominale. Jelentéssűrűsödés. A nomen denominale csoportjai. Az azonosságnak és faji állítmánykiegészítőnek megfelelő deminutívák, mértékszók és fokozott melléknévek. A birtokviszonynak és birtokos jelzőnek megfelelő nomen possessoris és nomen possessi. 4. Az abstractio folyamata a határozott névelős főneveken. A concret és abstract főnevek. Az abstractio három útjának megfelelő egyes és többes szám (numerus), a nomen collectivum és nomen abstractum.)

1. Az állítmányban szereplő ige állapota. Actio. Igenevek.

Az állítmány állapota, actio.

Az állítmányról sok mindent tudunk már, jelentését és viszonyításait illetőleg. Ideje megvizsgálunk mint történést, mint időbeli tüneményt abban a pillanatban, mikor épen belső látá-

sunk előtt leperreg, tehát abban a pillanatban, mikor mint a mondat állítmánya minden figyelmünket magára vonja s nem valami máshoz képest, hanem önmagában érdekel bennünket.

„A majmok labdáztak...” ez a történetet már több ízben emlegettük. Ahogy ott labdáztak, ritka eset történt: egyszer csak az egyik majom alaposan eltalálta a másikat a labdával. Fel is kiáltoítottunk azonnal, különösen mi, gyereknézők, szinte kórusban:

— Eltalálta! Eltalálta! T. i. a kis fekete majom eltalálta a nagy szürke majmot a labdával. Vakarózott is utána nagy vicsorogva a szürke majom, alig győztük nevetni.

No, most hasonlítsuk össze a két képet:

A majmok labdáztak.

A kis fekete majom eltalálta a szürke majmot a labdával.

Az nem kétséges, hiszen már tárgyaltuk is, hogy a majmokról azért mondom, hogy labdáztak, mert a majmok nem akkor labdáztak, mikor a hugaimnak meséltem róluk, tehát tempus praeteritum, mult idő a labdajáték a beszédem jelen pillanatához képest, a tempus praesenshez képest.

Az is igaz, hogy a kis fekete nem abban a pillanatban találta el a nagy szürkét, mikor mi kiabálni kezdtünk, hogy eltalálta. Tehát nyugodtan mondhatnók erről is, hogy, ha nagyon kicsi különbséggel is, de azért mégis tempus praeteritumban találta el egyik majom a másikat a kiabálásunk tempus praesenséhez képest. Mondhatni mondhatnánk, de nem volna igazunk. Mi nem azért nevtünk, mert a kis fekete ügyes volt és eltalálta a nagy szürkét. Különösképen pedig nem azért kiabáltunk. Tehát nem arról meséltünk, amit a kicsi csinált a tempus praeteritumban. Mi azon mulattunk, hogy vakarózik kárvallottan és vicsorogva a nagy szürke majom. Azt meséltük kiabálva egymásnak, hogy a kis fekete eltalálta a nagy szürkét, a nagy szürke el van találva, vakarózik, vicsorog, kárvallott és ez olyan jó nevetnivalóan furcsa. Eltalálta: nem az volt a megjegyzésreméltó, amint a közelmúltban épen találja elfele, hanem az, hogy a jelen pillanatban el van találva és lehet rajta nevetni. Eltalálta tehát voltaképpen nem tempus praeteritum, hanem tempus praesens. Jelen idő. Most van az, hogy a nagy szürke el van találva és vicsorog, vakarózik, most, mikor beszélünk, akarom mondani, kiabálunk róla. Épen most van. Ebben a pillanatban van. A beszéd pillanatában.

De miért mondom akkor így, hogy eltalálta? Miért nem a jelen pillanathoz képest mondom így, hogy: eltalálja?

Az eltalálta nem azért jelen idő, mert épen akkor találja el a kis fekete a nagy szürkét, mikor épen beszélek róluk. Nem, hiszen nem épen akkor találja el, valamivel elébb találta el. Az eltalálta azért jelen idő mégis, mert vele kapcsolatban ugyan, de azért mégis arról a pillanatról beszélek, amikor épen kiabálunk. Arról a pillanatról beszélek nevezetesen, mikor a nagy szürke vicsorog, vakarózik, mi meg nevetünk és kiabálunk: eltalálta! eltalálta! Ez a pillanat jelen idő, mert egyidejű a kiabálásunk, tehát a beszédünk pillanatával. Ehhez a szóbanforgó, jelen idejű pillanathoz képest mondom azt, hogy a kicsi a nagyot eltalálta (az imént). Nem kell azt a nagyot eltalálni már, el van az már találva. Az eltalálás nagy munkája be van fejezve, mondhatnám tréfásan és komor ünnepélyességgel. Az egészben pedig az a komoly tanulság, hogy *nem az állítmányhoz képest viszonyítjuk a beszéd idejét (ami különben már eddig is gyanítható volt), hanem fordítva, a beszéd idejéhez képest viszonyítjuk az állítmányokat, tehát sohasem az állítmány, hanem mindig a beszéd időpontjéről van szó s ehhez képest olyan, a milyen az állítmány ideje. Jelen, mult és jövő. Természetes tehát, hogy az állítmánnyal elmesélt állapot, történet vagy cselekvés állapota ezekben az időpontokban nem mindig egyforma. Sokszor tartanak még a szóbanforgó pillanatban ezek az állítmányok, van azonban úgy, hogy akkorára már befejeződtek vagy még el sem kezdődtek. Meg kell tehát különböztetnünk a tempus beszédbeli három viszonyán kívül az állítmányon még az **actio** három lehetséges mondatbeli viszonyát is, amelyet magyarul a **cselekvés állapotának** nevezünk. Ez a beszédhez képest szóbanforgó jelen, mult vagy jövő idejű pillanatban egyformán háromféle lehet: akkor épen tartó, vagy fojyó cselekvés, **actio imperfecta** akkorára már **befejezett, lefolyt cselekvés, actio perfecta** addigra még **be sem álló cselekvés, actio instans**.*

A magyarban az állítmány viszonzszavai nem adnak útmutatást arra vonatkozólag, hogy például a „a labdázta“ vagy „eltalálta“ alak a „labdázik“ és „eltalálja“ alakhoz képest tempust fejez-e ki, vagy actiót. A labdázik alak is lehet egyformán tempus praesens is, tempus futurum is (például, ha az, akiről szó van, majd csak holnap labdázik, akkor a labdázik alak nem tempus praesentst fejez ki, hanem tempus futurumot). A latin,

német, francia stb., indogermán nyelvekben azonban különféleképen jut kifejezésre a tempus is, az actio is. A latin például a perfectumot, tehát a történet befejezettségét külön igetöböl, külön viszonzyszókkal jelöli. Még pedig mind a három beszédbeli viszonyhoz, azaz tempushoz képest. Az imperfectum például arra vonatkozólag, hogy vagyok, jelenben: sum, múltban: eram, jövőben: ero. A perfectum jelenben: fui, múltban: fueram, jövőben: fuero. Magyarul eram, fui, fueram és fuero is: voltam, de valahogy így:

eram = voltam, tehát nem most vagyok,

fui = voltam, tehát most nem vagyok,

fueram = voltam és már akkor is csak voltam, hiába még vissza az időben, én akkor sem vagyok, csak voltam,

fuero: most vagyok ugyan, de majd lesz egyszer úgy is, hogy akkor már nem leszek, csak voltam.

Bonyolultnak látszik ez, de voltaképpen igen egyszerű. Gondoljatok ilyen esetekre. Lakodalom lesz holnap. Én is hivatalos vagyok rá. Azt mondja valaki irigyen: holnap ilyenkor nagy kanállal eszel. Felcéllem: holnap ilyenkor már régen haza is jöttem! Holnap ilyenkor ahhoz képest, hogy ma emlegetjük, tehát a beszédünk pillanatához képest jövő idő, de a jövőnek abban a pillanatában a hazajövetelem már be lesz fejezve (tehát még kevésbé lehetem nagy kanállal már akkor). Tempus futurum, actio perfecta olyan, mint a fuero.

Mikor beléptem hozzájuk, éppen ebédeltek. Mikor beléptem hozzájuk tegnap, tehát ahhoz képest, hogy ezt ma, sőt most mondom neked, tempus praeteritum, ebédeltek, még tartott az ebéd, actio imperfecta. Mikor beléptem hozzájuk, már megebédeltek. Ugyanabban a tempus praeteritumban, a belépésem pillanatában az ebédelés már megtörtént, be volt fejezve, megebédeltek, actio perfecta. Az egyik olyan, mint az eram, a másik mint a fueram.

Volt évekkel ezelőtt a budapesti városligetben egy sírkő, az az egy latin szó volt rávésve, hogy: fuit = volt. Még aki latinul sohasem tanult is, tudhatja ebből, hogy ez a fuit latinul tempus praesens, actio perfecta. Mert az, aki kivésette a kőre ezt az egy szót, azt akarta vele tudodra adni, hogy ő már többé nincs. Nincs az élők sorában. Volt — nincs. Jelenleg: nincs. Nem pedig azt, hogy menj vissza képzeletben évekre, sőt talán évtizedekre és ak-

kor láthatod őt, hogy van. Nem azt akarta, hogy azt lásd, nem most van, hanem azt, hogy most már nincs.

A latinban az actio instansra is van külön kifejezésforma. A neve: coniugatio periphrastica, magyarul körülírt igeragozás. Egy nagy latin történetíró például így kezdi művét: bellum scripturus sum, azø jelenti magyarul, erőltetett fordításban: egy háborút vagyok megírandó. Voltaképen azonban azø mondja vele, hogy szándékában van az írás, de még csak ezután fog hozzákezdeni.

A tempus praeteritum, a beszéd pillanatát megelőző idő jótéres és tele is van mindenféle élménnyel meg tapasztalattal. Épen azért egyes indogermán nyelvek még egyébféleképen is tesznek a múltban különféle megkülönböztetéseket. A görög aoristos és a francia passé défini nagyon érdekes alakok példának okáért. Aszerint különböznek a tempus praeteritum, actio imperfecta-hoz képest, hogy vajjon multbeli időpontról van-e szó, vagy multbeli időtartamról. (Egyszer történt esetet is időpontnak veszek, a többször ismétlődő esetekhez képest.) A francia például másképen fejezi ki ezt a két magyar mondatot: a Hôtel de la Paixban ebédeltem és ez a Hôtel de la Paixban ebédeltem, ha más-más előzménnyel mesélem el:

a) Tegnap Párisban voltam és a Hôtel de la Paixban ebédeltem (= akkor az egyszer).

b) Egyetemi hallgató koromban egy szemesztert Párisban töltöttem és a Hôtel de la Paixban ebédeltem (= ismételten, sőt állandóan).

Még egyszer hangsúlyozzuk: a tempus beszédbeli, az actio mondatbeli viszony.

Az actio a kifejezésben. Participiális jelző.

Mikor az állítmánykiegészítőt tanulmányoztuk, láttuk, hogy a magyar nyelvben a lét-ige néha hiányzik az állítmánykiegészítő mellől, néha ott van mellette. Azt vettük észre akkor, hogy csak olyankor van létige az állítmánykiegészítő mellett, ha beszédbeli viszonyt kell megadni rajta. *Beszédbeli viszonyt* ugyanis *csak igeállítmányon lehet megadni. Másodikszemélyűséget, mult időt, vagy szórendi törvényszerűséget például csak igeállítmányon fejezhetünk ki.* Édesapám beteg. Ide nem kell igeállítmány, mert édesapám ebben az esetben nem beszédbeli személy, a jelenben beteg s valakinek a kérdésére válaszolok, aki felőle érdeklődött.

Mintha mondanám: Ami édesapámat illeti... most épen, hogy emlegetjük, beteg. De ha tőle magától kérdezem, látván lehangoltságát és sápadt arcát, már ki kell tennem a létigét, hogy a második személyűséget, esetleg a multidejűséget is viszonyíthassam:

— Beteg vagy, édesapám? Ha nem egy városban lakunk, régen nem láttam s csak betegsége nyomait veszem észre:

— Beteg voltál, édesapám?

S ha véletlenül édesanyám felel helyette, szőrendi okból ki kell tennie a harmadik személyű létigét mégis:

— Van valami baja édesapádnak, fiam, még mindig.

Ő azonban tiltakozik:

— Semmi bajom, hidd el, fiam, igazán semmi.

Ezeket a beszédbeli viszonyításokat az állítmány nem viszi magával a kifejezésbe. A tempust sem viszi magával. Magával viszi azonban az actio-t, a cselekvés állapotát. Ez is mutatja, hogy az actio nem beszédbeli, hanem mondatbeli viszony. A kifejezésben ugyanis ugyanazok a viszonyítások vonatkoznak az alanyra, mint amelyek megelőzőleg a kifejezéssé lett mondatban az állítmányra vonatkoztak. Lássunk azonban egy pár esetet.

A majmok labdáznak... labdázó majmok.

A majmok labdáztak... labdázó majmok.

Az egyik majmot eltalálták... az eltalált majom. Akár praesensben, akár praeteritumban történik a labdázás, a majmok egyformán labdázó majmok, mert a labdázás a szóbanforgó mindkét pillanatban épen folyt. De a nagy szürke majom eltalált majom, ha egyszer el van most a jelenben találva. Természetesen akkor is eltalált majom, ha a beszédhez képest a multban volt az az időpont, mikor el volt találva az eltalált majom. A fontos csak az, hogy a szóbanforgó akármelyik pillanatban már be legyen fejezve az „eltalálás“, el legyen találva akkorára az „eltalált“ majom.

Főnévi, melléknévi, határozó igenév.

A majmot eltalálták, vicsorgott, vakarózott az eltalált majom. Még érdekesebben: egy kis majom eltalált egy nagyot, vicsorgott, vakarózott az eltalált majom. Formailag betűről-betűre, hangról-hangra egyezik a két „eltalált“ és íme, mégis mekkora a különbség köztük. Meg kell vizsgálnunk ezt a különbséget tövérről hegyére.

A vad majom, a vicsorgó majom, a szürke majom és az eltalált majom szemre-főre azonos kifejezések. Jelzős kifejezés

mind a négy. Megelőzőleg mondatformában kellett leperegnem mind a négynek a képzeletem belső látása előtt, hogy a majom vad, illetőleg vicsorog, akarom mondani szürke, valamint hogy eltalálta egy kis fekete majom a labdával. Az, hogy vad, hogy szürke, tulajdonsága a majomnak. De hát az, hogy vicsorog, illetőleg, hogy eltalálták?

Itt a különbség. Ebben a pillanatban az is tulajdonsága a majomnak, hogy vicsorog, mert vicsorog csakugyan. Az is tulajdonsága, hogy eltalálták, hiszen azért vicsorog és vakarózik. Ha lefényképezném, rajta volna ez a két tulajdonsága is a képen. Igen, rajta volna, de csak akkor, ha sietnék a fényképfelvételre. Ha most rögtön, tüstént lefényképezném, rajta volna, De ha várak a lefényképezéssel, mondjuk egy negyedórát, akkor már sem vicsorogni nem fog, sem vakarózni. Ellenben akkor is vad lesz és akkor is szürke lesz egy szelíd tehénhez, vagy egy fekete majomhoz képest. Azt látjuk tehát, hogy *különbség van a kifejezésben az igazi állítmányból és az állítmánykiegészítőből lett jelzők között. Az állítmánykiegészítőből lett jelző állandó tulajdonságát rajzolja az alanynak, az igei állítmányból lett jelző pedig valami esetleges, változó tulajdonságát rajzolja le. Ennek az az oka, amit az actio-k közötti különbségből is észrevehettünk, hogy a melléknév is, de az ige is megőrzi eredeti természetüket jelző korukban is. Az igéből lett jelző a kifejezésben jelző korában is úgy viselkedik, mint állítmány korában a mondatban viselkedett, kivéve természetesen a beszédbeli viszonyításokat, amelyek nem a mondatban, hanem beszédközben viszonyultak hozzá képest.* Hiszen láttuk még a határozó jelzőnél, hogy az nem egyéb, mint olyan határozó, melyet a közben lekopott, elmaradt létige hozott magával mondatkorából a kifejezésbe. Toldi a nagy fával: Itt van Toldi s vele egy nagy fa. Toldi a nagy fával van itt. A nagyfával ittlévő Toldi. Toldi a nagy fával. Nádorispán látja Toldit a nagy fával. Az igeállítmányból lett jelző tehát csak abban különbözik az állítmánykiegészítőből lett jelzőtől, amiben állítmány korában is különbözött. nevezetesen, hogy változást, tehát történetet fejez ki, nem pedig állandó állapotot. Miben különbözik viszont az állítmánytól?

Ez a kérdésünk arra kíváncsi, miben különbözik a látszatra egészen egyformán két „eltalált“ szó egymástól: egy kis majom „eltalált“ egy nagyot, bezzeg vicsorgott, vakarózott aztán az „eltalált“ majom.

Láttunk mi már a nyelv életében, annak titkai között hasonló jelenséget. Csak az a jelenség ennek a megfordítottja volt. A mellékmondatokra gondolok, az alanyi, állítmányi és határozó természetű mellékmondatokra. A mellékmondat: mondat. Tehát mesél, viszonyít. Történet, időbeli tünemény. De a mellékmondat egyben: mondatrész is. Alany, állítmány, határozó. Tehát: rajzol, alárendel. Állapot, térbeli jelenség. Kettős természete közül a viszonyító, a mesélő a jellemző. A mellékmondat olyan kifejezésrész, amely mesél. Hiszen tudjuk, olyankor használjuk, amikor nincs időnk önálló mondatot használni, de viszont nincs még jogunk kifejezést sem használni.

A kifejezésben ezekkel a volt igei állítmányokkal fordított a helyzetünk. Jogunk van az alárendelésre, hiszen különben nem használhatnánk kifejezést. A mesénk nem új, rajz formájában adhatjuk elő. Ugyanakkor azonban a volt igei állítmány nem tagadhatja meg magát, vagyis igei természetű, amely tartalmában is bennerejlik, a történetben, amely nem jelenthet állandó tulajdonságot, már csak azért sem, mert az életnek egy darabja, amely változik, nem a világnak, amely bizonyos mértékig állandónak tekinthető. A mellékmondat a mondatban rajz, a jelzővé lett ige viszont a kifejezésben mese.

Az ige, ha kifejezésben úgy szerepel, mintha állapotot rajzolna, nem történetet mesélne, már nem ige, hanem igenév. A mondatrész, ha a mondatban úgy szerepel, mintha mesét mesélne, már nem puszta mondatrész, hanem mellékmondat. Éppen úgy, mint ahogy a mellékmondat lehet alanyi, állítmányi és határozó természetű, az igenév is lehet alanyi természetű szó, vagyis főnév, állítmányi természetű szó, tehát melléknév és határozó természetű szó, tehát határozószó. A főnévi igenév latin neve infinitivus, a melléknévi igenév particípium, a határozó igenév gerundium és supinum. Ezt az utóbbit vigyázattal kell kezelnünk, mert a magyar nyelvben nagyon sok esetben határozó igenevet használunk, olyankor is, mikor a latin nyelvben particípiumot találunk. A gerundiumnak és supinumnak pedig legtöbbször nem is igenév felel meg a magyarban. Ezek tehát csak hasonló, de nem azonos jelenségek a két nyelvben.

Eddig megfigyelt igeneveink mind particípiumok voltak, hiszen a kifejezésben mindig úgy szerepeltek, mint az állítmánykiegészítőkből lett jelzők, vagyis a melléznevek. Mindössze abban különböztek a többi melléznevektől, hogy nem állandó, hanem változó tulajdonságait rajzolták a volt alanynak, az úgynevezett

jelzett szónak. Még egy érdekes különbséget éppen tehetünk a „labdázó“ és az „eltalált“ majom között. A „labdázó“ majom actiója *actio imperfecta* és ugyanakkor *activum*, mert a majom labdázik, vagy labdázott a mondatban s úgy lett belőle a kifejezés rajzában labdázó majom. Az „eltalált“ majom esetében egy másik majom találta el emezt a majmot s így lett ebből eltalált majom. Ennek az *actioja* tehát *perfecta*, a *formája pedig passivum*.

Határozói igenévvel is találkozunk már akkor, mikor megállapítottuk, hogy a vicsorgó szürke majom el van találva. Ebben az esetben újra mondatformában, elmesélve látjuk magunk előtt a majmot... eltalált állapotban. Az „eltalálva“ alak tehát állapothatározó. Van egy másik határozói alak is. Ezt a másik majomról mesélhetnénk. A kis fekete majom, nevezetesen, „eltalálván“ a nagy szürkét, vígan tova futott és tovább labdázott. Ebben az esetben úgy áll a helyzet, hogy az eltalálás után futott tova és játszott tovább a kis fekete majom. Az eltalálás története tehát előzmény, még pedig időhatározó. A *határozó igenevek viszonyszavai a -va, -ve és -ván, -vén* nagyon hasonlítanak egymáshoz s így sokan összecseréberélik őket. Vigyáznunk kell, a *-ván, -vén időhatározó előzmény, a -va, -ve pedig egyidejű szerves határozó, állapotnak, vagy módnak a határozója*.

Már jóideje ott álltunk a majomketrec előtt, mikor a már említett kisgyerek boldog nevető arccal egyszer csak felsóhajtott:
— Nagyszerű multság ez a labdázást nézni!

Azért idézem ezt a felsóhajtást, mert ebben is van igenév. A kisfiú számára nagyszerű multság volt valami. Az a valami nagyszerű multsággal volt az ő szemében azonos. Tehát az a valami alanya volt ennek a faji állítmánykiegészítőnek, hogy: nagyszerű multság. Csak az a kérdés most már, hogy mi volt az a valami, az a nagyszerű multság.

Nézni volt nagyszerű multság. A majmok labdázását nézni volt nagyszerű.

Mi ez a „nézni“, ami nagyszerű? A nézés a nagyszerű? Nem, mert ha az volna nagyszerű, akkor azt mondanám: nagyszerű — a nézés. Az a nagyszerű, hogy nézek? Az sem, mert akkor azt mondanám, nagyszerű az, hogy nézek. Azt hiszem, ha egy vaknak visszaadják a szemvilágát, az érez és mond is ilyesmit, nagyszerű az, hogy nézek. Hogy nézek, az a nagyszerű. De itt nem az a nagyszerű.

Nézek . . . és az a nagyszerű: A nagyszerű azzal a történéssel magával azonosan nagyszerű, hogy nézek. Értitek? Az történik, éppen történik, hogy nézem a labdázást és közben ugyanekkor, sőt éppen ezáltal valami nagyszerű állapot van az életemben. Ez a nagyszerű állapot azzal a történettel azonos, hogy nézem a labdázást. Nézni nagyszerű. Most értem csak először igazán az igeneveket.

A néző ember néz. Nézve néz az ember és nézni azonos azzal a történettel, hogy az ember néz. Ahhoz képest, hogy nézek, nézni faji állítmánykiegészítő, néző állítmánykiegészítő, nézve állapot-határozó. Ezért aztán az *infinitivus minden olyan helyzetben előfordulhat, amiben egy főnév, vagy egy „hogy“-os mondat, a participium a melléknevekkel és a relativumos mondatokkal egyenrangú és azonos szerepű, a határozó igenév pedig a határozószóval és a határozó természetű mellékmondat szerepével egyenlő szerepet játszhatik.*

A főnévi igenév birtokos személyragos alakjai.

Egyszer csak, délfelé járt az idő, a kisleány édesapja félbeszakította a pompás mulatságot. Kézenfogta a fiát, magával vitte ezekkel a szavakkal:

— Elég, gyere, menjünk, itt az ideje ebédelni.

Nemsokára mi is szedelőzködtünk.

— Induljunk, — mondta édesapám — nekünk is mennünk kell.

Azt azonnal megértettem, hogy valaminek az ideje van itt. Az a valami és ez az idő úgy összetartoznak, mint minden egyéb általunk már jólismert birtokviszony. Az érdekes nem is ez, azután következik, ha kutatni kezdjük, mivel azonos az a valami, aminek itt az ideje? Hát bizony az ezzel azonos: ebédelni. Most elmentek a kisleány és az édesapja, azóta talán ebédelnek, mert ennek a történetnek van itt az ideje. Általában erre mifelénk ilyenkor minden házban ebédelnek, ennek van itt az ideje. Az *infinitivus annyira főnévi természetű szó, hogy még birtokviszonyba is kerülhet más főnévvel, birtokos jelzője is lehet más főnévnek.*

Édesapám kijelentése megerősíti ennek a felfedezésünknek a helyes voltát. Azonkívül megmagyaráz egy jelenséget, amelyről annyit, hogy van, már egy idő óta tudunk is. Valami kell édesapám kijelentése szerint, nekünk kettőnknek kell, tehát velünk kettőnkkel részes határozóviszonyba került az a valami, ami édes-

apám szerint kell. Menni kell, azt is tudjuk. De nem általában kell menni. Menni, ez a történet is összetartozik velünk kettőnkkel. Ez is a mienk, ez a történet. Menni, ez is kettőnk menése. Ez kell, hogy mi ketten menjünk. Menjünk, ez kell nekünk, hogy menjünk. Azzal vagyunk kénytelenek mi ketten, hogy menjünk. Az idő sürget, a mi gyomrunkban is delet harangoznak, mennünk kell. *Az infinitivus tehát beszédbeli személyekkel is gyakran birtokviszonyba kerül, a magyar nyelvben birtokos személyragokkal is viszonyítható.*

2. Az igeképzés és névszóképzés lehetőségei és csoportjai.

a) Jelentésváltoztatás. Nomen deverbale.

Az igeneveket akkor értettük meg igazán., mikor főnévhez, melléknévhez, határozószóhoz mértük őket. Pedig az igenevek, különösen a participiumok és a határozó igenevek is a mondatbeli viszonyítást vitték bele a kifejezésbe, tehát igen fontos kifejezésrészek. Kifejezésen át a szóig, tudjuk, hogy fontos szakasza a nyelv életének. Nem először találkozunk ezzel a jelenséggel, a képzők felfedezésekor egyszer már jártunk itt.

Az egyik képzőt le is lepleztük, mint egykori participiumot. Az elül-esőkből idők folytán elülsők, sőt elsők lettek. Láttuk, hogy a képző valamikor fogalomszó, sőt összetett kifejezésnek az alánya vagy állítmánya, tehát alapfogalom volt. Ma már a legtöbbszörnek nem is sejtjük fogalmi jelentését, csak viszonyító erejét érezzük s egykori magyarázó fogalmait, tehát jelzőit, határozóit, állítmányoknak az alanyait és bővítményeit érezzük alapfogalmaknak. A „hátsó“-só esetén például az az érzésünk, hogy a -só képző a „hátsó“ határozószó jelentését módosította és melléknévet „képezett“ belőle. Holott éppen ebben az esetben véletlenül még tudjuk, hogy „valami hátsó esett“, ezt a valamit „hátsó eső valaminek“ rajzolták kifejezésben s így lett abból „hátsó valami“. Tehát voltaképpen nem a „hátsó“ határozószóból „képezett“ melléknévet a „só“ képző, hanem ez a „só“ képző maga volt participium, amely mint jelző magával vitte a kifejezésbe a mondatból helyhatározóját, azt, hogy „hátsó“.

Akármilyen jól megérthető folyamat ez, ma már mégis az a helyzet, hogy ezek a hajdani összetett fogalmak olyan egyszerű fogalmaknak, tehát szavaknak látszanak, amelyeknek a képzők az eredeti szerepét vagy jelentését módosították vagy megváltoztatták. Az igenevek maguk is ilyen szóknak látszanak. Az infinitivus -ni „képzője“ igéből főnevet „képezett“, a participiumok

képzői az -ó, -ő és a -tt, vagy-t igéből melléknevet képeztek, a -va, -ve és -ván, -vén képzők pedig ugyancsak igéből határozószókat képeztek.

b) Verbum denominale.

Vannak aztán képzők, amelyek fordítva igéket képeznek nem-igékből, tehát főnévből, melléknévből ige lesz. Világos a helyzet: ezek a „képzők“ valamikor igei állítmányok voltak, a mai „fogalomszók“ pedig alanyaik vagy bővítményeik. Ilyen „képzett“ szavakra gondolunk, mint kaszá-l, zongorá-z-ik, nagy-ít. Ezekben az esetekben is az a látszat, mintha az eredeti szerepét megváltoztatták volna a szavaknak a képzők. A képzők ebben a két esetben nomen-ből, azaz névszóból, verbum-ot, azaz igét „képeztek“, vagy fordítva, verbumból nomen. Az így „képzett“ szóknak a latin neve ennek megfelelőleg deverbális nomen, illetőleg denominális verbum.

c) Jelentésmódosítás. *Verbum deverbale*.

Gyakorító, mozzanatos és kezdő igék.

A másik csoportba olyan esetek tartoznak, mikor verbumból verbum, nomenből megint csak nomen lesz. A deverbális verbum és a denominális nomen képzői okozzák ezt a, nem mondhatjuk, hogy jelentésváltozást, tehát mondjuk így, módosulást. Ennek könnyebb megértése végett gondoljunk arra, hányszor ismételjük mesemondás közben a szavakat: szaladt, szaladt a királyfiú, hát egyszer csak találkozott egy kicsi, kicsi, kis nyúllal. Ezt aztán így is lehet mondani: egy icike-picike kis nyúllal. Jött-ment, dúlt-fúlt a hétfejű sárkány, mert igen-igen mérges volt.

Ezek az ismétlések, akár változtatjuk közben a szavakat, akár nem, mindig arra jók, hogy a képzeletünket megállítják egy-egy képrésznél és arra kényszerítenek bennünket, hogy azokat a képrészeket figyeljük meg jobban, véssük emlékezetünkbe erősebben, képzeljük el a pillanat részeinek többszöröségig, tehát huzamosabban, általában valamilyen okból azzal a képrésszel kivételesen bánjunk, mert megérdemli. Valahogy úgy kell vele bánnunk, mint az egymás mellé rendelésekkel: folytatnunk kell és ki kell egészítenünk az egyetlen szóval elmesélt meserészt, vagy képrészt. A görög és a latin nyelv a perfectumot is ilyen ismétléssel fejezi ki néha: do — dedi, pendo — pependi, stb. Látjuk, hogy a magyar nyelvben háromféleképpen is lehet egy szóban mellérendelést viszonyítani:

Szaladt — szaladt.

Jött-ment, dúlt-fúlt.

Icike-picike. A második mód az elsőtől csak abban különbözik, hogy másodsor nem az első szót ismétli, hanem annak vagy a rokonát, vagy az úgynevezett ikerszavát, egy rokonhangzású szót. A harmadik meg abban különbözik a másodiktól, hogy itt az egyik ikerszó nem jelent semmit, csak a másikkal együtt szoktuk használni.

Ilyen ikerszó ez is: jár-kél. Arra jó, hogy ha ezzel a két szóval meséljük el a jár-ást, akkor azt hallgatóságunknak alaposabban el kell képzelnie; aki jár-kél, az fel és alá jár, hosszan, néha órákig. Így lett aztán ebből az egymás mellé rendelt két állítmányból lassankint az a „képzett“ szó: járkál. Ebben már csak a járást érezte, aki mondta, járásnak. A „kél“ különben is ritkábban fordul elő egyedül, mint a „jár“. Aki kél, rendszeren „felkél“, a „kél“-nek a „jár“-rai ellentétes jelentése azonkívül kissé el is homályosodott. A nap,„kelet“ csak a régi zsoltárban fordul így elő: „támadatról“ és napenyészetről eljő az Isten“. Hideg szél „kelt“ észak felől, ritkán mondjuk, ma már inkább szél „támad“. A Toldiban még olvashatni: és amint sereg „kél“ szürke por ködéből, úgy „kél“ a sóhajlás a fiú szívéből. De azért a járkél-t, később járkált mindenki úgy kezdte érezni, hogy a „kél“ „képző“ a járás jelentését módosította, még pedig úgy, hogy a járkálásnak a végig elképzelése bonyolultabb, hosszabb, huzamosabb időt vesz igénybe, mint a járásnak az elképzelése. Aki járkál, összevissza jár, órákig eljár, sőt tarkítja a járást: abbahagyja, meg újrakezdi. Így aztán olyan igék mellé is odatették, amelyekhez mellérendelt állítmány korában nem illett volna oda: irkál, sőt firkál. Összevissza, sokáig. újra, meg újra: ír. Talán ez az újrakezdés, ismételten történés, gyakori jelentkezés az oka, hogy azok, akik a képzők különféle módosításainak nevet adtak, a -kál, -kél képzőt és a hasonló képzőket **gyakorító képzőknek** nevezték el, az ilyen képzőkkel módosított igét pedig **gyakorító ígének** (*verbum frequentativum*).

Miután eredetileg az ilyen képzők mellérendelések voltak, érvényesek rájuk a mondat összes tanulságai. A folytatás és kiegészítés, tudjuk, alárendelésben egyidejűség és nem-egyidejűség, vagyis előzmény vagy következmény, illetőleg szerves időbeli viszony: ok, cél (mód). Ha az igeképzés erdejében el akarunk igazodni, az egész eddig ismert rendszert megtaláljuk benne, csak

nem beszédbeli, nem is mondat- vagy kifejezésbéli, hanem **fogalmi viszonyításban**. Ez a negyedik féle nyelvi viszonyítás.

A beszédbeli tempusoknak, a mondatbéli és kifejezésbéli actionak a fogalmi módosulásban szintén háromféle „képzett” ige felel meg. A már említett gyakorító igékben a képző a figyelmet a történetnek a lefolyására irányítja, úgy mint az actio impertecta, vagy a participium imperfectum (latinban az infinitivus imperfectus), vagy a tempus praesens. Ezzel szemben a **mozzanatos ige (verbum momentaneum)** és a **kezdő ige (verbum inchoativum)** a történés befejező, illetőleg induló pillanatára tereli a figyelmet. Egy történésen belül a csörög, csörren, csördül, vagy a mozog, moccan, mozdul mutatja a három képzett ige közötti különbséget. Ami csörög, az éppen csörög, az a megfigyelni való rajta, ahogy állandóan, hosszasan csörög. Csördül: az a pillanat a megfigyelni való rajta, mikor majd csörögni kezd. Csörren: az a megfigyelni való rajta, hogy már el is múlt, megtörtént, már nem csörög. A beszédbeli viszonytól kezdve tehát a megfelelések a következők:

Tempus praesens, actio imperfecta, verbum frequentativum; tempus praeteritum, actio perfecta, verbum momentaneum; tempus futurum, actio instans, verbum inchoativum.

Ható ige.

Az indító ok és elérendő cél szerint a beszédbeli viszonyt a modus, az állítás módja viszonyítja. Ennek, láttuk, a mondatbéli megfelelő viszonyítás a vagylagosság, az ellentétesség, a mellékmondati modusok a latinban (az ú. n. consecutio temporum) és a feltételes mellékmondat. A fogalmi viszonyban csak a feltételességnek van igeképzője, ez az úgynevezett ható képző. Elképzelem például, hogy a majomnéző gyerekek egyszer csak megkívánják a majmoktól a labdázást s egyikük ki is jelenti:

— Labdázhatunk mi is.

Csakugyan. Úgyes, erős, elég nagyocska fiúk vagyunk néhányan, a vásártér mellett van egy nagy füves térség, labda is csak akad valamelyikünk zsebében. A labdázásnak meg van minden lehetősége. Nem mondom, hogy labdázunk csakugyan, de a lehetősége épúgy megvan a labdázásnak, mintha feltételes mellékmondat tenné lehetségessé a mondatbéli viszonyban, vagy conjunctivus a második személyre való tekintettel. A megfelelés így van valahogy:

Labdázunk s ha te, akinek mondom, szintén ezt a képet rajzolod magad elé, akkor labdázunk.

Ha hoztatok labdát, labdázunk és ha ez a mondatbeli feltétel megvan, hogy tudniillik hoztatok labdát, akkor labdázunk.

Labdázhatunk és mert megvan a lehetősége, második személytől, mellékmondattól függetlenül, meglehet, hogy labdázunk.

Mind a három esetben egyformán megvan a lehetősége a labdázásnak, csak a feltételek nem egyformák. Beszédbeli, mondatbeli, fogalmi viszonyoktól függenek. A fogalmi feltételességet a ható ige képzője módosítja bele az alapszó jelentésébe.

Szenvedő, visszaható, műveltető ige.

Ismerünk mi még a mondat tárgyának a megfigyelése óta egy képzőt, amely szintén módosítja az „alapfogalom“-ként szereplő igenek a jelentését, de sem az első, sem a második csoportba nem sorolható. A szenvedő ige -tatik, -tetik képzője ez.

A nagy szürke majmot a kis fekete eltalálta, a nagy szürke majom tehát alaposan el volt találva, azaz eltaláltatott a kis feketétől. Az, aki eltaláltatott, abban különbözik attól, aki eltalál, tehát, mondjuk így, az eltalált személy az eltaláló személytől, hogy nem ő talál el valakit, hanem őt találja el valaki. Az eltalált személy az eltaláló személytől tehát az eltaláláshoz képest különbözik. Az eltaláló alany, az eltalált tárgy az eltaláláshoz, mint állítmányhoz képest. Ha tehát megfelelés után kutatunk, a beszédbeli személyekre, énreám és tereád, mondatban a mondatbeli személyekre, vagyis az alanyra és tárgyra kell gondolnunk. A szenvedő igeképző tehát a „képzett“ ige jelentését az ige fogalma körül szereplő személyekhez képest módosította.

Ezek a fogalmi személyek is különböznek s a hozzájuk képest való viszonyítás is többféle lehet. A szenvedő ige abban különbözik a képző nélküli alapigétől, a cselekvő igétől, hogy alanya nem a cselekvő ige alanyával, hanem a cselekvő ige tárgyával azonos. Idetartozik a visszaható ige, amely abban különbözik az alapigéjétől, hogy alanya azonos az alapige alanyával, de ugyanakkor saját tárgyával is azonos. Végül a műveltető ige abban különbözik alapigéjétől, hogy nem azonos az alanya az alapige alanyával, sem pedig a tárgyával, az alapige alanyának csak köze van a képzett ige alanyához, szerves viszony van köztük, hiszen a képzett ige alanya indító oka az alapigével elmesélt történet vég-

bemenetelének. Gondoljunk például erre a történetre: valaki mos. Mosni csak valamit lehet, tehát csak úgy moshat valaki, ha ugyanakkor egy másik valaki vagy valami mosatik. Az, aki vagy ami mosatik, azzal azonos, akit, vagy amit az a másik valaki mos. Ha én vagyok az, aki mos, sok minden egyéb más valaki vagy valami mellett magamat is moshatom. Ha az is én vagyok, aki mos, az is, akit mosok, akkor én mosdom. Végül, ha nem én vagyok az, aki mos, de én idéztem elő, hogy valaki mosson, akkor én azzal a valakivel mosatok. Mind a három esetben mos, ez a **cselekvő ige** (verbum activum) az „alaptörténet“. Ehhez képest: mosatik (**verbum passivum**), szenvedő ige, mosdik (**verbum reflexivum**), visszaható ige és mosat (**verbum causativum**), műveltető ige, a módosulás mind a három esetben az ige fogalma körül szereplő személyekhez képest történt.

d) Jelentéssűrűsödés.

Nomen denominale.

Hátra van még, hogy a denominalis nomen-t, a névszóképzés által végbement jelentésmódosulásokat igyekezzünk megfigyelni. Láttuk, hogy az ige jelentésmódosulásai vagy fogalmi mellérendelés vagy fogalmi alárendelés maradványai, a gyakorító, mozzanatos, kezdő és ható igék beszédbeli viszonyítások mellérendeléseinek felelnek meg, a szenvedő, visszaható és műveltető igék pedig az alany, tárgy és állítmány alárendeléseinek.

A névszóknál is valószínűleg ugyanez a helyzet, de itt kifejezésekre és szóösszetételekre kell gondolnunk, nem beszédre és mondatra. A névszó: rajz, a névszóképzés nem lehet egyéb, mint egykori beszédbeli rajzolásmód elhomályosult emléke és megolvadt maradványa.

Hogy ezt megértsük, hogy tehát az elhomályosodásnak és egybeolvadásnak a folyamatát el tudjuk képzelni, maradjunk még egy csöppet a majomketrec előtt. Vége a mutatványnak, az állatok etetése következik. Nagyon érdekes, érdemes volna apróra elbeszélni, milyen „emberi“ módon ebédelnek a majmok. Sajnos, nincs rá elég idő, hadd irányítsam a figyelmeteket egyetlen majomra. Ez a majom nagyon úri módon csinálja: asztalkendőt köt a nyakába és lábasból eszik, kanalat szorongatva az egyik kezében.

Remélem, tudjátok, mi a kanál, meg az asztalkendő? Azt is tudjátok, mi az a lábas. A lábas olyan edény, amiben ételt főznek,

vagy ételt tartanak, vagy ételt tálnak és... micsoda különös ismertető jegye is van még? Igen, tudom már... és nincsen lába.

Nincsen a lábasnak lába sem az asztalon, sem odakint a konyhában. De hát hova lett a lába? És ha sehova sem lett a lába, mert sohasem volt neki lába, akkor miért nevezik lábasnak?

Gyermekkoromban nyarakat töltöttem tanyán, sokat lábatlankodtam cselédházak pitarjában, szabadkonyhájában s ott, a szabad tűzhelyeken láttam a lábas lábát. Nem is egy lába volt neki, hanem három. A három lába alatt égett a tűz, a három lábára rátették a lábast. Lehet, hogy még régebben le sem járt a három lábáról.

Most már tudom, hova lett a lábas lába: a „spórherden“ nincs szüksége a három lábára, hát nincs is már neki, de azért nem vagyok egészen megnyugtatva. A vasalóban a tüzes vas is azért tüzes, mert tüze van, a lyukas mogyoró is azért lyukas, mert van egy lyuka, de sem a vasat nem hívják tüzesnek, sem a mogyorót lyukasnak. A lábas edényt meg miért hívják csak lábasnak?

Valószínűleg az az oka ennek a különködésnek, hogy lyukas sok minden egyéb lehet és sem a lyukasra nem jellemző a mogyoró, sem a mogyoróra az, hogy lyukas. A konyhán azonban csupa edény szerepel s az edények közt a lábas edényre nagyon is jellemző volt, hogy három lába van. A konyhán nem kellett egyrészt megkülönböztetésül állandóan mondani, hogy edényt és ne mást adj ide a kezembe, még pedig a többi edény közül éppen lábas edényt, ne más milyent, másrészt, ha lábast mondtam csak, meg lehetett érteni nagyon könnyen, miről van szó. A lábas melléknévjelzője volt az edénynek, később a jelzett szó lemaradt és a jelző magába olvasztotta a jelzett főnév jelentését is. Nem az volt az uralkodó jegye, hogy lába van, hanem az, hogy egy bizonyos formájú és rendeltetésű edény. Mint „edény“ edény maradt és lábas maradt azután is, mikor már nem volt neki lába. Akkor már mindenki csak edényt értett lábás alatt és senki sem gondolt a lábára. *A nyelv élet folyamán végbement kifejezésbeli rövidülések és összeolvadások neve: jelentéssűrűsödés. Azt értjük alatta, hogy a kifejezésnek valamelyik tagja magára veszi és hordozza a többi tagok jelentését.* (Ez a folyamat magyarázza az elhomályosult összetételt is, de ott a két tag egyé olvad és egy fogalmat jelent, itt pedig az egyik tag nyomtalanul eltűnik.)

A nomen denominale csoportjai.

Deminutivum, mértékszó. Melléknév fokozás.

A *nomen denominale* legtöbb esete ilyen jelentéssűrűsödés. Idetartoznak például a kicsinyítés és a nagyítás esetei s miután a kicsiség és nagyság mindig viszonyítás, hozzá mérés következtében volt megállapítható, idesorozhatók a mérték, a mérés és összehasonlítás esetei is. Erzsi, Erzsike és Erzsók egymáshoz képest úgy viszonylanak, hogy Erzsi egy rendes, szokásos Erzsi, Erzsike egy a szokásosnál kisebb, Erzsók pedig egy nagyobb Erzsi. A -ka, -ke, vagy -cska, -cske képző valaha értelmezője volt annak, aminek ma már a mértéke lett. Lovacska ma annyi, mint kis ló. Hasonló folyamat ment itt végbe, mint a neveknél. Mátyás — kovács, Mátyás — szabó. Mátyás, a kovács, Mátyás, a szabó. Mátyás kovács, Mátyás szabó. A kovács Mátyás, a szabó Mátyás. Kovács Mátyás, Szabó Mátyás. A lovacska is eleinte lónak volt valami, ami kicsi, Ma kicsi ló. A mérésnek, összehasonlításnak az emlékeképen a képzők közt itt van még a kifejezetten mértéket jelentő -nyi és a mellékneveknek a közép és felső foka. Az ilyen melléknév mint „nagy“ vagy „kicsi“, már maga is összehasonlítás eredményeképpen születhetett. Most már két nagy, vagy két kicsi egymáshoz képest föltétlenül azt adta eredményül, hogy egyikben az említett tulajdonság fokozottabb mértékben volt jelen, mint a másikban. Így lett a nagy mértékben nagy nagyobb, a nagy mértékben kicsi kisebb a másiknál. Több eset egybevetéséből vált aztán ki a legnagyobb és a legkisebb. A latin nyelvben, amelynek szavait igen korán leírták, ezek a tartalmuk által már eleve összehasonlításra kínálkozó melléknevek nem is saját közép- és felsőfokukkal szerepelnek, hanem külön szavakkal fejezik ki a fokokat. Nem azt mondják: jó, jobb, legjobb, hanem olyan formán, mintha mi a jóság fokait így sorakoztanánk: jó, kenyérré lehet kenni, valóságos angyal. Tehát: bonus, melior, optimus. A melior még középfokban is van, úgy, mint mikor mi azt mondjuk: csupa „jobb“ ember volt ott és nadrágos embereket, vagy magas iskolájú embereket, „honoráciorokat“ értünk alatta.

Nomen possessoris és nomen possessi.

Az összehasonlítás alapja tehát azonos ugyanazzal a viszonyal, mely mondatban a faji állítmánykiegészítő és az alany, kifejezésben az értelmező és az alany között van. A képzők az összehasonlítást, a birtokviszonyt és a birtokos jelző viszonyát is jelenthetik

a fogalomban. A birtokviszonyban két egymás mellé rendelt állapot tartozik egybe: a birtokos és a birtok. Mondatban a birtokot az -é viszonyzó viszonyítja a birtokoshoz, a birtok a birtokosé s attól kezdve, hogy ez az -é képző megjelent a birtok mellett, már nem a birtokot magát látjuk, hanem a birtokosénak látjuk a birtokot. A birtokviszonyt viszonyító szót birtokos személyragokkal is elláthatjuk. Enyém tulajdonképen annyi, mint én, én-é, én--é-m, enyém, tiéd, övé, miénk, tiétek, övék.

Az e csoportba tartozó „képzett“ szavaink kétfélék. A képző, mely időközben mint fogalomszó elhomályosodott, a fogalomszónak maradt mellérendelt kifejezésrészhez képest vagy birtokot, vagy birtokost jelentett. Ma fordítva látjuk a dolgot s úgy érezzük, hogy a „képzett“ szó az „alapszó“-hoz képest birtokossá (nomen possessoris) vagy birtokká (nomen possessi) lett a „nődosult“ jelentésben. Az említett lábas szóról ma például úgy érezzük, hogy a -s képző nomen possessorissá módosította, láb-ból láb-sá, tehát olyan valamivé lett, aminek lába van. A „láb-as lába“ viszonyban a lábas a lánknak mint birtokosnak a birtoka. Fordított az eset édesapámnak egy még nem említett mondatában, amellyel akkor fogadott, mikor a kirakodó vásár sátrai közül a majomketrec elé parancsolt hívó szavával:

— Jaj de nagyon falusi gyerek vagy, minden sátor előtt órák hosszat tátod a szádát.

Édesapám ezt természetesen tréfából mondta, hiszen volt ott ötven sátor és ha mindegyik előtt csak két óra hosszat tátottam volna a számat, száz órát, négy napot és éjszakát töltöttünk volna az egynapos vásáron és még ki sem telt volna az időből, hogy egyéb akadályról ne is beszéljek. Tréfa közben azonban igaza voltformán, mert vannak városban született és ott nőtt, meg faluban született és ott nőtt gyerekek s a város gyermekei naponta látják a látnivalókat, hát nem bámulják úgy meg, mint a falu gyermekei akkor az egyszer, mikor először beszabadultak a városba s a sok csuda egyszerre tárult eléjük, a sok megfigyelni való egy tömegben szakad rájuk. Hát hogyne tátnák rá a szájukat!

A város gyermekei a városi, a falu gyermekei a falusi gyermekek. Mindennek, ami városi, a város, ami falusi, a falu a birtokosa. Minden falusi a falué, minden városi a városé. (Valószínű is, hogy a „városi“ szóban, és a hozzá hasonló szavakban az „-i“ képző az „-é“ birtokviszonyzó volt eredetileg s a városi utca így hangozhatott: ez az utca a városé, ez a városé utca, ez városé

utca s ebből lett ez városi utca. Az én szülőfalumban ma is mondanak ilyesmit: a Kovácskéé föld ez.) Minden, ami városi, tehát birtoka a városnak és minden falusi birtoka a falunak. Ez a falusi valószínűleg a városi mintájára lett falu-si-vá, épenúgy, mint a tanyasi, mert egyébként elég lenne faluit, meg tanyáit mondani. Szülőfalum Berettyóújfalu mellett van, mi úgy emlegetünk mindent, ami Újfaluval hasonló viszonyba került, hogy újfalusi. Azt mondjuk, újfalusi országút, újfalusi vásár, újfalusi vonat, újfalusi kórház, újfalusi határ, újfalusi földek, csak a hivatalos frásokon és épületeken van úgy írva: berettyóújfalui járásbíróság, vagy polgári iskola. Igaz, hogy az újfalusit kimondani is könnyebb, mint az újfaluit, de azonkívül a városi meg a falusi sokat fordulnak együtt elő s az embernek rájár a szája, hogy ha városit mondott, falusit és tanyasit is mondjon.

e) *Az absztrakció vagy elvonás.*

Az absztrakció folyamata a határozott névelős főneveken.

A nomen denominale egyéb eseteinek a megértéséhez ismételnünk kell már megfigyelt és megértett dolgokat. Tudjuk, hogy a szó útja az egyes szakaszokon az egyetlen képtől kezdve ez:

I. szakasz: valami, ez, (ennyi, ilyen, e-tévő) majom.

II. szakasz: majom, egy majom, (ez a majom), a majom.

Tudjuk továbbá, hogy a kisiú atól kezdve, hogy eljutott a majom határozott névelős alakjáig, mindig ezt használta: mit eszik a majom? Hol lakik a majom? Mikor alszik a majom? Volt neki hús, huszonöt kérdése is, csak nem figyeltem jól meg, nem emlékszem valamennyire. Nem is fontos. Egyebet akarok észrevétni most.

A majom, amelyről a kisiú beszélt, kétségkívül az a valóságos majom volt ott a ketrechen. Ez bizonyos. De vettétek-e észre, hogy lassankint, a kisiú kérdése nyomán „a majom“ fogalma egy kis, nem nagy, de észrevehető jelentésváltozást szenvedett. Valahogy úgy járt, mint minden, ami a lelkünkben egyetlen képpé zsugorodik. A majom — abból lett, hogy „az a határozott egy majom“, amelyre mutatok, amelyről beszélek. Igen, abból lett, de mikor a kisiú beszélni kezdett a majomról és ő mindig csak arról az egy majomról beszélt s egész bizonyosan mindig csak azt a bizonyos egy majmot értette alatta, az én képzeletemben már nem úgy rajzolódt le a felelet a kérdésekre, mint ahogy az ő kérdései az ő képzeletében rajzoltak.

Mit eszik a majom? — kérdezte ő. Csakugyan, töprengtem én is, mi mindent eszik ez a kis fekete, meg ez a nagy szürke majom, meg mind a tíz itt a ketrecben, meg a többi sok száz, ezer, százezer, rabon és az őserdőkben szabadon mind, mind? Vajjon mit eszik a majom — mind, ami van, vajjon mit eszik a majomtársaság, a majomság, vajjon mit esznek a majmok? Vajjon mit eszik a majom általában?

A majom, a határozott névelős majom érdekes útat tett meg itt. Ezt az útat majd apróra megvizsgáljuk, egyelőre a végállomást szeretném szíves figyelmetekbe ajánlani. A majom — általában már nem azzal a bizonyos majommal azonos, amellyé a majom általában „majom“-ból elébb „egy majom“ formájában, majd „ez a majom“ kitételen keresztül lett. A majom, így általában azzá a majommá olvadt egybe, amelyről én már eddig is őriztem a képzeletemben egyetlen képet. Az a majom eddigi tapasztalataimból gyült olyanná, amilyen éppen volt: lexikonképekből, rektor bácsi meséiből, a Majomkirály című gyermekregényből, abból, hogy „te majom“-nak szidtak néhanapján a nagyok. Ma a vásáron ez a kép néhány vonással, egy csomó filmmel meggazdagodott (ahogy ott labdáztak, mikor a szürkét a fekete eltalálta és az vicsorgott, mikor ebédeltek, stb.). Minden majom számára, amelyről ezentúl olvasni vagy hallani fogok, minden majomból, amelyet eddig és ma is láttam, vagy egyébként tapasztaltam, hogy is mondjam csak, hogy csináltam egyetlen képet? Úgy, ahogy a levonós, vagy ragasztós képekkel szoktunk játszani. A lapot, amelyen eddig volt a kép (az volt a tapasztalat) elvonjuk a könyv tiszta lapjáról; most az a tiszta lap és a könyv eddigi tiszta lapjain ott a kép (a képzeletemben az új tapasztalat). Úgy is nevezzük ezt a folyamatot: *a valamennyi tapasztalatunkból nyert egyetlen képet elvont fogalomnak nevezzük*. Csak valahogy fordítva van a dolog, mint a ragasztós képpel. A ragasztós képpel csináltam én valami efféle gyermekkoromban: egymás mellé, meg egymás tetejébe vontam le a ragasztós képeket: vajjon mit ad össze az egész, mi lesz belőle? Nem, az elvonás éppen ennek az ellenkezője, mintha a valóságos majom elfogyhatatlan ragasztós kép lenne, amelyről száz meg ezer új meg új levonat válna le, minden újabb tapasztalásra egy-egy. Szóval az elvont fogalmat nem úgy nyerjük, hogy sok kis új tapasztalatot szerkesztünk egybe, hanem valahogy kivallatjuk, leleplezzük a valóság egyetlen képét titkai felől. Mintha az ezer meg ezer tapasztalható ma-

jom csak az érceim számára volna ezer meg ezer csupa másik majom, voltaképen pedig mindig az az egy bizonyos meghatározott majom szerepelne s arról derülnének ki mindig újabb adatok. A majom, minden majom egyetlen elvont alakja volna ez. Az **elvonás latin neve abstractio, az elvont név: nomen abstractum.**

A konkrét és az absztrakt főnevek.

Minden fogalom neve, minden kézzelfogható valóság általános képe szerepelhet abstractum gyanánt, de vannak nevek, amelyek a valóságban nincsenek is meg kézzelfogható formájukban, hanem csak képzeletünk, gondolataink világában szerepelnek. „Képzelet“ és „gondolat“ sincs a valóságban. Éppen ezért már *a főnevek maguk is kétfélék: valóságok nevei és elvont nevek.* **Konkrét és absztrakt főnevek. Nomen concretum és nomen abstractum.** De természetesen minden concretum is szerepelhet abstract értelemben és képzőink is vannak, amelyek az „alap“ fogalmat „abstract“ fogalommá módosítják. Talán már mondanom is felesleges, hogyan. A képző volt valamikor abstract fogalom neve.

Egyes, kettős és többes szám. Gyűjtőnév. Az elvonás képzői.

Mielőtt azonban erre példát keresnénk, kísérjük végig most már a határozott névelős majmok útján a concretumtól az abstractumig. Az állomások így következtek:

I. Vajjon mit eszik ez az egy, meg a másik, meg a többi majom mind?

II. Mit eszik a majomtársaság, a majomság, mit esznek a majmok?

III. Vajjon mit eszik a majom általában?

A konkrét tapasztalat, amint látjuk, úgy jut el az abstract képig, hogy közben megváltozik a száma, egyből kettő, majd sok lett, majd valamennyi, aztán összegyűlik képzeletünkben az a sok, sőt valamennyi példány egy közös társasággá, végül valamennyiből vonódik el az egyetlen kép, az általános fogalom.

Latin néven a három állomás: a numerus, vagy szám, a collectivum, vagy gyűjtőfogalom és az abstractum, az elvont fogalom.

A szám az egy, majd az egyik és a másik, végül a több, a sok, valamennyi, a mind fogalmáig kifejlesztette az egyes szám

(**singularis**) mellé a **kettős szám (dualis)**, ilyen van például a görög nyelvben és a **többes szám (pluralis)** nyelvi jeleit. Ennek a viszonzszava a legtöbb magyar szóban **-k**, a birtokviszonyokban **-i**. Ez fogalmi viszony, amely azonban kihat a mondatbeli és a beszédbeli viszonyra is. Beszédbeli viszony jele az, hogy a singularisban és pluralisban egyaránt van első, második és harmadik személy, mondatbeli viszony jele az, hogy az igei állítmányon is külön jelölve van az egyes és többes szám s a három személy is. A személyragokkal ellátott birtokviszony mellett singularisban is, pluralisban is mind a három személyben jelezve van, hogy a birtok singularis-e vagy pluralis, ezért aztán megkülönböztetik egy birtokos esetén az egy vagy több birtokot és több birtokos esetén is az egy vagy több birtokot. Így lehet nekem magamnak kalapom, vagy lehetnek kalapjaim és nekünk magunknak házunk, vagy házaink.

Második állomás a gyűjtőfogalom neve, a nomen collectivum. Ez lehet egyetlen főnév is, például a nyáj vagy a nép. Hogy milyen egybeesik szinte a pluralis és a collectivum, arra jellemző példát hallottam egyszer megint csak odahaza, a szülőfalumban. Hogy megérthessétek, azt is tudnotok kell előbb, hogy nálunk, aki nyugtalan, például gyerek, beteg, vagy tömeg, nem „nyugtalanodik“, hanem „nehezen van“. Egyszer egy hosszú, unalmas előadás után mondta valaki, aki az előadóterem hátsó sarkában volt, nekem, aki elől voltam:

— Bizony kérem, a vége felé hátul már nagyon nehezen volt a népek.

A népek, az emberek többen voltak, tehát nehezen „voltak“, nem nehezen „volt“. A beszélő a népeket népnek vette, tehát nem látta képzeletben külön a gyűjtőnevet, külön a pluralist s az egészről mint egyről akarta mondani, hogy nehezen volt. Megfordítottja ennek az esetnek ez a népies pluralis: birákok. Birák: a biró régies pluralisa, amelyet a népies nyelvérzék talán collectivumnak, de mindenesetre singularisnak vett és pluralist képzett hozzá.

Ilyen gyűjtőfogalom képzői a **-s**, meg a **-ság**, **-ség**. Nádas a nádhoz képest annak egy tömegbe gyűjtése, a katonaság pedig a katonákat gyűjti egy csoportba. A nádas fogalmában nagy csomó nád van együtt, a katonaság fogalmában pedig együtt van minden katona.

Innen aztán a képzők között is már csak egy lépés az abstractumok világa. A katonaság konkrét gyűjtőfogalma a kon-

krét katonáknak, lehet természetesen úgy, ahogy van, absztrakt is). De már az ifjúság és a szépség legfeljebb utólag gyűjtheti egy táborba a konkrét ifjakat vagy szépeket, voltaképen az ifjú és a szép tulajdonság vagy minőségnek nem az együvé gyűjtése, hanem elvonása, abstractiója az ifjúság és a szépség. Ugyanígy abstrahálhatók történéseket -ás, -és képző segítségével. „Evezés“ abstractiója mindennek, ami azzal azonos, hogy egyesek, sokan, ma, és mióta a világ világ, meg míg a világ meg még két nap: eveznek, eveztek és evezni fognak. Akik ahol és amikor és amiért és ahogyan eveznek, az: evezés.

Összefoglalás és további célkitűzés.

Az abstractióval befejeztük kutatásainkat a kifejezések és szavak világában. *Minden szó a valóságos tapasztalatból indul ki. a valóságos tapasztalatot viszonyítja, ameddig csak tudja, a beszédhez, azután a mondatban; a mondatból csinál előbb kifejezést, aztán együttjáró kifejezést, majd összetételt, végül képzett szót s legvégül egyetlen szót, absztraktumot. A beszéd célja formailag a szóból kiindulva a mondaton és kifejezésen át megint szóig jutni, tartalmilag pedig konkrétumtól névmáson, névszón, határozott névelős főnéven át — mesén és rajzon keresztül absztraktumhoz jutni. A konkrétum a formának és a tartalomnak közös indító oka, a beszéd a forma és tartalom küzdelme, tehát módja, az absztraktum a formának és a tartalomnak közös célja.*

Most már csak egy feladat vár bennünket: a beszéd titkát abban a tényben is megkeresni, hogy miközben beszélünk: jár a szánk, pörög a nyelvünk és „rontjuk a levegőt“. Ez a beszéd külső ténye, a technikai értelemben vett beszéd.

R) A NYELV MINT TESTI JELENSÉG.

A hang fogalma.

1. A legegyszerűbb fogalom: hang.

Mostanában és eddig mindig az összetett fogalmakkal foglalkoztunk. Láttuk, hogy néha nagyon rövid a szó és a tagjai egészen elhomályosodtak, mégis összetett fogalommal van dolgunk (itt). Találtunk azután olyan összetett fogalmakat is, melyek magukban véve egyszerűeknek látszanak, de mégsem azok, mert magukban nem képzelhetjük el őket, csak az alanyukkal (szép, szalad).

No, de megtaláltuk a főnevet, az egyetlen kép egyenértékét. Kutya, kimondom és elképzelem magam elé. Ebből a mondatból rövidült: ez kutya, de ezt a viszonyt, miközben a kutya képét rajzolom magam elé képzeletben, nem is igen érzem. Úgy látszik, eljutottam a legegyszerűbb fogalomig.

Hárman sétálunk együtt: a kisebbik hugocskám, Fräulein Pepi, meg én. Szembejön velünk a Karmazsin Laciék kutyája. Szegény Fräulein megijed, szaladni szeretne. Nekem meg, falusi fiúnak olyan nevetséges, hogy valaki ennyire rémüldözik a kutyától. Kicsi gyerekeMBER létemre nem is nagyon értem. Kutya, mondom a Fräuleinnek félig gúnyból, félig magyarázatképen: nem farkas, nem eszi meg, mit fél? Közben csakugyan szerencsésen túljutunk a kutyán. Khutjá, mondja a Fräulein és nevet. Nem érti, mit mondtam. Ein garstiger Hund, mondja most meg ő. Ejn gajstige hund, mondja most meg a kis hugom és ő is nevet. Ezt meg ő nem érti.

Istenem, gondolom továbbmenet. Ez a Fräulein is ember, akárcsak mi ketten a hugommal. És még sem értjük egymás beszédét. Ezt az egyszerű fogalmat sem, hogy kutya, meg hogy Hund. Úgy látszik, mégsem olyan egyszerű ez a fogalom, mint én gondoltam. Úgy látszik, mikor az emberek legelőször rajzolni kezdtek szavakkal a képzeletük számára képeket, még ennél is egyszerűbb dolgokon kezdtek. De vajjon hol?

Sokáig törhettem közben ezen a fejemet, úgy látszik, mert észre sem vettem, hogy kiértünk a faluból és közeledtünk a szőlőskerthez. Bezzeg szegény kis hugom észrevette, mert egyszer csak egy nagyot sóhajtott: ó!... Nosza megijedt a Fräulein is, lehajlik a kicsihez és elkezdi babusgatni. Majd felveszi a kislányt az ölébe, azzal megindulunk visszafelé.

Furcsa, kezdem én meg a fejemet törni rajta, hát ezt meg már miért értette meg a Fräulein, hiszen a hugom magyarul békétlenkedett. Vagy talán?... Fräulein, bitt schön: sagen auch die deutschen Kinder ó, wenn sie müde geworden? — kérdem a Fräuleint. Freilich sagen sie ó... mondja ő és nevet, hogy ilyen ostobákat kérdezek.

Pedig én akkor nagyon érdekes dolgot tudtam meg a Fräuleintől. Rájöttem, mi a legegyszerűbb fogalom. A kutyát a német gyerek Hundnak, a francia meg chiennek nevezi. Ezek tehát nem egyszerű fogalmak, mert úgy látszik, a németek az elnevezés pillanatában mást tartottak benne uralkodójegynek, mint mi,

a franciák megint mást és mással magyarázták is az uralkodó-jegyet. De valahány gyerek van a világon, magyar, német, francia és angol, talán még a néger gyerekek is így békétlenkednek: ó... így csudá!koznak: ccc... így örülnek: á!...

Békétlenség, csudálkozás, öröm: ezeket nem gondolja az ember, hanem érzi. Érezni meg az is tud, aki gondolkozni még nem tanult meg: a kis gyerek is. Ezeket az érzelmeket ilyen egyszerű módon már akkor is ki tudja fejezni, mikor még egyetlen szónak sem ura.

A legrégebb ember is bizonyára korábban és egyszerűbben ki tudta fejezni, amit érzett, minth amit gondolt. Tehát annak is ilyenforma lehetett kezdetben a beszéde. Örömének, fájdalmának már akkor is hangot tudott adni, mikor más, körülötte lévő dolgot még nem nevezett meg. Valahányszor örült, mindig ugyanazt a hangot adta és mindig más hangot adhatott, ha rossz kedve volt. Beszélgetésre meg valószínűleg az ösztökélte, mert látta, hogy társa megérti az örömét, ha azt mondja: á... és ő is erről az á-ról tudta meg, hogy a társának jókedve van. Ennek az ának, ónak, ezeknek a legegyszerűbb fogalmaknak a neve: **hang**.

2. Indulatszó.

Kutya tehát összetett fogalom, melynek a jegyei csupa ilyen hangok. Vajjon, hogy kerültek ezek össze és milyen viszonyban vannak egymással? Bizony, ezt ma már nagyon nehéz volna megmondani, annyira elhomályosodtak. Ha csak annyit mondom: k, ez a fogalom ma már nem rajzol elém sem képet, sem viszonyt.

Szegény kisöcsém elesett és nagyon megüthette magát, mert egészen elállott a hangja. Előzőleg figyelmeztette édesanyám, hogy vigyázzon egy kicsit játék közben, hát most csupa szégyenkezésből nem akarja megvallani, hogy fáj valamije: összeszorítja az ajkát és tőr. De bizony a fájdalom csak erősebb, minth ő. Szúrja, marja, csipi, piszkálja benne a fájdalmat a megütött testrész és a fájdalom egyszerre csak útat tör magának és hang alakjában egyszerre csak kiszabadul az ajkak börtönéből, a kisöcsém azt mondja, hogy: jaj!...

Miért mondta a kisöcsém azt, hogy jaj? Azért, mert fáj neki valamije és ezt nem bírta tovább titokban tartani. Akaratlanul is tudtukra kellett adnia beszéd segítségével. Valahányszor az embernek valamije fáj, mindig azt szokta mondani: jaj.

Miért éppen ezt mondja az ember, ha fáj valamije, hogy jaj? Emlékeztek rá, hogy az öcsém, mielőtt ezt mondta, összeszorította az ajkát. Szégyelte, gyávaságnak tartotta a siránkozást, úgy hogy ez a jaj úgyszólván akarata ellenére szaladt ki a száján. Valószínűleg így volt ez akkor is, mikor az ember ezt a fogalmat legelőször mondta. (Nem mondom, hogy halálosan bizonyos, de nagyon valószínű.) Most már ilyen körülmények között miért éppen ezt mondta: jaj?

Hát a szája össze volt szorítva úgy-e és voltaképpen nem akart beszélni. De a fájdalom hangja felszakította ennek az összeszorított száznak a zárját így: j. Mert nézzük csak, hogy születik ez a hang: j? Úgy születik, hogy a levegő ki akar a szájából szabadulni, én meg elibe teszem a nyelvemet és nem engedem. De a levegő (a hang) nem hagy békét, egy kis lyukat fúr a nyelvem puha húsába és azon a kis lyukon keresztül kiszalad. Ahogy az eleje kint van, a többi (csak erre várt), hirtelen félrelöki a nyelvemet és, ahogy csak a szájamtól telik, széles kaput nyit meg magának: áá... Bezzeg nincs most a fájdalom hangjának akadálya. Közben az eszem megszégyelli magát: hohó, hiszen én nem akarok siránkozni! Nosza, próbálom a sarkig kitárt kaput újra egészen becsukni. Persze, nem sikerül rögtön, de annyira mégis sikerül, hogy csak a j fér ki rajta. Ezért mondja az öcsém nagy fájdalomában és valószínűleg minden ember ezért mondja éppen ezt, hogy: jaj.

Azt, hogy fáj valamije, azt sem gondolja az ember, hanem érzi. Jaj is azok közé a fogalmak közé tartozik tehát, amelyeket legeslegrégebben keresztelt volt az ember el, abban az időben, mikor még a körülötte lévő tárgyakkal nem is adott nevet. Igen, de ezek az érzések voltak hozzá legközelebb is. Ezeket éjszaka is érzi az ember, mikor a körülötte lévő világot nem látja. Így esett meg, hogy ezeknek a nevében nehezebben homályosodhattak el a fogalomjegyek is. Úgy, hogy ezek közül egynémelyiknél még ma is sejtjük, miért nevezte el őket az ember éppen azokkal a hangokkal, amelyekkel elnevezte: azért, mert ezeknek az érzéseknek a jelenléte éppen ezeket a hangokat csalta ki belőle. És mert mindig ezeket a hangokat csalta ki az emberekből ez vagy az az érzés, ezeknek a hangoknak a hallatára mindig tudták az emberek, mit akar a másik nekik most tudokra adni. De tudták azt is, melyik hangot mondják, ha azt akarják, hogy a másik is

megtudja, hogy fáj most önekik valami és megtudván, segítségükre siethessen. Így született a beszéd.

Vannak olyan hangok még most is, amelyekben nem homályosodott el az uralkodójegy, amely az elnevezés pillanatában benne volt. Ezek a hangok rendszeren valamely érzelmet, indulatot fejeznek ki, azért a nevük: indulatszó.

3. Hangutánzó szó.

Sétálunk az erdőben, egyszerre valami hangot hallunk. Jaj, olvassuk meg, hányat kiált a kakuk, mondja a hugom. Megállunk, elkezdjük olvasni, amint a kakuk egymásután mondja: kakuk, kakuk, kakuk...

Érdekes, gondolom, most már tudom, miért hívják a kakukot épen ilyen furcsán kakuknak: azért, mert mindig azt mondja, hogy kakuk. Akárcsak a kis öcsém, mikor még sokkal kisebb volt, mint ma, a bocit bunak, a kutyát vauvaunak, a kiscsirkét pipinek hívta. Az öreg Julis néni meg, mikor a libát hívja, nem azt mondja nekik, hogy liba te, hanem ezt a furcsaságot: bibibibi bibikaré, a rucának ezt: tasótasó-tastastas... , a pulykának meg ilyenformán kántál: csak így flünk csakcsakcsak... És a liba is, a kacsza is, a pulyka is jobban megérti ezt a nevét, mint amire mi kereszteltük őket.

Mi ennek az oka? Figyeljétek meg csak a nagy aprójószágot, a kotlókat: mind így hívja a kisebbjét ezen a hangon, mint Julis néni. Julis néni tehát nem csinált egyebet, mint a kisöcsém vagy az emberek, mikor egyes állatokat a hangjuk után neveztek el. Nekünk is könnyebben le tudja rajzolni az ilyen név az illető állatot, mint a rendes neve (így gondolkozott Julis néni), hát még a kiscsirkének!...

Nemcsak az érzelmek elnevezésében, hanem egypár körülötünk lévő tárgy nevében is megmaradt az az eredeti uralkodójegy, amely valaha összekötötte magát a tárgyat azzal a hanggal, amelyre elkeresztelték. Ez úgy történhetett meg, azért nem homályosodtak el ezek a nevek is, mert utánozták annak a tárgynak a a természeti hangját, amelynek a nevei lettek. Épen ezért hangutánzó szóknak nevezték el őket.

4. Az érzelmi hatások jegyei a nyelvben.

Az indulatszó végre teljes világosságot árasztott a nyelvi jelenségek egy egész nagy csoportjára. Ismertük már ennek a cso-

portnak majdnem minden tagját, de most rend és egység támadt közöttük.

Az indulatszónak a mondatok közt a **felkiáltó mondat** felel meg. Mind a kettőt az jellemzi, hogy elsősorban nem képzeletbeli kép egyik sem, hanem érzelmmel telített kép. Határán mozog a nyelvi életnek mindkettő, közelebb van a nyelv testi jelenségeihez, mint azok a nyelvi jelenségek, melyek a képzeletünk világában mozognak, a belső látásunk mezején rajzolódó és lepergő képzeletbeli képek világában. Az indulatszó és a felkiáltó mondat között az a különbség, ami minden szó és minden mondat között: az indulatszó olyan állítmány, amelynek alanya a konkrét tapasztalathoz fűződő érzelem.

A mondatbeli viszonyításban is lehet érzelmi elem. Olyankor, ha érzelmeink fűtik képzeletünket, belecsúszhatnak mondatainkba oda nem tartozó bővítmények: tűnődések, kitérések, közbevetések, felkiáltások. Ezeknek a mondatban szereplő, de a mondatba nem viszonyítható részeknek a neve: **közbevetett mondat**. Írás közben a közbevetett mondatokat zárójelbe vagy két gondolatjel közé tesszük.

Kifejezésben a **megszólítás** olyan rész, amely legfeljebb mint értelmező fér el és viszonyul nagy nehezen. De hogy az ilyen értelmező nem rendes kifejezésrész, az már a magyar nyelvben is meglátszik, különösen tegezésnél és az egyes és többes szám küzdelme formájában, (pld. visszakérem, te kegyelmed ebben most már kedvem töltse). De még jobban látszik ez a latin nyelvben, ahol a megszólításnak külön esete van, a **vocativus**.

Beszédbeli viszonyításban ott látszik meg az érzelem munkája, mikor az értelmi viszonyítás valamilyen (de mindig érzelmi) okból megváltozik. A tempus praeteritum például nagyon gyakran válhatik praesensszé, valahányszor a beszélő a beszéd hevében sajátmagát is odaképzeli a múltba s úgy beszél az eseményekről, mintha ő is ott lett volna, sőt mintha most történné az egész, az ő személyes jelenlétében. Imperativus helyett is gyakran használunk futurumot, sőt praesens is, ha a második személyt tekintetbe vesszük. Néha nem is parancs formájában fogalmazzuk meg ilyenkor a mondatot, hanem kérdés formájában. Úgy a parancsot, mint a kérdést előkészítő résszel, lélektani alannyal enyhíthetjük, az ilyen formájú mondatok neve: **toldalékos kérdés**, vagy **toldalékos parancs**. Általában mindig érzelmi oka van annak, ha a beszédbeli viszonyt nem a beszéd helye és ideje, hanem a beszélő saját állás-

pontja határozza meg. Az is érzelemtől, a képzelet túlfűtött vagy lanyha állapotától függ, hogy más valakinek a beszédét szóról szóra idézzük-e, vagy tárgyi mellékmondatban. Az érzelmentes idézet neve: **függő beszéd**, az elevené **egyenes beszéd** vagy **idézet**. (Írásjele az **idézőjel**.) Ez különösen a latin nyelvben fontos különbség, bár a magyarban is van nyelvi nyoma e kétféleségnek. (Azt mondta: „Te, mondd meg gazdádnak, holnap elmegyek hozzá!” Azt mondta, hogy mondjam meg gazduramnak, holnap eljön hozzá.)

Fogalmi viszonyításban az egyéni és költői jelentésváltozásoknak legtöbbször érzelmi okai vannak. Ez már azért is valószínű, mert hiszen a költészet és általában a művészet a költők és művészek érzelmvilágából fakad és a másik ember érzelmvilágának szól. Éppen ezért az ilyen emberi beszéd megfigyelése külön tanulmány tárgya, említettük már, hogy a stilisztika foglalkozik vele. A határ a két kutatásterület között valahol ott van, mikor már haragszom egy kicsit a második személyre, hogy ismételten figyelmeztetnem kell valamire s a helyett, hogy „már többször“ mondtam neked, azt mondom: „már százszor“ mondtam.

A hang szerepe a nyelvben.

1. A hangok nem egyformák: magánhangzó és mássalhangzó.

A „kutya“ hangjairól ma már nem tudjuk megmondani, hogy kerültek össze. Csupán annyit látunk ma már, hogy nem egyformák. Csak úgy pörög a nyelvünk beszédközben, szokták mondani, és csakugyan, ide-oda ugrál az egész szánk: nyelvünk, ajkunk, gégénk, orrunk folytonosan munkában vannak beszédközben, ezért nem egyformák aztán az egyes hangok. De vajjon miért? Nézzük meg csak.

A hugoskámnak fáj a torka. Doktor bácsi eljön, meg akarja nézni. Azt mondja: no kis Mariska, gyere ide, fordulj az ablak felé, úgy szépen és mondd azt sokáig, hogy: áá!... Érdekes. Vajjon miért kell most a hugoskámnak mindig csak azt mondani: á? Mit is akar vele a doktor bácsi? Beszéltetni akarja? Nem, hanem bele akar nézni a torkába. No és ha a hugom azt mondja: á, akkor jobban belelátni a torkába, mintha nem mondja? Bizony jobban, mert ha az ember azt akarja mondani, á, akkor jól ki kell tátani a száját.

Egy más alkalommal épen ott settenkedtem, ahogy édesapám az öreg Jenei Mihály bácsival alkudozott valami napszá-

mos munka felől. Sokat kérhetett Mihály bácsi, mert édesapám egyre csak hajtogatta: Drága ember kend Mihály bácsi, szörnyen. Jól megcsinálja, amire vállalkozott, nem mondhatni, de nagyra is lát ám az árával. Hát uram, mondja az öreg, megtanultam Pesten, hogy még a Krisztus koporsóját sem őrizték ingyen. Többet mondok, tekintetes úr: Ingyen még a szám se ér össze, de pízír igen...

Szeget ütött ez akkor az én fejembe bezzeg. Vajjon mit értett ez alatt Mihály bácsi? Hiszen tudom, hogy azt akarta mondani: ingyen senki sem hajlandó dolgozni, de miért épen így mondta ezt? Hányszor összeértetem én a számat napjában, mégsem kapok érte egy veres krajcárt sem.

Nagysokára sütöttem ki, hogy tréfa az egész, de mégis úgy igaz, ahogy Mihály bácsi mondta. Ha ezt mondom, ingyen, nyitva maradhat a szám, de ha ezt mondom: pénzért, föltétlenül össze kell értenem a szájam szélét, különben nem tudom kimondani ezt a hangot: p.

De hogy a hugocskámhoz visszatérjek, bizony neki fehér volt a torka. Kapott hát a doktor bácsitól valami málnaszörpös vizet, de ezt nem volt szabad neki meginnia, hanem gargarizálnia kellett véle. Az úgy ment, hogy a szájába vett belőle egy kortyot, aztán jól hátra tartotta a fejét és közben folytonosan ezt mondta: gargargargargargargar....

Miért kell az embernek épen ezt a furcsa, értelmetlen szót mondani, ha a torkát akarja öblögetni? Bizonyosan azért, amiért a fejét hátratartja: hogy alaposabban kiöblíthesse a torkát. Ha mozog az öblögető orvosság, még alaposabban öblít, mint ha csak a fejem hátratartva a torkomig eresztem. Ez bizonyos, ezért szokták, ha üveget mosnak, a tengeriszemeket az ecetes vízben még hozzá rázni is. No hát azért beszélek öblögetés közben, hogy az orvosságot mozgásba hozzam. Gargargar, ez hozza mozgásba az orvosságot. Voltaképen nem is az egész szó, hanem csak mikor ezt mondom, hogy: r. Ilyenkor a nyelvemet odahajlítom a szájam padlásához és ott rezgetetem. Ezzel hajtom az orvosságot a torkomhoz és ezzel tartom ott mozgásban is. A, ezt azért mondom, hogy ki kelljen a számat jól tátanom és az orvosság mennél jobban odamehessen a fájós részhez, g, ezt meg azért mondom, hogy a víz le ne szaladhasson a torkomon, mert hogy ezt a hangot mondhassam, össze kell a torkomat szorítanom.

Egy ízben meg édesapám nevettegette meg bennünket ezzel a tréfával: Az új postáskisasszony nagyon hüü, de ostobácska is kissé. Azt mondja neki egy nap a patikássegéd, mikor épen hazajött Debrecenből: Hallotta már kisasszony, hogy most Debrecenben a nagy száj lett a divat? Mennél szélesebb a szája egy leánynak, annál szebbnek tartják. Lehetetlen, mondja a kisasszony. Eltalálta kisasszony, folytatja a segéd, ez csakugyan lehetetlen volna. Én mondtam rosszul, tévedésből. Mennél kisebb valakinek a szája, annál szebb. Úgy? — mondta rá a kisasszony mosolyogva.

Sokat neveltünk akkortájt ezen a kisasszonyon, aki elhitte a patikássegéd meséjét és még hozzá mindenáron szépnek akart látszani. Mert halán már ti is észrevettétek, miért mondta először azt, hogy: lehetetlen, másodszor meg azt, hogy: úgy? Először azt akarta, hogy mennél nagyobbnak lássék a szája, mert ha azt akarjuk mondani: e, szélesre ki kell nyitnunk a szánkat. Ha meg azt akarjuk mondani: u, össze kell csücsörítenünk, úgy, hogy csak egy kis nyílás marad rajta.

A hangok kimondása közben hol összecusukjuk, hol kinyitjuk a szánkat. Vagy azt akarjuk, hogy akadálytalanul jöjjön keresztül rajta a levegő, tehát a hang is, hol pedig akadályt rakunk eléje. Mind a kettőt csinálhatjuk kisebb-nagyobb mértékben. Mikor azt mondjuk: á, egészen nyitva van a szánk, mikor azt mondjuk: u, csak egy kis nyílást hagytunk rajta. De a hang mind a két nyíláson akadálytalanul keresztül juthat. Viszont mikor azt mondjuk: r, hol nyitva a szánk egészen, hol meg csak a nyelvünk hegyével okozunk egy kis akadályt rezgetés közben a levegőnek. Ha meg azt mondjuk: g, a szánk nyitva van, csak a torkunk van összeszorítva. P: ennek a kimondásánál a szájunk szélét csukjuk össze és az pattantjuk aztán erőszakkal újra fel.

Azok a hangok, melyeknek kimondásánál a levegő akadálytalanul keresztüljöhet a szánkon: a magánhangzók. Azok pedig, amelyeknél akármilyen kis akadályba ütközik: azok a mássalhangzók. (Ilyen akadály lehet a szánk széle, az orrunk nyílása, a nyelvünk, a torkunk, kisebb-nagyobb mértékben. Ezeknek az akadályoknak a neve: ha nem engedik ki a levegőt: **zár**, ha csak elállják az útját: **rés**.)

2. Mi szükség van magánhangzókra és mire jók a mássalhangzók?

Magánhangzók és mássalhangzók vegyesen alkotják tehát a fogalmak neveit. De miért éppen ez a kétféle hang alkotja őket és mi szükség a fogalom nevében mindegyikre?

Nem tudom, hallottátok-e már, hogy nemcsak az oroszoknak vannak olyanféle rokonaik, mint a csehek, meg a lengyelek, akiknek a nyelve hasonlít az övékéhez, hanem messze északon olyan népek is laknak, akiknek a nyelve meg a mienkhez hasonlít valamelyest. A vogulok, osztjások, zürjének, votjások, cseremiszek, mordvinok, finnek, észtek és lappok ezek a népek. Kettő úgy van finnül, hogy katte. (Leírva: kah̄te.) Láthatjátok, hogy jobban hasonlít a finn kettő a magyarhoz, mint a német zwei, a latin duo, de azt is láthatjátok, hogy még sem egészen úgy van kettő magyarul, mint finnül. A mássalhangzók hasonlítanak benne, a magánhangzók meg különböznek. Tudni, az zürjénül így van: todnū, votjákul meg így: todünü. Itt is ugyanazt a jelenségeket látjuk. Mi ebből a tanulság? A magyarok, meg az északi rokon népek már évezredek óta elszakadtak egymástól. Ennek következtében nyelvük, mely valamikor egy nyelv volt, ma már csak hasonlít egymáshoz, de nem ugyanaz a nyelv. Az egyes fogalmak hajdani elnevezése megváltozott. Hogy ez hogyan történhetett meg, szintén látni fogjuk. Most azonban egyelőre nézzük csak magát a változást. Mit látunk rajta? Minden szóban a magánhangzók változtak meg jobban. Vajjon mi lehetett ennek az oka?

Első gimnázista koromban történt velem ez az eset. Kint sétálok a debreceni kollégium udvarán, tízperc van. Egyszer csak kiáltást hallok Odanézek, látok egy szakállas bácsit, olyanformát, mint a keresztapám, az kiált valamit, de a nagy zsvajban csak ennyit értek belőle: e, e, i, a, áá, o! No ez most már egész bizonyosan a keresztapám, bejött a reggeli vonattal és engem keres. Azt kiáltja: keresztfiam, Sándor! Nosza szaladok feléje, ahogy csak a lábamtól telik. Mikor odaérek hozzá, akkor látom, hogy mégsem jól láttam: egy egészen idegen bácsi keresi a keresztfiát. De már későn vettem észre a tévedést, a bácsi meglátott és megszólított: no mi kell fiacskám? — kérdi, de nem haragosan. Egy kicsit elpirultam, úgy válaszoltam a kérdésére: Nem ismertem meg a bácsit, azt hittem az én keresztapám és engem hív. Hát nem is ismered a keresztapádat? — kérdi újra nevetve. Nagyon hasonlít messziről a bácsihoz, de meg nem is láttam már régen. Aztán meg azt tetszett kiáltani: keresztfiam, Sándor és engemet

is Sándornak hívnak. No nem baj, mondja a bácsi, én ugyan Jánost kiáltottam, nem Sándort, de azért nagyot nőjj, kisflam, sokkal ügyesebb vagy, mint ez a nagy mamlasz, ezzel odafordult az igazi keresztfiához, aki csak most érkezett meg. Ez még csak most vette észre, hogy itt vagyok.

Mi okozta ezt a tévedést? Ha hallottam volna, mit kiált a bácsi, egy percig sem gondoltam volna, hogy a keresztapám, hiszen engem nem Jánosnak hívnak. De nagy zaj volt és én csak ennyit értettem ebből a szóból: á, o. Tehát csak a magánhangzókat értettem. És mi történt? Azt a szót, amelyből csak a magánhangzókat érti meg az ember, nem érti meg igazán, könnyen összetévesztheti mással. A szónak a mássalhangzók adják meg az értelmét.

Azt kérdezhetné erre valamelyikőtök: de mi szükség van akkor a magánhangzókra? Gondoljatok megint az én nem igazi keresztapámra. Miért nem értettem én a beszédjéből a mássalhangzókat is? Azért, mert a mássalhangzókat nem lehet olyan hangosan, érthetően mondani, mint a magánhangzókat. Még pedig a különféle akadályok miatt nem lehet. Csak a magánhangzók kimondásánál láthatja ki az ember egészen a száját. Azt mondhatnátok erre: akkor meg miért nem beszélünk csupa magánhangzókkal? Azért nem, amiért én olyan könnyen összetéveszthettem a Sándort a Jánossal: mert akkor nem csinálhatnánk olyan sokfajta fogalomnevet, mint így.

Beszélni csak úgy tudunk, ha a magánhangzókat és a mássalhangzókat változtatjuk. A magánhangzók arra valók, hogy a beszédünket érthetővé tegyék és a mássalhangzók kiejtését megkönnyítsék, viszont a szavak értelmét a mássalhangzók adják.

3. A hangok változása. Összefüggés a hangváltozás és jelentésváltozás között.

De hát mégis: hogy változhattak meg úgy az eredeti hangok, hogy ma már egészen másképp mondják nyelvrokonaink a kettőt, mint mi? Mi lehet ennek az oka? Mi magyarázhatná ezt meg nekünk legkönnyebben?

Hát mindjárt itt van ez a két szó: nekünk, legkönnyebben. Ha leírom: nekünk, két n betűt írok, tehát két n hang van benne. Nézzük csak azonban: hangnak is egyforma-e ez a két egyforma betű?

Mikor elkezdem mondani: n, a nyelvem hegyét oda kell tennem a fogamhoz, az orromat meg nyitva kell tartanom, másképp nem tudom jól kimondani ezt a hangot. Most már mondom lassan tovább a többi hangot és azt hiszem, ha a másik n hanghoz érek, megint ugyanúgy kell csinálnom, mint az imént. De csalódtam. Az orromat most is nyitva kell ugyan tartanom, de a nyelvem hegyét nem kell a fogamhoz szorítanom, hanem megfordítva, a nyelvem hátulsó részét kell valahol a torkom táján a szájam padlásához nyomnom, úgy mondom ki valahogy az n-et.

Vajjon mi az oka, hogy az n hang most másodszor egészen megváltozott? A k hang is kétszer fordul elő ebben a szóban, de az ő mind a kétszer egyformán mondom ki: összeszorítom a torkomat a nyelvem tövének a segítségével... Hopp, várjunk csak. Először mondtam n-et a nyelvem hegyének a segítségével, aztán k-át a nyelvem tövével, aztán megint n-et kellett volna mondanom a nyelvem hegyével, végül megint k-át a nyelvem tövével. Hát ahelyett, hogy ennyit ugráltattam volna a nyelvemet előre-hátra, mondtam az n-et is a nyelvem tövével: így egyszerűbb és sokkal könnyebb is volt.

Legkönnyebben. Ezt se egészen úgy mondom, ahogy le van írva, hanem így: lekkönnyebben. Hát ennek mi az oka? Hiszen a g-nek is a torkom körül csinálom az akadályát, meg a k-nak is. Mi hát akkor a különbség közöttük?

Ha csak annyit mondok külön: leg és az Ádámcsutkámát megfogom két ujjal, azt érzem, hogy rezeg az Ádámcsutkám. Ha meg mind a két fületem bedugom, valami zúgást hallok, mikor ezt mondom: g. Ha meg ezt kezdem mondani: könnyű, a „k“ hang kiejtése közben sem a rezgést nem érzem, sem a zúgást nem hallok. A g és k között tehát ez a különbség. Ha meg ezt mondom: legkönnyebben, helyesebben: lekkönnyebben, épúgy nem érzek sem rezgést, sem zúgást, mintha csak a k-át magát mondtam volna magában. Szóval k-át mondtam g helyett is. De viszont azt is el kell ismernem, hogy meg volt rá az okom: könnyebb és egyszerűbb egy hajjal két k-át csinálni, mint külön g-t és külön k-át.

Azt mondhatnátok azonban erre is: De hát akkor miért nem írjuk úgy, mint ahogy mondjuk? Miért nem így írjuk is: lekkönnyebben? Hát bizony azért nem, mert a leg g-je csak itt hangzik k-nak, a legtöbb esetben g marad, mint p. o. ebben a szóban: legelőbb.

Ott, ahol egy-egy ilyen változás állandó, írni is másképp írjuk. Tanítst nem írjuk tanítj-nak, pedig bizonyosan úgy hangzott valamikor. Azt mondjuk: lőjj, szólj, szaladj, bizonyosan ezt is így mondtuk: tanítj. De: először is, régebben ez a j keményebben hangzott, úgy, mint a ch ebben a német szóban: ich, azután ez a ch, a t után, mikor a t kimondásánál felpattantották őseink a nyelvüket és rögtön ch-t kellett mondaniok utána, még a rendesenél is süvöltősebbre sikeredett. Hasonlítot az s-hez, de se s nem volt egészen, se ch.

Született az őszünknek egy kis fia. Nőtt, nőtt, már beszélgetni is kezdett lassankint. Próbálgatta ezt a felemás hangot is. Bizonyosan nem sikerült neki egész jól, de ő azt hitte, jól mondja már. Az unokájának meg még s-ebbre állt a szája. De olyan kicsi volt megint a különbség, hogy sem ő nem vette észre, sem a szülei. A dédapja talán már észrevehette volna, mert az ő kiejtésétől jobban eltért ez az új kiejtés, de hát az már régen meghalt és így ő sem vehette észre. Mi meg, késői unokái, nem is t-ét és s-et mondtunk, hanem a kettőt összevéve cs-ét ejtünk az eredeti tj helyett.

Igy változnak lassankint a hangok. Hogy a szavak jelentése hogy változik, azt már láttuk. Elképzelhetitek, mennyivel könnyebb a jelentés elhomályosulása, különösen összetételekben, ha ilyen hangbeli elhomályosulás is járul hozzá. Például tán el sem hiszitek, hogy az üdvösség, egyház és ünnep szók mind a hárman összetett fogalmak és mind a háromnak ugyanaz a fogalom a magyarázó fogalma: üdv. Ma inkább azt hinnők, hogy az egyház ebből a két szóból van összetéve: egy, ház, az ünnep meg egyáltalában nem is összetett szó. Pedig mégis: az egyik üdvház, a másik üdvnap volt valamikor.

4. Egyéb testi kísérő jelenségek a nyelvben.

Eddigi megfigyeléseink során talákoztunk már több olyan nyelvi jelenséggel, amely épúgy testi vonatkozású volt alapjában véve, akár csak a hang. A kérdésnél meg kellett például állapítanunk, hogy írás közben ugyan kérdőjellel különböztetjük meg a kijelentéstől, beszéd közben azonban van egy úgynevezett kérdő hangsúly s az másféle, mint a közlés, a kijelentés hangsúlya. A mutató névmásrói szoltunkban azt mondtuk, ha a kereső fél nem talál valamit, odamutathatunk a kezünkkel a kérdéses helyre s úgy ismételhjük a mutató névmást: ott van, ott! Ha meg véletlenül erősen berekedtünk, az egész beszédünk csupa ilyen mutoga-

tás, úgynevezett jelbeszéd. Ha meg a második személy nem érti meg az ilyen különös, szokatlan beszédet, elfintorítjuk az orrunkat, vagy dühös arccal vágunk, esetleg még dobbantunk is egyet a lábunkkal.

Mind ezen kívül magának a hangnak is van még egy pár olyan tulajdonsága, amely kísérő jelenségeül szolgál az emberi beszédnek azonfelül, hogy maga az emberi beszéd is hangokból áll. Tegyük fel, hogy viharos éjszaka egy titokzatos kéz megzörgeti ablakunkat. Arra a remegő kérdésünkre: ki az, milyen ünnepélyes és félelmes hangzása volna ennek a feleletnek:

— A bakó!

Viszont milyen nevetségesen hangzanék ez:

-- Egy icipici csece kis kecege!

Vagy egy másik példa. A hugaim fogócskázva kiolvasó mondókával döntik el, ki legyen a „fogó“. Egyenlő időközökben mutogatnak egymásra, úgy mondják:

Körösi, kanalasi, körtí, fa

Azaj, tóig, megvisz, sza.

Mennyivel nehezkesebben pörögne az első sor, ha így volna: Körösi, nagyszántódi, dió, fa.

A nagyszántódi nem férne bele jól, a dió meg túlságosan rövid volna a kiolvasás egyenlő időközeihez képest.

Beszéd közben mindezek nagyon fontos kísérő jelenségei a nyelvnek. Különösen akkor látni ezt, ha ugyanolyan körülmények között kétféle forma egyaránt lehetséges. A kártyát keverik, az őszi szél a lehullott leveleket kavarja. Nem lehetne a kettőt összecserélni, pedig ugyanannak a szónak kétféle alakja. „Atyám“ ünnepélyesebb, mint „apám“, a „mütyürke“ szó viszont humoros egy kicsit, az ünnepélyes és humoros hatást egyformán a „ty“ hang okozza. Kimondhatjuk szabályképen:

*Az emberi beszéd érdemleges része a lelkünkben és a lelkünknek szól. A képzeletbeli képeket belső látásunk elé azonban a hangok idézik s így a nyelv, ez a lelki jelenség, testi beágyazottságú, testi vonatkozásai vannak, kísérő jelenségei testi természetűek. Testi jelenségek beszéd közben a hang, **hangsúly**, **hanghordozás**, **taglejtés**, **arcjáték**, **hangszín** és a **beszéd menete**. Mennél több testi vonatkozást vegyítünk a beszédünkbe, annál érzelmesebb lesz a beszédünk, annál művésziesebb, annál költőibb lesz. A hangsúly és a hanghordozás elsősorban szónoki előadásban fontos, a taglejtés és arcjáték főleg a színészek színpadi beszédében és a szavaló,*

*előadó művészekén feltűnő és tanulságos, a hangszín és a beszéd menete legnagyobb mértékben a költemények verses formáján jelenik meg gyönyörködtetően, mint **széphangzás** általában, **rím** és **ritmus** különösen. Mint minden érzelmi indítékú nyelvi jelenséggel, a nyelv testi vonatkozásaival is a stilisztika foglalkozik tüzetesen.*

BEFEJEZŐ ÖSSZEFOGLALÁS.

A nyelv életének titkait kutattuk. Sok titkát őszintén feltárta a nyelv, kíváncsi kérdéseinkre feleletet adván.

Megtudtuk, hogy a nyelv az emberi lélek képessége. Csak az ember tud beszélni a többi lények közül. De ugyanekkor megtudtuk, hogy a beszéd képessége mégsem független attól, ami az emberben állati rész, az emberi testtől. A nyelv, ez a lelki képesség testi beágyazottságú. Az ember a lelkéből beszél, de mégis a testével. Mennél inkább érzelem fűti az embert beszéd közben, annál több a beszédében a testi, ezek a testi jegyek a nyelvet nem teszik érthetőbbé, csak szebbé, művészebbé teszik.

Van azonban a beszédnek egy testi kísérő körülménye, amely azt a nyelvi élet egész területén végigkíséri. Ezt a berekedt embernél figyelhettük meg. A berekedt embernek nincs hangja, tehát mutogat: jeleket használ, jelbeszéddel él. Ez a jelbeszéd a hangot helyettesíti nála. A siketnémák is ilyenforma jelbeszéddel élnek. A nagyon kezdetleges lelki életet élő vadnépek nemkülönben. A jelbeszédben minden jel jelent valamit, épenúgy, mint ahogy a beszélt nyelvben a hangokból formálódott szavaknak is jelentésük van. Ezt a jelentést érti meg a másik ember. A jelbeszéd arra tanít bennünket, hogy a hangok, a szavak, az egész emberi beszéd maga is: csupa ilyen jel. A nyelv tehát abból áll, hogy az ember testének erre legalkalmasabb részeivel, a legváltozatosabb módon jelt ad a másik embernek s a másik ember megérti ezt a jelt. A nyelv az egyik ember és a másik ember között szokásos összes jelek rendszere. A nyelv jelrendszer.

A nyelv a mi kíváncsi kérdéseinkre őszinte válaszokat adott arra vonatkozólag, hogy használja fel az ember testét, különösen hangját jeladásra. Megvallotta teljes egészében, milyen rendszert alkotnak azok a jelek, amelyek benne nyilvánulnak, miközben az egyik ember beszél, a másik pedig megérti őt. Megismertük így a magyar nyelv tanát.

Még arra a kérdésünkre is adott válasz: mit beszél az egyik ember és mit ért rajta a másik ember. Az egyik ember egyetlen képet lát belső látásának mezején, ez az ő tudománya. Ez az egyetlen kép bomlik előbb két részre, aztán a részek újra kisebb részekre (mindig kettő-kettőre), egészen addig, míg a másik ember lelkében megint csak egyetlen képpé nem egyszerűsödik mindaz, amit az egyik ember mondott. Míg ez az egyetlen kép ott nincs a másik ember belső látásának mezején képzeletben, addig a másik ember nem értette meg az egyiket, újabb kérdéseket tesz fel neki, vitatkozik vele, vagy rázza a fejét, esetleg csak értetlen arcot vág. Ha megvan az egyetlen kép az ő képzeletében is, akkor megértette az egyik embert s az az egyetlen kép meg az ő tudománya lesz. Tudomány alatt az egyik ember és a másik ember képzeletvilágának közös kincseit értjük, lelküknek azt a tartalmát, amelyet közösen gyűjtöttek össze, amely tehát közös szellemi vagyonuk, rájárhatnak minden időben, amelyet a nyelv jelrendszerének segítségével kicserélhetnek egymással, egyikük a másik osztályrészét gyarapíthatja, vagy felhasználhatja. A tudomány az ember értelmi világának az a tartalma, amely társtulajdon, az egyik emberé, de a másik emberrel is köz. A tudomány az egyik ember és a másik ember értelmében *van*, de a nyelvben *él*. Az, hogy beszélünk, mindig annak a jele, hogy tudunk vagy tudni szeretnénk, a nyelv maga meg annak a jele, amit tudunk, vagy tudni szeretnénk.

Azt is megtanultuk a nyelv vallomásai alapján, hogy a tudomány csak addig tudomány, amíg a nyelv tiszta, elegyítetlen jelrendszer és semmi egyéb. Amíg a nyelv a képzeletben mozog és a tudomány az értelemnek szól. A nyelv csak addig nyelv és a tudomány csak addig tudomány igazán, míg az egyik ember és a másik ember a gondolataikat cserélgetik ki egymás között. Hogy ez nem lehet változatlanul mindig csak így, hogy tehát a nyelv néha egyéb cél is szolgál, az azért lehetséges, sőt elkerülhetetlen, mert beszéd közben sohasem szabadulhat meg a beszélő ember két olyan tényezőtől, ami nem igazán nyelv, de elválaszthatatlan a nyelvtől. A nyelv testi beágyazottsága az egyik tényező, a másik tényező a másik ember, aki nélkül szintén nem lehet nyelv. Óhatatlan, hogy magam részéről ne érezzek és a másik embertől ne akarjak valamit. Így aztán a nyelv időnkint elhagyja tulajdonképeni területét, az ember értelemvilágát és olyankor megszűnik a tudomány jelrendszere lenni. Az ember érzelem- és akaratvilágá-

nak jelrendszerévé is válhatik és válik. Azt mondjuk, a nyelv elsősorban, legfőképpen és természete szerint leginkább a tudomány jelrendszere, de jelrendszere a művészetnek és a társadalmi életnek is. A tudományt, művészetet és társadalmat egy szóval kultúrának nevezzük. A nyelv a kultúra jele. A nyelv olyan a kultúrára nézve, mintha ruhája, vagy még inkább megjelenési formája volna neki, olyan, mint a sónak a kocka-alak. Mihelyt só, mindjárt kocka-alakú. Még az egészen kicsi, porrátört só is kockalapokat mutat a nagyító alatt. Másrészt a legügyesebb esztergályos sem tud tökéletes kockaalakot formálni, csak a só kristályosodik tökéletes kocka-alakká. A nyelv a kultúra formája. A kultúra a nyelv tartalma. Az egyik ember akármit is beszél, amit mond, annak a tartalma csak tudomány lehet, vagy művészet, vagy társadalom. Vagy azt akarja, hogy gyönyörűségem legyen, kedvem teljen benne, vagy azt célozza, hogy tudomásomra jusson, tanuljak belőle, vagy abból a szándékból mondódott, hogy csináljak, tegyek, cselekedjek valamit egy másik embert illetőleg. A kultúra természetesen nem az, ami nékem éppen tetszik, vagy amit én tudok, vagy amit cselekszem, mert úgy jött nekem, hogy azt cselekedjem, hanem amiben az „ember“ gyönyörködik, amit az „ember“ tud és amit az „ember“ cselekszik. Hiszen éppen arra jó a beszéd, hogy „egy“ embert rásegítsen „ember“ lenni mindig, minden körülményben. A kultúra tehát mindaz, amit az embernek cselekednie kell, (mert úgy jó), tudnia illik (lévén igaz) és ami lehetetlen, hogy gyönyörűséget ne okozna neki (hiszen olyan szép).

A nyelv kitarthatna előttünk érdekes titkait. Egy-két titkot azonban nem árult el, azok megmaradtak továbbra is titoknak.

Az egyik titok arra a kérdésre nem adott választ, hogy lehet a nyelvben, mint formában az egész kultúra benne, mint tartalom? Hogy homolhat az egyetlen kép a képzeletben szóvá, mondattá, beszéddé, művé, könyvvé, könyvtárrá, irodalomná, költészetté, világtörténelemmé, ezé az egész látható és szellemi világgá és életté, amelyben benne éltek már elődeink és utódaink is benne fognak élni? Hogy lehet? A nyelv nem azért nem adott választ, mintha nem akart volna, hanem azért, mert nem tud válaszolni. Maga sem tudja, hogy lehet. Semmi jel a nyelven nem mutatja és nem magyarázza, hogy lehet.

A másik titok a nyelv felől mutatkozik. (Emez a kultúra felől mutatkozott.) Hogy lehet az, hogy a jel jelenti, amit jelent? Hogy lehet az, hogy, ha azt mondom egy magyarnak: asztal, egy né-

metnek: Tisch, egy franciának: table, mind a három ugyanarra a bútordarabra gondol? És hogy lehet az, ha én azt olvasom egy könyvből: eleven nem „tizenegy“ jut eszembe, az angol, ha ugyanezeket a betűket ugyanilyen sorrendben egy szóvá összeírva olvassa, erre a tőszámnévre gondol: tizenegy? A nyelv kissé tétován a hangutánzó szavakra hivatkozik, de aztán bevallja, hogy erre a kérdésre sem képes válaszolni. (Igen ám, mert a „kakuk“ csakugyan azt mondja: „kakuk“, viszont már a kakuk a franciának csak ennyit mond: kuku. De az meg aztán még feltűnőbb, hogy a magyar kakast a magyar ember „kukorékolni“ hallja, ugyanekkor a francia kakas a francia ember szerint „cnc-kei“.) Nem, nem, ne is erőlködjünk, kideríthetetlen, megfejthetetlen titok az, hogy hogyan van a nyelvi „jel“-nek jelentése és miért az a jelentése, amit jelent.

A Biblia szerint Isten adta az embernek a nyelvet. Ő vette el, illetőleg zavarta össze a Bábel tornyánál és ő adta vissza is az első pünkösdi ünnepén. Csak Isten tudja igazi mívoltában a nyelv titoknak maradt titkát, mi, mint mindent, a nyelvet is csak tükör által, homályosan látjuk.